ברוך מרדכי ערליך

צום אייביקן זכרון

ברוך מרדכי ערליך

צום אייביקן זכרון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

פארלאג „מיכאל״
תל־אביב, תשל״ה — 1975

B. M. Erlich

TZUM EIBIKN ZIKORN

©

אלע רעכט געהערן דעם מחבר

נדפס בישראל

Printed in Israel

1975

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס „אור" בע"מ, שד' הר־ציון 104, תל־אביב, טל. 822481

ברוך מרדכי ערליך

צום אייביקן זכרון

אויפן וועג שטייט אַ בוים

(במקום אַ הקדמה)

עס איז אַ שטאָק־פינצטערע נאַכט. איך גיי אויף אַ שמאָלער סטעזשקע, קוים וואָס איך דערזע דעם פּאַס ערד. מיט די פיס דערפיל איך די ריכטונג פון דער אויסגעטראָטענער סטעזשקע. קוים לענק איך אַפּ מיט אַ פוס אויף רעכטס אָדער אויף לינקס, דערפיל איך גלייך דעם פרעמדן באָדן. אַזוי דערטאַפּ איך אין דער שטאָק־פינצטערער נאַכט דעם וועג פאַר מיין גאַנג.

אין מיטן גאַנג קומט אָן אַ שטאַרקער ווינט, וואָס בלאָזט מיר אין די אויגן און שמייסט אין דעם פּנים אַריין, גלייך ווי ער וואָלט ספּעציעל אַנגעיאָגט געוואָרן כדי מיך צוריקצוטרייבן פון מיין אויסגעטראָטענער שמאָלער סטעזשקע. איך בייג זיך איין צו דער ערד, מאַך זיך נידעריקער און קאָנצענטריר זיך אָנצוהאַלטן דעם באָדן אונטער מיינע פיס. אַזוי קעמפ איך מיט דעם ווינט — זאָל ער בלאָזן איבער מיר, איך שפּאַן ווייטער איבער דער שלענגלדיקער סטעזשקע. אַ פינצטערער הימל הענגט איבער מיין קאָפּ און פרעמדע אומענדלעכע פעלדער און לאַנקעס ציען זיך פון ביידע זייטן.

מיין שמאָלע סטעזשקע גייט זיגזאַגיק און דער בייזער ווינט יאָגט אָן פון אַלע זייטן. אָט קומט דער הוראָגאַן־ווינט הינטער מיין פלייצע, און איך ווער לייכט ווי אַ פעדער. איך גיי שוין נישט מער, נאָר ס׳טראָגט מיך אין דער לופטן און איך מוז זיך אָנשטרענגען צו האַמעווען דעם גאַנג, כדי צו דערפילן דעם באָדן אונטער די פיס.

דער ווינט ברענגט מיט זיך אויך אַ שלאָקסרעגן. עס גיסט מיט אַ ווילדן געפילדער. איך ווער אויסגעוויקט דורך און דורך. די אויסגע־ טראָטענע סטעזשקע ווערט פאַרגאָסן און קלעפּעדיק, די פיס זינקען אין דער בלאָטע און קלעפּן זיך אַרום מיטן שווערן ליים. ס׳ווערט שווער זיי צו הייבן, די קנייען ברעכן, די כוחות לאָזן זיך אויס. איך פּיל, אַז איך קען שוין מער נישט ממשיך זיין דעם גאַנג און מוז זיך אַ ביסל אָפּרוען.

אָבער ווי אַזוי קען איך בלייבן שטיין אין דער פרעמדער פינצטערניש, אונטער די ווילדע הוראַגאַן־ווינטן און מבול? באין ברירה, שטרענג איך זיך אַן פאַרצוזעצן מיין וועג און אַזוי, ווי איך שלעפּ זיך אויף דער פאַר־גאַסענער סטעזשקע, פאַל איך אַרויף אויף אַ בוים!

ווי אָט דער בוים וואָלט אויסגעוואַקסן ספּעציעל ביי מיין סטעזשקע, כדי איך זאָל האָבן אין וואָס זיך אָנצוהאַלטן אין דער פינצטערער וועלט. איך שטיי און איך האַלט זיך צו. איך וויל אַזוי איבערוואַרטן די בייזע ווינטן מיט דעם שלאַקסרעגן און שפּעטער גיין ווייטער.

דער בוים אַליין איז נאַס, דאָס וואַסער גיסט זיך פון אים. זיין בריי־טער קרוין מיט די צווייגן און בלעטער שלייַדערט זיך מיט ירגזון אין דער פינצטערער נאַכט. האַלט איך זיך אַן אַזוי, ווי איך וואָלט געוואָרן אַ טייל פון אים. דער אַרום מאַכט אַן איינדרוק, ווי די מעכטיקע פאַר־באַרגענע כוחות פון הימל און ערד וואָלטן זיך צוזאַמענגעשטויסן אין אַ פאַרמעסט. דער בוים רעאַגירט שטורמיש אויף די ווילדע ווינטן און מבול. דערווייל רופן זיך אַפּ פון די הויכע הימלען דונערן און עס רייסט זיך פון זיי אַרויס אַ פאַרבלענדיקער בליאַסק. די וועלט פאַלט אין אַרום מיר, אָבער כ׳בין באַשיצט פון דעם בוים מיט זיין הויכן, בריייטן קרוין.

ווען איך בין געוואָרן אַוועקגעשלייַדערט פון מיין שוץ־בוים, האָט דער דונער גלייכצייטיק אויך אויסגעריסן זיין הויכן געדיכטן קרוין מיט די צווייגן און בלעטער.

ס׳איז געוואָרן טאָג. איך זוך מיין שמאָלע סטעזשקע פאַרצוזעצן דעם וועג. פאַר מיינע אויגן ליגט דער אויסגעברענטער קרוין פון דעם בוים — אַ געדיכט געוועב פון צווייגן און בלעטער. איך וויל אַרויף אויף דער סטעזשקע, אָבער איך קען זיך נישט אָפּרייסן — דער אויסגעברענטער קרוינען־גענוועב וועבט מיר אין מוח אַריין:

— דו ביסט דאָך אויך געווען אַ טייל פון אונדז און איצט ווילסטו זיך אָפּפרעמדן? וואָס פאַר אַ יחסן ביסטו דען?

דער טאָג גייט אויף, ס׳וועלט ליכטיקער, איך גיב אַ לעצטן קוק אויף דעם אויסגעברענטן קרוין פון בוים און לאָז זיך אין וועג אַריין. די פרי־מאָרגן־ווינטן בלאָזן און טראָגן מיט זיך דעם אַש פון די צווייגן און בלעטער אין איינעם מיט זייער געפּליסטער:

— שרייב, שרייב כאָטש וועגן אונדז...

אין לאָדזשער געטאָ

די הוטפאַבריק אין לאָדזשער געטאָ

פונקט ווי די שניידער־בראַנזשע און אַנדערע יידישע פאַכן, אַזוי איז אויך זינט לאַנגע יאָרן די הוט־בראַנזשע געווען כמעט לחלוטין אין יידישע הענט. פון דער זגערזשער גאַס, ניישטאָט און פיעטריקאָווער גאַס ביז דער אַנדזשעי־גאַס, זענען כמעט אין יעדן הויז געווען יידישע, גרעסערע אָדער קלענערע ווערקשטעלן פון דאַמען־ מענער־ און קינדער־היט. אין סעזאָן־צייט פלעגן קומען הורט־קונים און דעטאַל־קרעמער פון לאָדזש און דער פּראָווינץ און קויפן די אויסגעאַרבעטע היט. די אַנטיסעמיטישע פּרעסע און דער „קריסטלעכער סוחרים־פאַראיין", וואָס האָבן געפירט אַ באַיקאָט־פראָפּאַגאַנדע, האָבן נישט געהאָט קיין וועזנטלעכער ווירקונג אויף דער הוט־בראַנזשע. אין לעצטן יאָר פּאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען שוין כמעט אַלע מיטגלידער פונעם קריסטלעכן סוחרים־פאַראיין אין לאָדזש געווען אָפענע נאַציס (כמעט אַלע קריסטלעכע סוחרים זענען געווען דייטשן און מיטן אויפשטייגן פון היטלעריזם אין דייטשלאַנד זענען זיי געוואָרן נאַציס). די באַיקאָט־פראָפּאַגאַנדע איז פאַרשטאַרקט געוואָרן. אָבער נישט אין דעם איז באַשטאַנען די הויפּט־געפאַר פאַר די יידישע פּראָדוצענטן אין דער הוט־בראַנזשע, ווייל אָפּט זענען אַ סך פון די זעלבע אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן אַליין געפירט די באַיקאָט־אַגיטאַציע געווען געצוווּנגען צו קויפן ביי יידן זייערע אויסאַרבעטונגען.

ס׳איז כדאַי צו פאַרצייכענען אַן עפּיזאָד פון מיין אייגענער דערפאַרונג. דעם זומער 1939 איז צו מיר, אויף פיעטריקאָווער גאַס נומער 58, געקומען דער דייטש האָפמאַן. ער פלעגט זיין מיין קונה אין די סעזאָן־צייטן במשך פון 10 יאָר. ער האָט געהאַט אַ גאַלאַנטעריע־געשעפט אויף פיעטריקאָווער גאַס לעבן גייערס מאַרק. אויך ער איז שוין דעמאָלט געווען אַ פייערדיקער נאַצי און אין די ראַמען פון זיין „קריסטלעכן סוחרים־פאַראיין" אין לאָדזש איז ער געווען איינער פון די באַיקאָט־פריידיקער.

אָט דער דייטש איז געקומען צו מיר אין שטוב באַשטעלן סחורה, אָבער ווען די פרוי האָפמאַן האָט מיך געזען אָנקומען מיט דער באַשטעלטער סחורה, איז זי מיט אַ פאַרפלאַמטן פנים אַרויסגעקומען צו מיר מיט געבעט:

— „הערן ערליך! קאַמען זי אין קיכע, איך ביטע אינען, קאַמען זי דורך דעם הויף, היער איזט פול מיט קונדן; ווייר קאַנען דאָך מער ניכט קאָופען עפענטליך ביי יודען, זי פאַרשטייען דאָך, ניכט וואָר? אַנטשולדיגען זי מיר, איך ביטע אינען."

דעם זומער 1939, נאָך פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און פאַר דער דייטשער אָקופאַציע, זענען די פוילישע און דייטשישע אויפגעהעצטע כוליגאַנעס באַפאַלן יידישע שטובן אין באַלוט. זיי זענען אַריין אין די הייזער, געשלאָגן די מענטשן, דעמאָלירט און צעבראָכן דאָס מעבל און צעריסן דאָס בעטגעוואַנט, אַז די פעדערן זענען געפלויגן. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט עטלעכע מאָל, טראָץ דער אינטערוועניץ פון דעפוטאַט לייבל מינצבערג.

דאָס גאַנצע ווירטשאַפטלעכע לעבן איז געווען באַווירקט פון דעם נאַצישן געשפענסט, עס האָט זיך געשאַפן אַן אייגנאַרטיקער קריזיס, וואָס איז נישט אַרויסגעדרונגען פון קיין עקאָנאָמישע סיבות, נאָר איז געווען אַ פּועל־יוצא פון דער קריטישער פּאָליטישער סיטואַציע, אין וועלכער פוילן האָט זיך דעמאָלט געפונען. צוליב די דייטשישע מלחמה־דראָונגען האָבן סוחרים אָפּגעשטעלט דעם קרעדיט פאַר זייערע קונים; דער פּדיון איז געווען שוואַכער און די עקאָנאָמישע סטאַביליטעט האָט זיך אַ וואָקל געטאָן.

די אומזיכערקייט האָט געהערשט יענעם גאַנצן זומער. דער זומער־סעזאָן אין דער הוט־בראַנזשע, דער סעזאָן פון די אַזוי גערופענע „פאַנטאַזיי־היט", איז אַדורך מיט וויניקער אַרבעט און מיט אַ פאַרקלענערטן אומזאַץ. נאָך די ערשטע עטלעכע חדשים פון אומזיכערקייט און דעזאָריענטאַציע האָבן פיל יידישע סוחרים און האַנטווערקער געפרוווט מיט דער אייגענער איניציאַטיוו נאָרמאַליזירן די האַנדל און מלאכה און מען האָט צוריק געעפנט דעם קרעדיט. דאָס האָט אָבער נישט געהאָלפן. דער פּאָליטישער קריזיס איז פאַרשאַרפט געוואָרן מיט אַ שנעלן טעמפּאָ.

די אַלע קריזיסן, וואָס דאָס נאָכישע געשפענסט האָט אַרויסגערופן אין פוילן פאַר דער 2טער וועלט־מלחמה, זענען געווען כאין ואפס, אַ „קינדער־שפילעכל", אַנטקעגן דעם, וואָס איז פאַרגעקומען פונעם סאַמע אָנהייב פון דער דייטשישער אָקופּאַציע איז פוילן. דער תהו ובהו, וואָס האָט זיך פאַרשפרייט איבערן ווירטשאַפטלעכן לעבן בכלל און איבער דער הוט־בראַנזשע בפרט, האָט צו נישט געמאַכט אַלע ווירטשאַפטלעכע נאָרמעס אין אייגנשטעלונגען. צווי קעגנזעצלעכע ווירקונגען האָבן אויפגעטרייסלט די נאָרמאַלע ווירטשאַפט־נאָרמעס:

1) די דעוואַלואַציע פון דער פוילישער וואַלוטע, די זלאָטע. די באַפעלקערונג פון אַלע שיכטן — פּאָליאַקן, דייטשן און יידן — האָט זיך באַמיט פטור צו ווערן פון די פוילישע זלאָטעס. די טענדענץ איז דעריבער געווען וואָס מער צו קויפן און וואָס ווייניקער פאַרקויפן. די „איבער־פראָדוקציע" איז געווארן איינגעשרומפן. אָבער נאָך איידער די מענטשן האָבן באַוויזן צו פטרן די ווערטלאָזע זלאָטעס (די וואָס האָבן דאָס פאַר־מאָגט, נאַטירלעך), האָבן זיך אָנגעהויבן די דייטשישע רעקוויזיציעס אין די יידישע פאַבריקן, הורטגעשעפטן און אין די בענק. דערצו האָבן דייטשישע זעלנער אויסגעפלינדערט די יידישע סחורות. אַזוי אַרום זענען שנעל אויסגעליידיקט געווארן די זאַפאַסן פון אַלע סאָרטן אָרטיקלען. פאַרשטייט זיך, אַז די רוישטאָפן און די פאַרטיקע היט זענען נישט געווען קיין אויסנאַם.

2) פון דער צווייטער זייט זענען געקומען די דייטשישע רעפּרעסיעס: דער מבול פון „פאַראָדנונגען" — דיסקרימינאַציעס און אָנטי־יידישע גזרות זענען געשטיגן פון טאָג צו טאָג, און דאָס האָט תיכף פאַראַליזירט די מעגלעכקייטן פון די יידישע פּראָדוצענטן און סוחרים נאָכצוקומען די מינימאַלע פאָדערונגען פון סחורות־געברויך. צו דעם אַלעם איז נאָך צוגעקומען דאָס פאַרטרייבן פון די יידן אין געטאָ אַריין. אָפילו פון ריין־ווירטשאַפטלעכן שטאַנדפונקט איז דאָס געווען אַ געוואַלטאַקט פאַר ביידע צדדים: פאַר דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך געגייטיקט אין דער יידישער פּראָדוקציע און נאָך מער פאַר דער יידישער מאָסן־

באַפעלקערונג, וואָס אין געטאָ איז זי געווארן איזאָלירט, פאַרטריבן פון אירע פרנסה־באַזעס.

אויך די קאַפּעלוש־מאַכערס אין לאָדזש זענען דורכגעגאַנגען דעם פעריאָד פון ווירטשאַפטלעכער צעטרייסלונג; אויך די הוט־בראַנזשע האָט זיך געפונען אין קלעם צווישן דער גרויסער נאַכפראַגע אויף דער יידישער פראָדוקציע מצד דער ציווילער באַפעלקערונג און צווישן די נאַצישע גזרות — ביז צום פאַרטרייבן אין געטאָ אַריין.

די ערשטע שריט

די ווירטשאַפטלעכע אַנאַרכיע אין שטאָט האָט זיך נישט אָפגעשטעלט נאָך דעם פאַרטרייבן פון די יידן אין געטאָ. פאַרקערט, דער מאַנגל אין יידישע אויסאַרבעטונגען און סחורות האָט זיך כסדר פאַרשטאַרקט.

לאָדזשער יידן ווערן פאַרטריבן פון שטאָט און טראָגן איבער די נויטיקסטע זאַכן אין געטאָ.

די דייטשישע סוחרים אין לאָדזש — די פון פאַר דער מלחמה, ווי אויך די „פריש געבאַקענע", ווועלכע האָבן זיך באַזעצט אין די צוגעריבטע

יידישע געשעפטן, האָבן נישט געקאָנט נאָכקומען דעם געברויך פון דער באַפעלקערונג. זיי האָבן דעריבער אַלע געלעכצט צוצוקומען דורך די דייטשישע אַמטן צו די אויסאַרבעטונגען פון די יידן. צווישן אַנדערע האָט זיך אויך געפילט אַ גרויסער מאַנגל אין די סחורות פון די לאָדזשער היט־פּראָדוצענטן, ווייל זיי זענען שוין כמעט אַלע געווען פאַרשפּאַרט אין געטאָ (אָחוץ די, וואָס האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן קיין ראָטן־פּאַרבאַנד).

דאָס פּאָרטרייבן אין געטאָ אריין

אונטער דעם דרוק פון דער שטאָט־באַפעלקערונג און די דייטשישע סוחרים, האָט די נאַצישע מאַכט געפאָדערט פון דעם „עלטסטן דער יודען", מרדכי חיים רומקאָווסקין, צו אָרגאַניזירן אַרבעטס־פונקטן אין געטאָ. דער דאָזיקער פּאָסט ווערט פּאַרצייכנט אין רומקאָווסקיס „ביולעטין", ווו עס ווערט געזאָגט, אַז דעם 5טן אַפּריל 1940 האָט רומקאָווסקי איבערגעגעבן זיין „פּאַרשלאָג" צו שאַפן אַרבעטס־פונקטן אין געטאָ און דעם 30סטן אַפּריל הייבן זיך שוין אָן צו שאַפן די געטאָ־פּאַבריקן. צווישן די ערשטע פּלעצער ווערט אויך געבראַכט דער פּלאָן פּאַר אַ הוטפּאַבריק. אין דער

אָפּיציעלער געטאָ־כראָניק וועלט אָנגעגעבן, אַז די הוטפאַבריק אין לאָדזשער געטאָ איז געווען איינע פון די ערשטע 16 געטאָ־פאַבריקן.

ביי וואָס אָנהייבן ?

קאָרנמעל און גאַזקיכן

אָט די צוויי אויבנדערמאָנטע זאַכן זענען נויטיק ביי דער אויס־אַרבעטונג פון היט. קאָרנמעל איז נויטיק געווען פאַר די הוטמאַכערס צו מאַכן שטערקע (קראָכמאַל), אַז די שטאָפן זאָלן זיין שטייף, האַלטן דעם פאָרעם און דעם פאַסאָן פון די היט. ביי די גאַזפלאַמען האָט מען געפּאָרעמט די רענדער און די קעפּ.

דעריבער איז די הוטפאַבריק באַשטימט געווארן אויף זגערזשער גאַס, ווו עס זענען נאָך פון פאַר דער מלחמה געווען אינסטאַלירט גאַזרערן און ווו די הוטמאַכערס האָבן געקענט איינשטעלן די ארבעט. דאָקעגן

קאָרנמעל אויף שטערקע איז אויפן אָרט נישט געווען און אויך פון דער אָפּטיילונג פון דער געטאָ־אָפּראָווויזאַציע האָט די הוטפאַבריק דאָס אַרטיקל נישט באַקומען. מען האָט עס געדאַרפט דערהאַלטן דירעקט פון באַלוטער פּלאַץ, פון דער געטאָ־פּאַרוואַלטונג. די לייטונג פון דער הוטפאַבריק האָט געשיקט אַ שליח, יאַקוב אַבראַמאָוויטשן, מיט אַ באַשטעלונג פון עטלעכע קילאָגראַם קאָרנמעל.

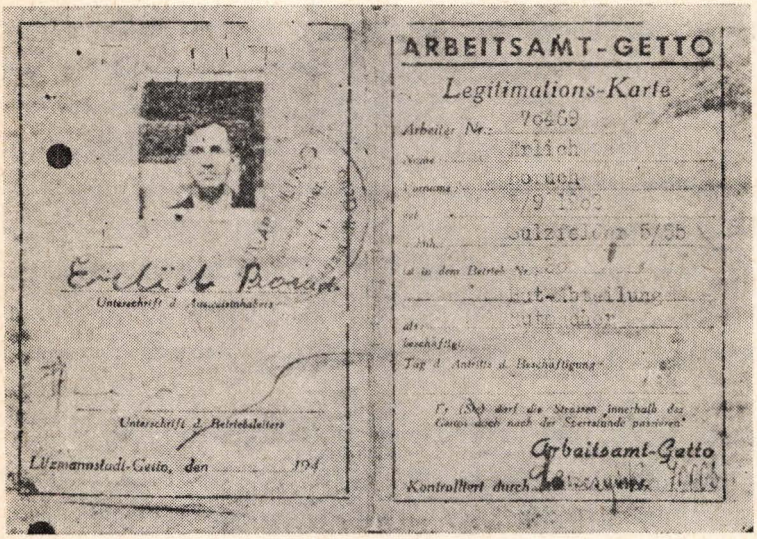

מיין אַרבעטס־קאָרטע

ביידע אַרטיקלען זענען געווען גרויסע יקר־המציאות אין לאָדזשער געטאָ. דער הונגער האָט אָנגענומען די פאָרמען פון אַלץ שטאַרקערע ליידן און דערפירט מענטשן צו אַ קאָמפּלעטער פיזישער דערשעפונג און גייס־טיקער דעפּרעסיע. אויך די באַהייצונג איז אין לאָדזשער געטאָ געווען אַ לעבנס־פראָגע — אָפילו אָפּצוקאָכן אָדער אָנצוווארעמען דאָס ביסל וואַסערדיקע געטאָ־זופ איז נישט געווען מיט וואָס.

וועז די פראָבלעמען פון דערנערונג און באַהייצונג האָבן אָנגענומען אַזעלכע שארפע פאָרמען, האָבן די קאָפּעלוש־מאַכערס „אָנטדעקט", אַז אָט

די צווייַ אַרטיקלען קענען נוצן פאַר נאָך אַ צוועק, אויסער דער היט־פראָדוקציע.

די הוטמאַכערס און די מאָדיסטקעס האָבן טאַקע אָנגעהויבן אויס־צונוצן דאָס קאָרנמעל און די גאָזקיכן אויף צו שטילן זייער הונגער. די סאָמע ערשטע איז געווען די משפחה מילנער. די מילנערס זענען געווען אַ גרויסע משפחה, וואָס האָט פאַר דער 2טער וועלט־מלחמה פאָר־מאָגט אין לאָדזש אַ פאַבריק פון היט. זיי זענען אויך געווען פון די ערשטע גרינדער פון דער הוטפאַבריק אין געטאָ און דריי ברידער פון דער משפחה — יאַנקל, סרוליק און משה — האָבן דאָרט געאַרבעט.

דער עלטסטער ברודער, יאַנקל מילנער, איז געווען די „רעכטע האַנט" פון נאַכטשטערנען — דער ווירטשאַפט־לייטער פון דער פאַבריק. אַלע צודאָטן פאָר דער היט־אויסאַרבעטונג, ווי שערלאַק, בענזין, ברענשפירט, קאָרנמעל א״אַ זענען געווען אונטער זיין אויפזיכט. ער האָט געהאַט די איניציאַטיוו צו שיקן די באַשטעלונג פאָר די אַלע צודאָטן, אויף דעם באַלוטער מאַרק. אַז דער הונגער אין געטאָ איז געוואָרן גרויס, האָבן די הוטמאַכערס אָנגעהויבן צו פאַרבויכן מער קאָרנמעל אויך צו לינדערן אַ ביסל דעם הונגער.

וען יאַקוב אַבראַמאָוויטש האָט געברענגט פון דעם באַלוטער מאַרק דעם בייטל מעל, האָט יאַנקל מילנער גלייך אַריינגעשיט אין זיין טעפּעלע עטלעכע לעפל קאָרנמעל און פאַרשטייט זיך, אַז אויך דעם שליח האָט ער געגעבן צו געניסן פון דער „שטערקע". די רעשט האָט ער פאַרשלאָסן אין שענקל. אייניציקווייז, אַז „קיינער זאָל נישט זען", זענען צוגעקומען זיין ברודער סרוליק, אַ ביסל שפּעטער — משה, נאָך שפּעטער — אַן אַנדער קאָפּעלוש־מאַכער. אויך מאָדיסטקעס האָבן געוואָלט געניסן פון דעם „קראָכמאַל" און יעדעס מאָל האָט יאַנקל מילנער זיך אַרומגעקוקט, פאַר־זיכטיק אויפגעשלאָסן דאָס שענקל און אָנגעשעפּט אַ לעפל אָדער אַ האַלבן לעפל מעל פון בייטל און אַריינגעשיט אין יענעמס טעפּעלע אַריין.

די בלעכענע באַניעס מיט וואַסער זענען געשטאַנען אויף די גאַז־פלאַמען און געבלאָזן מיט הייסע פּאַרע, ביי וועלכע די קאָפּעלוש־מאַכערס האָבן געפּרעסט די וועלור־געווענטן נאָכן שטייפן. ביי אַנדערע פלאַמען

האָבן די הוטמאַכערס אַרויפגעשטעלט זייערע טעפּעלעך קאַרטאָפל, גע־ ברענגטע פון דער היים און צוגעשיט דאָס ביסעלע קאָרנמעל. פאַרשטעלט מיט אַ פּאָרס, האָבן זיך געקאָכט די טעפּעלעך. די פּאַרע פון דעם צע־ לאָזענעם שערלאָק און פון די געפּרעסטע וועלור־טיילן האָט זיך אויס־ געמישט מיט די שמעקדיקע ריחות פון געקאָכטס.

— קינדער, זייט פּאַרזיכטיק! — זאָגט יאַנקל מילנער, וועו ער קומט אַריין אין צימער פון די קאָפּעלוש־מאַכערס. ער ציט מיט דער נאָז, דער־ פילט דעם ריח פון געקאָכטס. — מען קען נאָך אומגליקלעך ווערן, די גאַנצע הוט־אָפּטיילונג קען מען פּאַרמאַכן צוליב אייך.

אויך כאַלופּסקי דערפילט דעם ריח פון דעם וואַרעמען געקאָכטס, וועו ער קומט אַריין אין צימער, אויך ער וואַרפט אָן אַ שרעק, ער איז דאָך אויך פון די ערשטע גרינדער פון דער הוטפאַבריק און האָט זיך אויך דערשלאָגן צו זיין נאַכטשטערנס אָן „אַדיוטאַנט". ער לויפט נאָך דעם פּאַבריק־לייטער, שאָקלט מיט די הענט, גלייך ווי ער וואָלט געווען דער „דירעקטאָר".

אָבער נאַכטשטערן אַליין „זעט נישט" די טעפּעלעך און „פילט נישט" דעם טעמעדיקן ריח פון געקאָכטס, וועו ער קומט אַריין אין צימער. ער זעט נאָר ווי די קאָפּעלוש־מאַכערס אַרבעטן. פון שטיקער וועלור־ שטאָף מאַכן זיי שיינע וועלורהיט, זיי ציען, ביי דער הייסער פּאַרע, די קעפּ און די רענדער אויף די פּאָרמען.

אַז דער הונגער אין געטאָ איז געוואַקסן און דער פּאַרלאַנג פּאַר „נאָך אַ לעפּעלע מעל" האָט זיך אָפּטער געהערט, האָט יאַנקל מילנער איבערגעטראָגן דאָס שענקל מיט די „צודאָטן" אין אַן אַנדער צימערל און דאָס שליסעלע האָט ער געהיטן אין זיין טעשל. שטיל אין ערנסט, אַזוי ווי אין אַ קדשי קדשים, פלעגט ער דאָרט אַלץ אָפּטער אויפשליסן דאָס שענקל און שעפּן אַ האַלב, אָדער אַ מאָל אפילו אַ גאַנץ לעפּעלע „שטערקע".

וואָס מער „שטייף־מאַטעריאַל" יאַנקל מילנער האָט געפּאָדערט אין זיינע באַשטעלונגען צום באַלוטער מאַרק, אַלץ וויניקער קאָרנמעל צו „שטייפן די היט" האָבן זיי געשיקט. די דייטשן זענען גצוווען „קאָנסעק־ וועגט" אין זייער באַשלוס אויסצוהונגערן דאָס געטא. אויך פּאַר דער

היט־פּראָדוקציע האָבן זיי געשיקט וויניקער מעל. דעמלט האָט יאַנקל מילנער דראַסטיש באַשרענקט די לעפּעלעך אין די טעפּעלעך אַריין.

מיין משפּחה פּאַר דער מלחמה: פון לינקס צו רעכטס — אין דער ערשטער ריי — מיין עלטער־ע טאַכטער גיטעלע, דער מחבר, דאָס יינגסטע קינד ישראל, דער זון שמואל, דער שוועסטערס טאַכטער דבורה־גיטל. אין דער צווייטער ריי — מיין פרוי מרים, שוועסטער יענטע־רייזל, און מיין טאַכטער שיינדעלע.

דוד נאַכטשטערן — ווי איך האָב אים געזען

זינט איך בין אָנגעקומען אין דער „הוט־אָפּטיילונג" אין לאָדזשער געטאָ — אין סוף יאָר 1940, ביז דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין אויגוסט 1944, האָב איך נישט אויפגעהערט צו באַוווּנדערן דעם לייטער פון דער פּאַבריק — דוד נאַכטשטערן.

דוד נאַכטשטערן איז אָנגעקומען אין געטאָ ווען ער איז געווען אין עלטער פון עטלעכע און דרייסיק יאָר, אָבער זיין „בן שלושים לכוח" איז נישט אָפּגעשטאַנען פון זיין „בן ארבעים לבינה" וויל אָט די ביידע אייגנשאַפטן האָבן זיך האַרמאָניש באַהאָפּטן אין זיין כאַראַקטער. אָ מיטל־ווּקסיקער, מיט אָ רונדן פּנים און גליענדיקע שוואַרצע אויגן, איז ער געווען געבענטשט מיט פּאַראָנטוואַרטלעכקייט און ענערגיע. זיין פּאַכמע־

נערישקייט, זיין שנעלע אָריענטאַציע און רירעוודיקייט האָבן אים געגנוצט כדי צו העלפן זיין משפחה און זיינע מיטאַרבעטער. די ליבע און רחמנות צו די געטאָ־מענטשן האָבן אים געגעבן די כוחות צו ראַנגלען זיך. כדי צו דערפירן דעם הוט־רעסאָרט צו דערלייזונג. ביז דער פּאַטאָלער ליק־ווידאַציע האָט ער נאָך אַלץ געהאָפט, אַז זיין שטרעבונג וועט פאַרווירק־לעכט ווערן.

ער האָט זיך געהאַלטן ווי אַ גלייכער מיט אַלע אַרבעטער אין זיין ביוראָ — די לייטונג פון דער פאַבריק איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַלע אַרבעטער און מען האָט זיך קיין מאָל נישט געדאַרפט ביי קיינעם אָנמעלדן, כדי צו רעדן מיטן לייטער. ער איז שטענדיק גרייט געווען אויסצוהערן יעדן אַרבעטער און צו העלפן מיט אַלע זיינע כוחות. איז טאַקע זיין ביוראָ אָפט געווען פול מיט מענטשן, וואָס זענען געקומען בעטן זיין ראַט און טאָט. ער האָט מיטגעפילט יעדן אין זיין נויט און אויסגענוצט זיין מעמד כדי צו העלפן אויף וויפל זיינע מעגלעכקייטן האָבן געגרייכט. ער אַליין, מיט זיין גאַנצער משפחה, מיט כמעט אַלע אַרבעטער פון דער הוטפאַבריק אין געטאָ, איז דערמאָרדעט געוואָרן — נישט דער לעצטער, נאָר גלייך מיט אַלע.

ווי דורך אַ נביאישן גייסט, איז דער טייטש פון זיין נאָמען געוואָרן אויך ווי אַ סימבאָל פון זיין ראָלע אין דעם לאָדזשער געטאָ — אַ נאָכט־שטערן אין דער פינצטערער תקופה פון דעם יידישן לעבן.

די געטאָ־באַפעלקערונג, ווי אַ זעלבשטענדיקער פאַקטאָר, האָט זיך נאָטירלעך באַמיט פון דער אייגענער איניציאַטיוו, צו שאַפן אַרבעטס־פונקטן, וועלכע זאָלן דינען פאַר אַ פרנסה־קוואַל אַנשטאָט יענע, וואָס זענען געבליבן אויסער דעם געטאָ.

אויך די קאַפּעלוש־מאַכערס זענען זיך צוזאַמענגעקומען כדי זיך צו אָרגאַניזירן. די, וואָס האָבן מיטגעבראַכט זייער פאַבריק־אינווענטאַר אין געטאָ, האָבן זייערע מאַשינען, פּרעסן, קעסלען א״אַ איבערגעפירט אויף זגערזשער גאַס נומער 4, אין דעם לאָקאַל, וווּ עס איז געגרינדעט געוואָרן די היט־אָפּטיילונג אין דעם לאָדזשער געטאָ. ווי דער הויפּט־קערן פון דער הוטפאַבריק זענען באַשטימט געוואָרן די צווייגן פון מענער־ און דאַמען־

היט. צו אָט די צווייגן האָבן געהערט די לאָדזשער הוטמאַכערס מיט זייערע לאַנגיאָריקע טראַדיציעס פון פאַכקענטניש. וועָן זיי זענען זיך צוזאַמענ־געקומען כדי אויסצווויילן אַ לייטער, אַ „ראש המדברים", וועלכער זאָל אויך אָנקניפן קאָנטאַקטן מיט רומקאָווסקין און יאָקובאָוויטשן — מיט דער לייטונג פון די געטאָ־פאַבריקן — האָבן אַלע געשטימט פאַר דוד נאַכט־שטערנען, פאַר אָט דעם ערנסטן און ענערגישן פאַך־קאָלעגע, דעם קלוגן און פאַראַנטוואָרטלעכן געזעלשאַפטלעכען עסקן, דעם פועלי־ציון־חבר. ער האָט זיך תיכף אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט, און זיין גאַנצע טעטיקייט האָט געטראָגן דעם צייכן פון זיין פאָזיטיוון צוגאַנג צום לעבן און פון זיין טיף־יידישן אויסדויער. ער האָט געגומען אויף זיך דעם עול, געטראָגן דעם שווערן יאָך וווי דער שליח פון חברים־קאָלעקטיוו און שפעטער אויך געגאַנגען צוזאַמען מיט אַלע זיינע מיטאַרבעטער דעם וועג פון דער דייטשישער „טאָטאַלער ענדלעזונג".

ווייסער צוקער און שוואַרצע אייער

די דייטשישע סוחרים, צו וועלכע עס זענען אָנגעקומען די סחורות פון די יידישע פראָדוקציעס פון דעם לאָדזשער געטאָ בכלל און פון דער הוט־אָפּטיילונג בפרט, האָבן דערפון געצויגן אַ לייכטן און גרויסן רווח. צוליב דעם, וואָס די נאָכפראָגע אויף אַלערליי פראָדוקטן האָט זיך כסדר געשטאַרקט און קונים זענען געווען לרוב, האָבן די סוחרים באַקומען פעסטע, הויכע פרייזן פאַר די ביליקע אויסאַרבעטונגען פון די יידישע געטאָ־קנעכט. צווישן די דייטשישע סוחרים איז אָנגעגאָנגען אַ קאָנקורענ־געיעג אָנצוקומען דורך די דייטשישע אָמטן צו דער געטאָ־פאַרוואַלטונג, כדי צו קויפן די יידישע סחורות. אויך אויף די אויסאַרבעטונגען פון דער הוט־אָפּטיילונג איז געווען אַ גרויסע נאָכפראָגע.

אין פרילינג 1941 האָט מען צו וויסן געגעבן, אַז עס וועלן קומען אין דעם הוט־רעסאָרט עטלעכע דייטשישע סוחרים, כדי צו באַקענען זיך מיט דער קאָלעקציע מוסטערן פון פאַרשידענע מענער, דאָמען־ און קינדער־היט, אויך מיט אַלע אָנדערע אַרטיקלען וואָס די הוט־אָפּטיילונג פראָדו־

לעבן = אלע

פאר יעדן פרייז 10 גראשן

Nº 6

Lizmannstadt-Getto, den 11. April 1941

אלטע אויסגאבע

צירט, מיטן צווּעק צו מאַכן באַשטעלונגען. ביים צוגרייטן אַן אויסשטעלונג פון די מוסטערן האָבן די מייסטערס פון די צוויגן אַרויסגעוויזן זייער אַ הויכן ניוואָ פון פאַכמענערישקייט. נאָך מער פון די מענער האָבן די פרויען אין דער הוטפאַבריק, די מאָדיסטקעס, באַווּיזן אַן אויסערגעווויני־ לעכע פאַכמענערישע אינטויִיציע און אַ באַזונדערע פעיקייט צו מאַכן „אַ יש מאין". פון פאַרשידענע קליינע רעשטלעך שטאָף, אָפּפאַלן אָדער קאָלירטע שטיקלעך זייד, פעדערן און שטרוי־געפלעכט, האָבן זיי אויסגעאַרבעט מאָדעלן פון פּרעכטיקע דאַמען־ און קינדער־היט.

מען האָט אין אַ פאַרטער־צימער איינגעשטעלט די אויסשטעלונג. יעדער פון די הוט־אַרבעטער, וואָס איז אַריין אין צימער באַקוקן די אויסשטעלונג, איז קודם כל איבערראַשט געוואָרן פון דעם „לעבעדיקן אָדלער", וועלכן די מאָדיסטקעס האָבן אַוועקגעשטעלט מיט צעשפרייטע פליגל, אַזוי ווי ער הייבט זיך צום פלי. זיי האָבן צונויפגעקלעפט און איינגעשטעלט דאָס ווערק פון צוגעפאַסטע קאָלירטע פעדערן און עס האָט צוגעצויגן דאָס אויג גלייך ביים עפענען די טיר. אויף פאַכן און טישן, אויף שאַכטלען און פאַרמעס, האָבן זיי אויסגעשטעלט די פאַרשידענע פאַסאָנען פון היט, אַ קאָלעקציע פון אַלערליי מוסטערן. יעדער מאָדעל איז געווען אָריגינעל און מיט געשמאַק אויסגעענדיקט. דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן פון „גראָרנישט", פון געפאַרבטע צודאָטן.

ווען די דייטשן זענען אַריינגעקומען אין אָט דעם אויסשטעלונג־צימער, האָבן זיי אויך באַוווּנדערט די שיינע היט־פאַסאָנען און זיי האָבן אויפן אָרט געמאַכט באַשטעלונגען פון אַ גאַנצע רייַ מוסטערן.

דער פּרייז־קוראַנט פאַר די פאַרשידענע פאַסאָנען פון היט איז באַ־ שטימט געוואָרן אויף אַן אַנדער אָרט. דער דעקונגס־בילאַנס פאַר די היט־סחורות איז, פונקט ווי פון אַלע געטאָ־פאַבריקן, אַריינגערעכנט געוואָרן אין דעם חשבון פון אַלגעמיינעם געטאָ־בודזשעט. אָבער נאַכט־ שטערן האָט באַלד אויפן אָרט פאַרלאַנגט פון די דייטשישע סוחרים, אַחוץ די באַשטימטע פּרייזן — די סומעס פאַר די באַשטעלטע היט, בלויז „אַ קליינע" קאַמפענסאַטע פאַר די הוט־אַרבעטער. די דייטשישע סוחרים, וועלכע זענען, ווייזט אויס, נישט געווען קיין „קאַנסעקווענטע"

נאַציס און האָבן נישט אַזוי מקפיד געווען אויף די טאַטאַלע אויסראָטונגס־צילן פון היטלער־רעזשים, האָבן צוגעזאָגט אַריינצושיקן פאַר יעדן אַרבעטער אין דער הוט־אָפּטיילונג 1 קילאָגראַם ווייסן צוקער.

כאָטש ס׳איז דעמאָלט פֿאַרביי בלויז אַ יאָר זינט דעם פאַרמאָכן פון געטאָ, איז שוין דער הונגער געווען זייער גרויס. צוקער איז געווען אַ יקר־המציאות. אויפן פרייען מאַרק איז עס לגמרי נישט געווען צו קויפן און אויפן שוואַרצן מאַרק האָט אַ ביסל צוקער געקאָסט פאַנטאַסטישע סומעס געלט. מען האָט געמוזט אויסקומען מיט די 100—150 גראַם געלן צוקער, וואָס זענען צוגעטיילט געווארן פון דער געטא־אָפּראָוויזאַציע אויף 2 וואָכן צייט.

אין אַזאַ צייט איז דאָס באַקומען „אַ גאַנצן" קילאָ צוקער פאַר יעדן הוט־אַרבעטער געווען אַ לעבנס־וויכטיקע דערגרייכונג.

אין אַ קליין צימערל ביים טויער פון דער פאַבריק אויף זגערזשער גאַס נומער 4 זענען געווען קאָנצענטרירט די פּראָוויאַנט־צוטיילונגען פאַר די הוט־אַרבעטער. עס האָט דאָרט געאַרבעט אַ פּעיקער יונגערמאַן — קזשעפּיצקי. ער האָט יעדן איבערגעגעבן זיין באַשטימטע צוטיילונג. אַזוי ווי איך האָב שוין דעמאָלט געאַרבעט צוזאַמען מיט מיין זון, האָב איך באַקומען 2 ק״ג ווייסן צוקער. אַז איך האָב עס געברענגט אין שטוב, איז דאָס געווען גלייך ווי מיר וואָלטן אויף אַ מאָל באַגליקט געווארן מיט אַ גרויס געווינס. די שכנים האָבן אונדז מקנא געווען.

— ער אַרבעט ביי נאַכטשטערנען, — האָט אין שכנטע געזאָגט צו דער צווייטער, אַנווייזנדיק אויף מיר.

— ווער איז דאָס נאַכטשטערן?

— איר וייסט גאָר נישט? דאָס איז דאָך דער הוט־רעסאָרט, וווּ מען גיט אַ קילאָ ווייסן צוקער אויף אַ קאָפּ.

איך בין אָבער מיאוס אַדורכגעפאַלן אַן אַנדערש מאָל — ווען די דייטשן האָבן אַריינגעשיקט פאַר די פאַבריק־אַרבעטער אין געטאָ צו אַן איי „אויף אַ קאָפּ". עטלעכע טעג, אַיידער מען האָט נאָך געטיילט די דייטשישע גאָב, האָט מען שוין דערפון געוואָרט, אין פאַבריק און אין דער היים, מיט אַ גרויסער פרייד. מיין פרוי האָט אַריינגעקלערט און געמאַכט

פלענער, ווי אַזוי אויסצונוצן דאָס גרויסע „לוקסוס", אַז יעדער פון די פינף פערזאָן פון אונדזער משפחה זאָל גלייך געניסן דערפון. זאָל זי אויסקאָכן די צוויי אייער און צעטיילן, וועט פאַר יעדן אָנקומען אַ קליין שטיקעלע אי — איז דאָס „נישט אַהין און נישט אַהער". זאָט קען מען דערפון נישט ווערן, עס קען בלויז מאַכן אַפעטיט צום עסן. מיר האָבן אַזוי לאַנג אַרײַנגעקלערט און פלאַנירט וועגן דעם גרויסן אוצר, וואָס איך וועל ברענגען פון פאַבריק, ביז מיר האָבן באַשלאָסן אויסצונוצן די צוויי אייער — על צד היותר טוב: אַזוי ווי אייער אין געטאָ זענען זייער טייער (מען האָט נאָך ביז דעמאָלט לגמרי נישט געגעבן קיין אייער אין געטאָ), וועל איך זיי פאַרקויפן פאַר ברויט, וועט פאַר יעדן פון אונדז סטייען כאָטש אַ שטיקל ברויט.

אַז איך האָב אָפגענומען אין פאַבריק די צוויי אייער, בין איך גלייך אַריין צו אַ געטאָ־קרעמער זיי צו פאַרקויפן (ס׳האָבן נאָך דעמאָלט עקזיס־טירט קליינע, פריוואַטע, געהיימע שפייזקרעמער, וואָס זענען נישט געווען קיין קריפּאָ־אַגענטן) דער קרעמער האָט געוואָלט די סחורה קויפן, אָבער ווען ער האָט דורכגעקוקט די אייער, האָט ער נישט געוואָלט נעמען מער ווי איין אי. איך בין געבליבן שטיין פאַרוווּנדערט:

— פאַר וואָס ווילט איר נישט קויפן דאָס אי אויך? איז דאָס שוין גאָרנישט ווערט?

האָט ער נאָך אַ מאָל דורכגעקוקט און ווידער צוריקגעגעבן איינס פון די אייער, פאַר קיין שום פרייז נישט געוואָלט קויפן. בין איך אַהיימגע־גאַנגען בלויז מיט איין פאַרציע ברויט און איין אי. דעם גאַנצן וועג האָב איך נישט געקענט פאַרשטיין, פאַר וואָס דער קרעמער איז אַזאַ שלעכטער מענטש — אין געטאָ זאָל מען נישט וועלן קויפן קיין אי? אָבער ווען איך בין געקומען אין שטוב און מיין פרוי האָט געעפנט דאָס אי, האָט זי דאָס גלייך געמוזט אַרויסווארפן...

דאָס איז געווען דאָס אייניציקע מאָל, וואָס מען האָט געטיילט פאַר די געטאָ־אַרבעטער צו אַן אי „אויף אַ קאָפּ". מער האָבן מיר, במשך פון די פיר יאָר מיט פיר חדשים פון דעם געטאָ־לעבן, קיין אי נישט געזען פאַר די אויגן.

חברי הגדוד א' "לוחמים-נוער" בטקס הענקת אות הגבורה לגדוד מטעם הצבא הפולני, בשנת 1945 (מן הארכיון של "לוחמים-נוער")

קאַרטאָפל־שאָלן פאַר נאַכטשטערנען

איין מאָל, אין זומער 1943 איז מיר אויסגעקומען צו זיין אויפן לאַדזשער בית־עלמין. פון דער וויטנס האָב איך דאָרט באַמערקט צוויי פרויען אַריבערגעבויגענע איבער אַ קבר, און ווען איך האָב זיך דערנענטערט, האָב איך דערזען, אַז זיי רייסן פון דעם בערגל ערד די גרינע בלעטער־גראָזן. איך בין געבליבן שטיין אַ פאַרוווּנדערטער ביז וואַנען איינע פון די פרויען האָט זיך פאַרענטפערט פאַר מיר אין דייטש:

— דאָס איזט גוט! דאָס איזט שפּינאַק!

אין דער אויסשפּראַך האָב איך דערקענט, אַז דאָס זענען די יידישע פרויען פון דייטשלאַנד, פון די צוואַנציק טויזנט פליטים, וואָס די דייטשן האָבן אַרייַנגעשיקט אינעם לאָדזשער געטאָ. דער שוידערלעכער געטאָ־הונגער האָט זיי געטריבן צו רייסן דעם „שפּינאַק" פון די קברים־בערגלעך אויף דעם לאָדזשער בית־עלמין, כדי צו ראַטעווען זיך פון דעם הונגער־טויט.

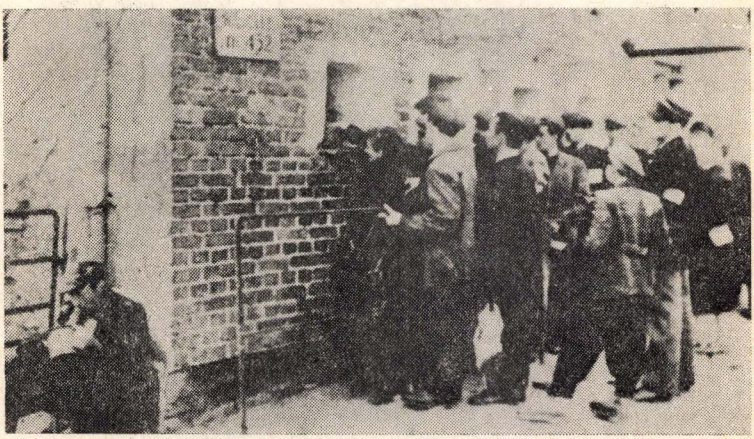

די רייַ ביי דער געטאָ־קיך נומער 452

אויך נאַכטשטערנס משפּחה האָט, ווייזט אויס, געליטן פון אַזאַ שאַרפן הונגער. מיר איז עס קלאָר געווארן, ווען איך בין אַ מאָל פאַרבייגעגאַנגען

ביי דער קיך פון דער פאַבריק און באַמערקט, אַז עמעצער גייט פון דאָרט אַרויס מיט אַ פולן קוישל, פון וועלכן עס רינען אַרויס שמוציקע טראָפנס. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז ער טראָגט אַרויס קאַרטאָפל־שאָלן און האָב וועגן דעם איבערגעפרעגט אַ קיך־אַרבעטער. איך האָב באַקומען אַן ענטפער, אַז אָט די קאַרטאָפל־שאָלן טראָגט מען אין נאַכטשטערנס שטוב.

נאַכטשטערן — דער פריינד אין נויט

געווען איז דאָס אין מערץ 1941, ווען רומקאָווסקי האָט שוין געהאַט געשלאָסן די געטאָ־שולן און אונדזער זון איז געבליבן אין דרויסן, נישט באַווייזנדיק אַפילו צו ענדיקן די 7טע קלאַס פאַלקסשול. נאָך ערגער איז געווען דאָס, וואָס צוזאַמען מיט דעם אָפשטעלן פון דער שול־לערע פאַר די געטאָ־קינדער, איז פון זיי אויך אַוועקגענומען געווארן דאָס ביסל וואַסערדיקע געטאָ־זופ, וואָס זיי פלעגן באַקומען אין דער שול.

דעמאָלט איז ביי אונדז רייף געווארן דער געדאַנק, אַז איך זאָל אַרייננעמען דעם זון אַרבעטן צוזאַמען מיט מיר, אין דער הוטפאַבריק. אין יענע שוידערלעכע באַדינגונגען פון הונגער איז נישט געגאַנגען אַזוי פיל אין דעם לוין פאַר דער אַרבעט, ווי אין דער „רעסאָרט־זופ", אין דעם וואַרעמען געקאָכטס, וואָס יעדער רעגיסטרירטער אַרבעטער האָט באַקומען מיטאָגצייט, ביים פענצטערל פון דער פאַבריק־קיך.

איך בין אָבער נישט געווען זיכער, צי נאַכטשטערן וועט מסכים זיין, אַז איך זאָל אַרייננעמען צו דער אַרבעט דאָס „ייִנגל", וואָס איז קוים 14 יאָר אַלט.

איך אַליין האָב דעמאָלט געהאַט געאַרבעט אין דער הוטפאַבריק ערשט אַ קורצע צייט און אָנגעקומען דאָרט בין איך אַ דאַנק דער רעקאָ־מענדאַציע פון חבר עמנואל וואַלינסקי, ווי אַ געניטער פאַכמאַן פון מיין צווייג. דערפאַר האָב איך אָנגעהויבן דאָרט צו אַרבעטן ווען די פאַבריק איז נאָר־וואָס אָנטשטאַנען, און האָט באַשעפטיקט אַ קנאַפּע הונדערט אַרבעטער.

איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט, אַריין אין דער ביורא נאָך דעם

ווי איך האָב אויסגעקוקט אַ מאַמענט וועז דער לייטער איז געווען דאָרט אַליין און אַנגעהויבן:

— איך וואָלט געוואָלט אַריינגעמען מיין יינגל צו דער אַרבעט, ער זאָל אַרבעטן צוזאַמען מיט מיר.

מער האָב איך נישט באַוויזן צו זאָגן. איך האָב געוואָלט נאָך רעדן וועגן די סיבות פון מיין פאַרלאַנג, וועגן דער סיטואַציע און וועגן מיין פריוואַטער לאַגע. אָבער וועז איך האָב אַרויסגערעדט די ערשטע וועדטער, האָט נאַכטשטערן אַראָפגעלאָזט די אויגן, ווי ער וואָלט מיר נישט געקענט קוקן אין פּנים און איך האָב בלויז געקוקט ווי געפלעפט אויף זיין פּנים, וואָס האָט אויסגעדריקט בושה און רחמנות צוליב דעם אכזריותדיקן געטאָ־לעבן.

— נעמט אים אַריין צו דער אַרבעט — האָט נאַכטשטערן מיר געענטפערט, אַ פאַרשעמטער.

איך בין אַהיימגעגאַנגען מיט אַ סאַטיספאַקציע פון דער דערגרייכונג פאַר מיין אייגענער משפחה, ווי אויך מיט דער פולער אָנערקענונג פאַר נאַכטשטערנען ווי אַ מענטש, וואָס איז נישט געווארן פאַרטויבט און פאַרדאַרבן צוליבן זיין מעמד, ווי טייל אַנדערע פאַבריק־לייטער.

די קאָנפליקטן צווישן רומקאָווסקין און נאַכטשטערנען

די אַרבעטער פון דער הוטפאַבריק האָבן געוווסט צו דערציילן, אַז ס׳האָט זיך געשאָפן אַ קאָנפליקט צווישן רומקאָווסקין און נאַכטשטערנען און אַז רומקאָווסקי טראָגט אַ שׂנאה צו אים.

די הויפּט־סיבה איז געווען אין דעם, וואָס נאַכטשטערן איז נישט געווארן, אַזוי ווי געוויסע אַנדערע פאַבריק־לייטערס, קיין געהאָרכזאַם־בלינדער דינער פון רומקאָווסקין און פון די דייטשישע אינטערעסן. אים איז נישט געגאַנגען אין דעם, ער זאָל פּערזענלעך גענישן פון זיין שטעלע. ער איז געווען אַן אַלטער געזעלשאַפטלעכער טוער מיט פעסטע אידעאָלן, אַרינציפּן, און זיין ציל איז געווען צו העלפן דעם כלל פון די יידישע

אַרבעטער. אַלס דער לייטער פון דער הוט־אָפּטיילונג, איז ער געקומען אין קאָנטאַקט מיט רומקאָווסקין, יאַקובאָוויטשן, מיט די לייטערס פון די אַנדערע געטאָ־פאַבריקן און אָפילו מיט דער דייטשישער „געטאָ־פאַרוואַל־טונג" אויפן באַלוטער פלאַץ, אָבער אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געזומען אַן אָנטייל אין די אומלעגאַלע קאָלעקטיוע טעטיקייטן פון די לינקע פועלי־ציון. פון צייט צו צייט פלעגט ער זיך טרעפן מיט עמנואל וואָלינסקין און שמועסן וועגן די אַקטועלע געטאָ־ענינים, ווי די אומ־גלויבלעכע דערשיינונגען פון הונגער, פּיין און אויסזידלונגען. אָט די דאָזיקע געשפּרעכן האָבן אין אים נאָך מער געשטאַרקט דעם אינערלעכן כוח צו פירן דעם קאַמף פאַר די אַרבעטער. אויפן באַלוטער פלאַץ, ווו מען האָט באַשטימט די פּרייזן פאַר די פּראָדוקציעס און „בילאַנסירט" די חשבונות פון הוט־רעסאָרט און אויף די קאָנפערענצן פון די פאַבריק־לייטערס אין געטאָ — ביי יעדער געלעגנהייט איז נאַכטשטערן אַרויסגע־טראָטן און פאַרטיידיקט די אַרבעטער, געפאָדערט גרעסערע שכירות און — דער עיקר — פאַרלאַנגט מער שפּייז, צו לינדערן דעם גרויסן הונגער.

מיין פאָסטקאָרטל, געשיקט צו מיין פאָטער, שוועסטער און שוואָגער קיין בראָזיל

וועז רומקאָווסקי האָט זיך איבערצייגט, אַז נאָכטשטערן איז מער נוטה צו קעמפן פֿאַר די אַרבעטער־אינטערעסן, ווי נאָכצופֿאָלגן אים אין די דייטשן, האָט ער דעם לייטער פון הוטרעסאָרט געוואָלט באַזייטיקן. אין געטאָ האָט מען געווּסט, אַז טאָמער פֿאַרלייגט זיך רומקאָווסקי אויף עמעצן, איז יענעמס גורל שוין אַ געחתמעטער. די הוטפֿאַבריק האָט אָבער אַרײַנגעבראַכט גרויסע פּראָפּיטן פֿאַר די דייטשישע סוחרים און ליקווידירן זי האָט ער נישט געקענט, אַפֿילו ווען ער וואָלט דאָס געוואָלט מאַכן. ער האָט געוואָלט בלויז טוישן דעם לייטער אויף אַ פֿאַסיקערן „רעאַליסט". דערפֿאַר האָט ער קודם־כל אַרײַנגעשיקט אין דער קאַנצעלאַריע פון דעם הוטרעסאָרט אַ קאָנטראָלער פונעם „ניק" (דער העכסטער קאָנטראָל־קאָמער), דעם הער שקאָלניק. יעדן טאָג איז געקומען הער שקאָלניק צו דער „אַרבעט" און פֿאַרנומען אַ פּלאַץ ביי זײַן טיש. אַז דאָס האָט נישט געגעבן פֿאַר רומקאָווסקין קיין געוווּנטשענע רעזולטאַטן, האָט ער אַרײַנ־געשיקט נאָך אַ לייטער, דעם הער טשאָמאַנסקי. אָבער ביידע צוזאַמען האָבן נישט געקענט פֿאַרטרעטן נאָכטשטערנען. ביידע זענען זיי געזעסן

אין טיפן באָלוט קלויבט מען שטיקלעך הייץ־מאַטעריאַלן

אויף די פאַטעלן דעזאַריענטירט, אין דער צייט ווען נאַכטשטערן האָט באַווייזן צו זיין אויף אַלע שטאָקן, אין אַלע אָפּטיילונגען.

דער הוטרעסאָרט האָט געהאַלטן אין אַ כסדרדיקן צעוואַקסן זיך. עס זענען פאַרגרעסערט געוואָרן די עקזיסטירנדיקע אָפּטיילונגען און צוגעקומען נייע, פון פאַרשידענע קרובישע פאַכן און גאַלאַנטעריע־צווייגן. אָחוץ די אָפּטיילונגען פון מענער, דאַמען־ און קינדער־היט האָט מען אויפ־ געשטעלט אויך די אָפּטיילונגען פון: פאַרבערייַ, שפּריצערייַ, בלומען, פאַסקעס, שטאַמסערייַ א״א. צווייַ גרויסע, דריישטאָקיקע הייזער האָבן יעדן טאָג אַריינגענומען אַ היפּשע פּאָר הונדערט אַרבעטער אין דער הוטפאַבריק. זיי זענען געקומען מיט די „מענאַזשקעס״ אין די הענט, כדי צו שטעלן זיך מיט זיי צוועלף אַ זייגער בייַ דער פאַבריק־קיך נאָך דער געטאָ־זופ און זיי זענען אַלע געבליבן אין „נאַכטשטערנס רעסאָרט״ ביז 4 אַ זייגער נאָך מיטאָג.

איין מאָל בין איך אַריינגעקומען אין דער קאַנצעלאַריע פון דער פאַבריק ווען נאַכטשטערן איז דאָרט נישט געווען. ביים צווייטן טיש זענען געזעסן די הערן שקאָלניק און טשאַמאַנסקי און איך האָב זיך אַוועק־ געשטעלט ביים פענצטער אָבסערווירן וואָס עס קומט פאָר אין ביורא. עס איז אַריינגעקומען מאַנטשניק — דער אינספּעקטאָר פון גאַלאַנטעריע:

— נאַכטשטערן איז נישטאָ? — האָט ער געפרעגט שקאָלניקן.

— ניין, ער איז איצט נישטאָ. וואָס האָט איר געוואָלט?

— איך האָב אים געוואָלט ווייַזן דאָס פּאַסעקל, ער זאָל מיר זאָגן אויב די קענטלעך זענען נישט אַ מאָל צו דיק און צי די לענג איז געזונג.

שקאָלניק האָט אַ קוק געגעבן אויף טשאַמאַנסקין, ביידע האָבן געמומען דאָס פּאַסעקל, באַקוקט, באַטאַפּט, לסוף האָט שקאָלניק געזאָגט:

— וואָרט אַ פּאָר מינוט, באַלד קומט נאַכטשטערן צוריק.

דערווייל איז אַריינגעקומען די מאַדיסטקע לענאַ בייגעלמאַן:

— וווּ איז נאַכטשטערן? איך האָב אים געוואָלט וויַזן די צווייַ פאַסאָנען, וועלכעס איז שענער, דאָס לודקאָווע אָדער דאָס באַליסטע, וועלכעס זאָל מען מאַכן?

ווידער האָבן זיך די ביידע „דירעקטאָרן״ איבערגעקוקט, געמומען די

דאַמען־היט פון האַנט צו האַנט, פאַרקנייטשט די שטערנס, פאַסמאַקעווועט און אויפגעריסן אויגן, מעשה פאַכמאַן:

— שיין, זייער שיין! ביידע היט זענען שיין, — און צוגעגעבן — וואַרטן זי צו אַ ביסל, באַלד קומט ער.

אַ מיטליעריקער מאַן, שיין געקליידט, האָט געעפנט די טיר מיט געלאַסענע טריט.

— וואָס מאַכט איר עפּעס, פאַניע האַרצשטאַרק? — באַגריסט אים טשאַמאַנסקי, — ווי אַזוי גייט עפּעס די טאַמבוראַציע?

— נאַכטשטערן איז נישטאָ? איך האָב טאַקע וועגן דעם געוואָלט רעדן מיט אים.

די הויכע, שלאַנקע פריילין אַרבוז, די אינסטרוקטאָרין פון די מיידלעריש קינדערהיט, איז אויך אַריינגעקומען, אַרומגעקוקט זיך, געזען אַז נאַכטשטערן איז נישטאָ, האָט זי גאָרנישט געזאָגט, נאָר צוגעגאַנגען צום פענצטער וואַרטן.

אַזוי זענען אינציקוויז אַריינגעקומען: יאָכימעק, מאַיאָרעק, פּאָזנאַנסקי, לאָניע שפּינדלער, לאַסקעראָוואָ, ווייגבערג, דאָמבראָווסקי א״א. זיי אַלע האָבן געוואַרט אויף נאַכטשטערנען. פון די שטיגן האָט מען דערהערט אַ רעש און וועג דאָס קול האָט זיך דערנענטערט, האָט מען דערקענט כאַלופּסקיס הויכע רייד:

— מען האָט דאָך איך שוין געזאָגט, געזונ! טשעפּעט זיך אָפּ! — דאָס האָט ער אַזוי געריידט צום קאַפּעלוש־מאַכער קאַפּוסטאָ, וואָס האָט געבעטן פון נאַכטשטערנען אַ טאַלאָן אויף „קאָלאָציעס".

כאַלופּסקי, אַ יונגער בחור וואָס האָט געקלעפּט ביי נאַכטשטערנען אַזוי ווי אַ פליג אין האָניק, איז געלאָפן פאָרויס און געשריגן הויך אויפן קול:

— נאַכטשטערן גייט, נאַכטשטערן גייט!

אָט דעם קאַפּעלוש־מאַכער — דוד נאַכטשטערן — איז רומקאָווסקין נישט געלונגען צו באַזייטיקן פון דער לייטונג פון דער הוט־אָפּטיילונג ביז דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ.

רומקאָווסקי האָט אָבער ביזן סוף נישט געוואָלט שלום מאַכן מיטן

Bekanntmachung Nr. 352.

Auf behördliche Anordnung gebe ich hiermit bekannt, dass

jeglicher Postverkehr der ein- u. ausgehenden Post

vorübergehend (bis auf Widerruf)

GESPERRT IST.

Geldsendungen nach dem Getto

kommen weiterhin an und werden, wie bisher, durch meine

Post- oder Bank-Abteilung ausgezahlt.

Der Empfang der eingehenden Beträge wird von **mir** bei den zuständigen Gemeinden bestätigt.

Litzmannstadt Getto, den 8. Januar 1942.

(-) CH. RUMKOWSKI
Der Aelteste der Juden in Litzmannstadt

באַקאַנטמאַכונג נר. 352

אויף דער פֿאַראָרדענונג פֿון דער מאַכט
ט״ל אי״ד מ״ט, אז יעדער מ״ן

פּאָסט־פּאַרקער,

ס״ איין און ס״ אויס,
ווערט צ״טוו״ליק (ביז אפּרוף)

אָפּגעשטעלט.

געלד־איבערווייזונגען פֿאַרן געטא
קומען ווייטער אָן
אָן וועלן ווי ביז איצט,

אויסגעצאָלט ווערן

דורך מ״ן

פּאָסט אדער באַנק.

דער דערהאַלט פֿון די אַנקומענדיקע געלדער
פֿון די באַזונדע. ק״ק קהילות,
ווערט דורך **מיר** באַשטעטיקט.

(-) מרדכי חיים רומקאָווסקי
דער עלטסטער פֿון די יידן אין ליטזשמאנשטאט

ליטזשמאנשטאט־געטא,
דעם 8טן יאַנואַר 1942

באַקאַנטמאַכונג נומער 352: אָפּגעשטעלט דעם פּאָסט־פּאַרקער פֿון 8טן יאַנואַר 1942

פּאַקט, אַז נאַכטשטערנען קאָן מען נישט טוישן. ער האָט עקשנותדיק געשיקט כסדר פֿון „זיינע מענטשן", אַזוי אַז אַחוץ די פּאָליציאַנטן, פּייער־לעשער און סתם נאַכט־היטערס, זענען אויך אַריין אין הוט־אָפּטיילונג אַ סך קריפּאָ־אָגענטן. אין פּאַבריק האָבן די אַרבעטער געווּסט אַנצוווייזן ווער זיי זענען.

מאָטל גרינבערג

מאָטל גרינבערג איז נישט געווען קיין פּרעמדער אין דער הוטבראַנזשע. ער האָט נאָך פּאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַט אין לאָדזש אַ הוט־ווערקשטעל און אין דעם געטאָ איז ער געווען איינער פֿון די ערשטע גרינדער פֿון דער הוט־אָפּטיילונג.

אין קעגנזאַץ צו דוד נאַכטשטערן, איז מאָטל גרינבערג געווען, ווי מען זאָגט, „אַריינגעטאָן אין זיך" — זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן מיט זיין פּריוואַטן לעבן, מיט דעם טאָגטעגלעכן געראַנגל און געווען וויט פֿון די

געזעלשאפטלעכע ענינים אין געטא, אין די הונגער־יאָרן האָט ער אָפּ־
געהיטן און איינגעהאַלטן דאָס לעבן פון זיין משפחה בלויז מיט זיינע
אייגנאַרטיקע איינפאַלן און מיטלען, און נישט אָפשטעלנדיק זיך פאַר קיין
שום אָנשטרענגונג אין דעם טאָגטעגלעכן לעבן, האָט ער געקעמפט מיט
אויסדויער פאַרן עצם קיום.

אויפן ערשטן בליק האָט ער געמאַכט אַ רושם פון „אַ ייד פון אַ גאַנץ
יאָר", פון די „פאַלקס־מענטשן", פון וועלכע עס איז באַשטאַנען דאָס רוב
אויך פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. דאָך איז מאָטל גרינבערג געווען, ווי
שוין געזאָגט, אייגנאַרטיק מיט זיין שטייגער לעבן און באַזונדערס מיט
זיין מאָראַליש־מענטשלעכער און יידישער האַלטונג. אין די צייטן פון דער
גרעסטער נויט האָט ער זיך אויפגעפירט לויט די העכסטע אידעאַלן פון
ברודערשאַפט. ער האָט באַקומען ביי די עלטערן אַ פרומע דערציונג, און
די חסידישע מנהגים האָט ער נישט אַוועקגעוואָרפן ווען ער אַליין איז
שוין געוואָרן אַ פאַמיליע־מענטש. אויך אין משך פון די געטאָ־יאָרן און
אין די טויט־לאַגערן איז ער געבליבן דער זעלבער טראַדיציאָנעלער ייד.

אין לאָדזשער גענאָ גופא איז נאָך נישט געווען אַזוי בולט זיין
ברידערלעכע איבערגעגעבנקייט, ערשט אין די דייטשישע קאַצעטן האָט
זיך אַנטפלעקט פאַר זיינע נאָענטע זיין אמתער כאַראַקטער מיט זיין
מאָראַלישער קראַפט.

אין קעגנזאַץ צו אַ סך מענטשן, וועלכע זענען אין יענע צייטן געווארן
מאָראַליש אויסגעהוילט און הפקרדיק, איז מאָטל גרינבערג, גראָד אין די
יסורים און פיין, געלייטערט געוואָרן מיט מיטלייד און רחמנות צו זיינע
נאָענטע. די דאָזיקע אייגנשאַפט האָט ער אייגנעהיטן ביז דער לעצטער
מינוט פון זיין לעבן.

דער ערשטער סאַבאָטאַזשניק

אַ שטורמישער קאַמף איז אָנגעגאַנגען אין דעם לאָדזשער געטאָ צווישן
דער געטאָ־באַפעלקערונג און די אָרגאַניזירטע אַרבעטער־געזעלשאַפטן —
פון אײַן זייט, און דער געטאָ־אַדמיניסטראַציע מיט רומקאָווסקין און

געריטלערן בראש, מיט זייערע געטאָ־פאָליציי און זאָנדער־פּאָליציי, וואָס האָבן זינלאָז און פּאַרבּרעכעריש געדינט דער נאַצישער מאַכט — פון דער צווייטער זייט. אין פּאַרלויף פון די 4 יאָר און 4 חדשים צייט פון דער עקזיסטענץ פון לאָדזשער געטאָ, האָט דער קאַמף אָנגענומען פאַרשידענע פאָרמען און זיך פאַרשפּרייט אויף אַלע געביטן פון געטאָ־לעבן. אין די ערשטע צייטן האָבן די קאַמפֿן־גרופּן אָ מער עפּנטלעכן און שטורמישן כאַראַקטער, מיט גאָסן־דעמאָנסטראַציעס און שטרייקן. אין דעם לעצטן יאָר, ווען אַלע געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, ווי אויך קולטורעלע צוזאַמענטרעפן, זענען געווארן שטרענג אומלעגאַל, האָט זיך פאַרשפּרייט אין געטאָ די טאַקטיק פון פּ. פּ. *). די אָגיטאַציע פאָר די אָרבעט־סאָבאָטאָזשן איז אָנגעפירט געווארן פון דער קאָמוניסטישער געטאָ־יוגנט.

מאָטל גרינבערג האָט אָבער נישט געווארט ביז די אַלגעמיינע נויט וועט דערוועקן און אָנוועגדן דראָסטישע אַקטיוויטעטן קעגן די דייטשן. זיין געוואָגטער שריט איז געקומען אין רעזולטאַט פון זיין אייגענער נויט, פון דעם הונגער, וואָס זיין משפּחה האָט געליטן. געטריבן פון זיינע אייגענע יסורים און מיט זיין אייגענער איניציאַטיוו, האָט ער באָנוצט דעם מעטאָד פון אָרבעטס־סאָבאָטאָזש נאָך אין די ערשטע יאָרן אין לאָדזשער געטאָ.

אָרבעטנדיק אין דער הוט־אָפּטיילונג, האָט ער, אַזוי ווי אַלע הוט־אָרבעטער, באַקומען אָ וועכנטלעכן אָרבעטסלוין פון בערך 20 געטאָ־מאַרק. די סומע האָט אָפילו נישט געסטייעט אויף אויסצוקויפן די מאָגערע שפּייז־צוטיילונגען, די „ראַציעס", פון די געטאָ־קאָאָפּעראַטיוון. ער האָט דעריבער שטיל און „אויף דער אייגענער האָנט" אָנגענומען שריט קעגן דעם הונגער: ער איז, אויפן חשבון פון זיין אָרבעטס־צייט, געווארן אָ העכדלער.

דער פּריוואַטער האַנדל אין געטאָ האָט שוין דעמאָלט לגמרי נישט עקזיסטירט אויף קיין לעגאַלן אופן. ס'איז אויך שוין נישט געווען מיט וואָס צו האַנדלען. נישט בלויז קיין „ראָזשינקעס מיט מאַנדלען", נאָר אָפילו קיין ברויט, קאַרטאָפל, הערינג און אַנדערע שפּייז־אָרטיקלען, האָט מען שוין נישט געזען. די דייטשן האָבן אויסגעזידלט די געטאָ־„סוחרים" — די סטראָגאָן־העכדלער. בלויז איין שפּייז־אָרטיקל איז אין קליינעם מאָס־

*) פּראָצאָוואָטש פּאָוואָלי — אָרבעטן פאָמעלעך.

שטאַב געוואָרן געהיים פּראָדוצירט: צוקערלעך. כאָטש מאָטל גרינבערג איז נישט געווען קיין הענדלער, האָט ער גראָד אין געטאָ זיך געזומען האַנדלען מיט דער זיסער סחורה. און געהאַנדלט, מיט דעם קליינעם פּאַפּירענעם בייטעלע אין דער האַנט, האָט ער דווקא אין דער הוט־אָפּטיילונג. ער האָט „אויסגעטון דאָס שעם־היטל" און מיט אַן ערנסטער עקשנות געגאַנגען איבער די אָפּטיילונגען פון דער פּאַבריק, רעקלאַמירט און אויסגערופן זיין סחורה:

— גרויסע, זיסע צוקערלעך, „גאַנצע קלעמער", ביליק און גוט!

די הונגעריקע אַרבעטער האָבן ביי אים געקויפט די צוקערלעך און דערמיט זיך געקוויקט דאָס האַרץ־חלשות.

די קאַפּעלוש־מאַכערס און אַלע אַרבעטער אין דער הוטפּאַבריק האָבן שטילערהייט געפילט מיטלייד, דרך־ארץ און סימפּאַטיע פּאַר דעם „סאַבאַ־טאַזשניק". מאָטל גרינבערג איז דעריבער געגאַנגען איבער די אַרבעט־צימערן דרייסט און זיכער. ער האָט זיך נישט אויסגעהיטן און נישט קרעמפּירט פּאַר דעם פּאַבריק־לייטער, וויל נאַכטשטערן איז דאָך געווען זיין „פּאַך־קאָלעגע" פון פּאַר דער מלחמה. אויך נאַכטשטערן האָט געהאָט פּאַרשטענדעניש און סימפּאַטיע פּאַר דעם דאָזיקן געטאָ־הענדלער אין דער הוט־אָפּטיילונג.

איך האָב זיך „אַריינגעצויגן" צו נאַכטשטערנען

וועג ס׳איז מיר אויסגעקומען צו רעדן מיט נאַכטשטערנען וועגן אַריינגענומען מיין עלטערע טאָכטער גיטעלע צו דער אַרבעט אין דער הוט־אָפּטיילונג, בין איך שוין געווען דרייסטער: איך האָב שוין געוווסט, אַז ער וועט מיר נישט אָפּזאָגן.

שפּעטער בין איך געבליבן שטיין פּאַר נאָך אײנעם אַ נסיון. מיין פּרוי מרים איז געבליבן אַרבעטלאָז. זי האָט פּריער געאַרבעט אין דער שיילערײַ פון דער קיך אויף בערקאָ יאָסעלעוויטשאָ גאָס נומער 16.

ביי הונדערט פּרויען האָבן געאַרבעט אין די צוויי פּועלי־ציון־קיכן: אויף בערקאָ יאָסעלעוויטשאָ און אויף פּליסאָצקאָ גאָס. וואָס מער דער

הונגער איז געוואקסן אין געטא, אלץ מער מענטשן פלעגן קומען אין די קיכן געניסן פון א ביליקער זופ. די קארטאפל־שיילערקעס האבן דעריבער געארבעט נאכטארבעט, זיי האבן צוגעגרייט די קארטאפל אויף אינדערפרי צום קאכן. אין די געטא־באדינגונגען האט מען געקענט זיין צופרידן פון אזא ארבעט, ווייל די קארטאפל־שיילערקעס האבן, טראץ דעם נידעריקן לוין, אויך באקומען א ווארעמע זופ.

מיין פרוי האט דערציילט א כאראקטעריסטישן פאר יענער צייט עפיזאד פון איר ארבעט. אין דער צייט, ווען די דייטשן זענען באפאלן ראטן־פארבאנד, האט מען געהאפט אויף א גיכער מפלה פארן היטלעריזם. אין מיטן נאכט, ווען די שיילערקעס זענען געזעסן אין גרויסן קאמער ביי דער ארבעט, האבן זיי געהערט אן אנפלי פון אראפלאנען. זענען זיי ארויס אין פינצטערן הויף, ארויפגעקוקט אויפן הימל און געטאנצט פאר פרייד, ווייל זיי זענען געווען זיכער, אז די סאוויעטישע אראפלאנען מאכן א קאנטער־אטאקע אויף די דייטשן. אין די וויטערדיקע טעג איז אבער געקומען די אנטוישונג.

די שוועריקייטן זענען געקומען נישט בלויז מצד די דייטשן. פון דעם געטא־„עלטעסטן" מרדכי חיים רומקאווסקי זענען געקומען כסדרדיקע אנ־פאלן אויף די געטא־ארבעטער בכלל און אויף די געזעלשאפטלעכע קיכן בפרט, אין יענע טעג האט ער אויפגעדעקט זיין ברוטאלן פרצוף: אויף זיין באפעל האט די געטא־פאליציי ארעסטירט עטלעכע און צוואנציק ארבעטער, פון די דערמאנטע קיכן. א ביסל שפעטער האט רומקאווסקי אין גאנצן געשלאסן די קיכן. אזוי ארום זענען אלע קיכן־ארבעטער ארויסגעווארפן געווארן פון דער ארבעט, צווישן זיי אויך מיין פרוי מרים.

די נויט איז כסדר גרעסער געווארן און דער הונגער האט געמאטערט. איך האב נישט געווסט וואס צו טאן כדי צו ראטעווען אונדז פון דעם הונגער־טויט, וועלכער האט געווילדעווען איבער די געטא־שטובן.

דעמאלט האב איך זיך וויידער געווענדט צו נאכטשטערנען, דאס מאל מיט א טאפלטע ביטע: ארייגצונעמען צו דער ארבעט אין מיין ארבעטס־צווייג מיין פרוי און אונדזער יינגסטע טאכטער. נאכטשטערן איז אויך דאס מאל מיר אנטקעגנגעקומען. אזוי ארום האבן מיר שוין אלע געארבעט

אין דער הוט־אָפּטיילונג. יעדן פרימאָרגן פלעגן מיר פאַרשליסן די שטוב און זיך „אַרייַנצי׳ען אין רעסאָרט פון נאַכטשטערנען".

„נאַכטשטערן, ראַטעוועט מיך!"

דעם פאַרצווייפלטן געשריי האָט נאַכטשטערן דערהערט ווען ער איז געווען אויפן באַלוטער פּלאַץ, צוליב די טאָגטעגלעכע אינטערעסן פון דער הוט־אָפּטיילונג. ער האָט דערקענט דעם קול פון דעם שטילן יונגן משה מילנער.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָבן אין דער הוט־אָפּטיילונג געאַרבעט דריי ברידער מילנער: יאַנקל, סרוליק און משה. זיי האָבן פאַרגעשטעלט מיט זיך, אין זין פון פערזענלעכע אייגנשאַפטן, דריי באַזונדערע וועלטן. יאַנקל מילנער איז געווען שטיל און ערנסט, פאַרזיכטיק און ענערגיש. סרוליק איז געווען אַ הויכער און אַ הויך־רעדנדיקער. דאָס צימער פון די מענער־היט איז געווען זיין מלוכה, דאָ פלעגט ער געבן זייַנע פאַכמענערישע אינסטרוקציעס מיט זיכערקייט און דרייסטקייט. אין הויף האָט מען געקענט הערן, ווי ער האָט יעדן איינעם געוויזן און איבערגעגעבן זיי פאַכמענערישע דערפאַרונג אין דער בראַנזשע. אין גאַנצן אַנדערש איז געווען דער יינגסטער, משה מילנער. ער האָט קיין מאָל זיך נישט געאיילט, תמיד געווען אַ רויקער און באַגלייט מיט אַ לייכט שמייכעלע אַלע דערשיינונגען. ער פלעגט אָפּט זיך אַוועקשטעלן ביים טיש מיטן פנים צו די קאָפּעלוש־מאַכערס און אָבסערווירן זיי שווייגנדיק מיט זיינע גוטע, מילדע אויגן. אָט אָ דער משה מילנער איז געפאַלן אויף אַ „נאַרישער קרענק" — ער איז קראַנק געוואָרן אויף מערידן. אַזוי ווי אין געטאָ זענען געווען אַלע יידישע גוטע כירורגן אין די שפּיטאָלן און קיין געלט האָט עס אים נישט געדאַרפט קאָסטן, איז ער אַריין אין שפּיטאָל זיך אָפּערירן. די אָפּעראַציע איז, נאַטירלעך, געלונגען. נאָך דער אָפּעראַציע איז ער געווען עטלעכע טעג אין שפּיטאָל, כדי אַלץ זאָל זיך פאַרהיילן, און ער איז אַראָפּ אין כיורא פון שפּיטאָל זיך אויסשרייבן און גיין אַהיים. אַזוי ווי קיינער איז

נישט געווען אינעם ביורא, האָט ער דאָס אָפּגעלייגט אויף דעם אַנדערן פּרימאַרגן.

צו מאָרגנס גאַנץ פרי איז געווארן אַ טומל אין שפּיטאָל: די דייטשן זענען אַריין און אָנגעהויבן צו לאַדעווען אין זיערע לאַסטאויטאָס די

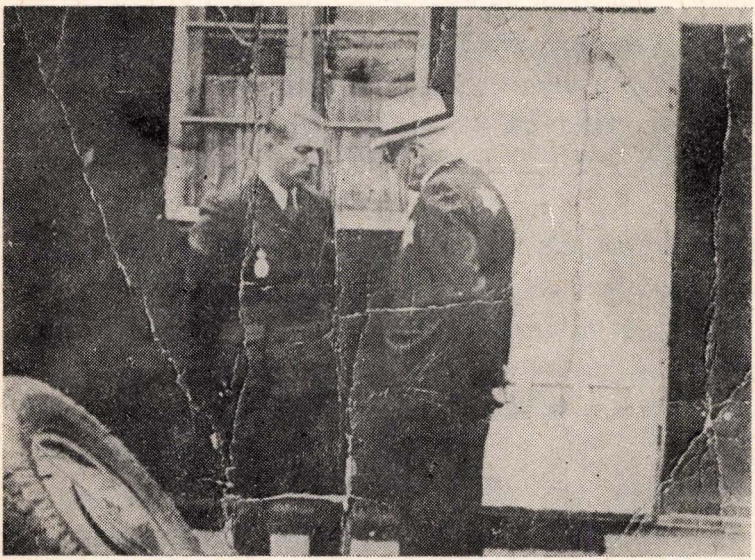

רומקאָווסקי שטייט אונטערטעניק פאַרן דייטשישן „אַמטס־לייטער" האַנס ביבאָוו

קראַנקע. כאָטש משה מילנער איז שוין געווען געזונט און געדאַרפט אַרויס פון שפּיטאָל, האָבן די דייטשן נישט געוואָלט אים אַרויסלאָזן.

— איך בין גאַנץ געזונט, געזונט! — האָט ער זיך געבעטן ביי די דייטשישע רוצחים. אַנשטאָט אַן ענטפער האָבן זיי אים אָנגעשלאָגן און אַרויפגעטריבן אויף דעם לאַסטוואָגן, צוזאַמען מיט אַלע קראַנקע. די לאַסט־וואָגנס מיט אַלע קראַנקע האָבן די דייטשן דורכגעפירט דורך דעם באַלוטער פּלאַץ. דאָ האָט זיך אָפּגעשפּילט די טראַגישע, לעצטע טרעפונג פון משה מילנער מיט דוד נאַכטשטערנען.

— נאַכטשטערן! ראַטעווט מיך! — האָט ער עטלעכע מאָל געשריגן

פון דעם לאַסטאויטאָ. נאַכטשטערן האָט דערהערט דעם פאַרצווייפלטן געשרייַ פון שטענדיק שווייגנדיקן משה מילנער און גלייך דערזען זיין געל דערשראָקן פּנים. ער האָט אויך דערזען דעם דייטשישן ס. ס.־רוצח, וואָס איז געשטאַנען אויף דער לעצטער קלאַפּע פון דעם ראַלוואָגן מיטן פּנים צו די קראַנקע, מיט איין האַנט זיך צוגעהאַלטן אין דער אייזערנער שטאַבע פון דער מאַשין און אין דער צווייטער געהאַלטן אַן אָנגעלאָדענעם רעוואָל־ווער, מיטן פינגער אויפן צינגל, אַ גרייטער יעדע רגע צו שיסן אויף די קראַנקע. נאַכטשטערן איז בליצשנעל צוגעלאָפן צום שאָפער:

— דער מאַן איז פאַר־אַרבייטער, וואַרטן זי אַ קליין ביסכע צייט, איך רוף גלייך דעם אַמטס־לייטער דאָס געטאָ.

דער שאָפער האָט אָפּגעשטעלט די מאַשין און נאַכטשטערן איז בליצ־שנעל אַרײַנגעלאָפן אין ביוראָ פון אַמטס־לייטער ביבאָוו און באַוויזיגן אים אַרויסצוגיין צו דער לאַסטמאַשין כדי אָפּצוראַטעווען דעם „פאַראַרבייטער" פון דער הוט־אָפּטיילונג, משה מילנער. אָבער ווען זיי זענען אַרויסגעקומען איז דער ראַלוואָגן מיט די אַלע יידישע קראַנקע און מיט דעם געזונטן משה מילנער שוין נישט געווען.

דאָס איז פאַרגעקומען דעם 1טן סעפּטעמבער 1942, און געווען נאָר אַ „פאַרשפּיל" צו דער „שפּערע", וואָס די דייטשן האָבן אין עטלעכע טעג שפּעטער דורכגעפירט אין דעם לאַדזשער געטאָ.

אַ מינוט — אַן אייביקייט

די ידיעה, אַז די דייטשן זענען אַריין אין געטאָ און פירן אַוועק די קראַנקע פון די שפּיטעלער, האָט זיך בליצשנעל פאַרשפּרייט אין אַלע פאַבריקן אין געטאָ. אויך אין דער הוטפאַבריק האָט די ידיעה אַרויס־געפון אַ פאַניק.

איך געדענק גענוי די פּריִערדיקע „ווישעדלעניעס". אין די ערשטע חדשים אין געטאָ האָט מען דאָס נישט אָנגערופן „ווישעדלעניע". די דייטשן האָבן בלויז „געדונגען" די יונגע, געזונטע מענער פון געטאָ, ווי לויז־אַרבעטער, און זיי אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. די משפּחות

אין געטאָ, די איבערגעבליבענע נאָך די פאַרשיקטע, האָבן באַקומען „געהאַלט" — 12 מאַרק חודשלעך פאַר יעדן אַרבעטער.

אונדזערס אַ שכן איז אַריין אין געטאָ מיט 2 דערוואַקסענע זין. אויסגעוואַרצלט פון די פרנסה־קוואַלן, האָבן די צוויי בחורים זיך פאַר־שריבן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד, כדי זייערע עלטערן זאָלן באַקומען דאָס געהאַלט און זיך קאָנען אויסלעבן. וואָס האָט זיך אויסגעלאָזט פון דעם? אין משך פון אַ קורצער צייט זענען די צוויי יונגע, געזונטע זין אויסגעשעפט געוואָרן פון דער פיזיש שווערער אַרבעט און פון די אומ־דערטרעגלעכע באַדינגונגען, און די עלטערן אין געטאָ האָבן מער שוין נישט באַקומען די דאַן שוין וועכטלאָזע מאַרקן. שפעטער איז געקומען די אויסזידלונג פון די „12ער מאַרקן" און די עלטערן זענען אויך געוואָרן „ווישעדלעט" פון געטאָ.

איך געדענק אויך די ערשטע „ווישעדלעניע" פון די „דריי פייַן", (די אויסזידלונג פון די פליישערס, פישערס און פורמאַנעס); אויך די אויסזידלונג פון די „9ער מאַרקן" ליגט מיר גוט אין זכרון. דאָס זענען

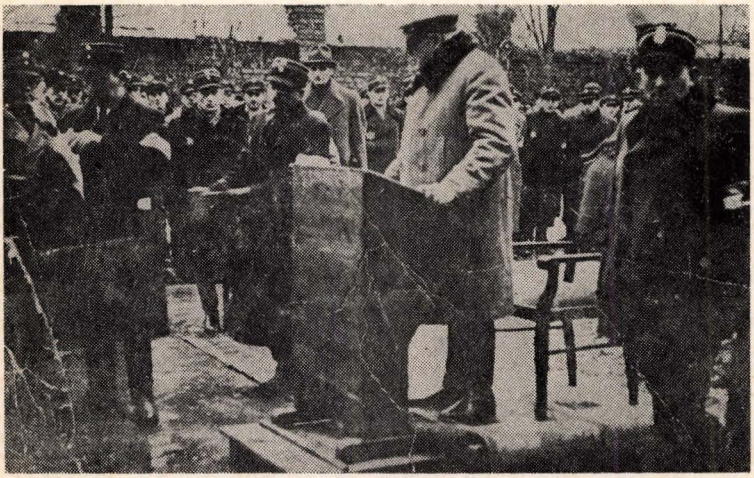

רומקאָווסקי האָלט אַ רעדע, אַרומגערינגלט מיט געטאָ־פאָליציי און אונטער דער „אויפזיכט" פון דייטשישן „אַמטס־לייטער" (אין הינטערגרונט, אין ציווייל־הוט — האָנס ביבאָוו).

געווען די, וואָס האָבן עטלעכע חדשים באַקומען שטיצע צו 9 מאַרק אַ חודש. די מאַרקן האָבן שנעל פאַרלוירן זייער ווערט, מען האָט שוין גאָרנישט געקענט קויפן פאַר דעם געלט. אָבער פאַרן „חטא", וואָס די מענטשן האָבן זיך רעגיסטרירט צו באַקומען אונטערשטיצונג פון דער געטא־קאַסע זענען די מענטשן געווארן אויסגעזידלט פון געטא. דאָס איז געווען די „וויישעדלעניע" פון די „9ער מאַרקן".

דאָס אַלץ איז ביז איצט דורכגעפירט געווארן אינעווייניק, אין געטא, דורך רומקאָווסקין און זיין אַדמיניסטראַציע, מיט דער געטא־פּאָליציי. מען האָט דאָס אָנגערופן מיט פּאַרשידענע נעמען, פאַרבונדן מיט „לוין־אַרבעט", מיט ווידערשטאַנד (די 3 פייען), מיט ווערטלאָז דייטשיש ממון און יידיש דמים, מיט 12ער און 9ער מאַרקן. אָבער איצט, דעם 1טן סעפּטעמבער 1942, האָבן די דייטשן אַראָפּגעווארפן אַלע מאַסקעס, זיך מער נישט פאַרלאָזן אויף רומקאָווסקין מיט זיין פּאָליציי, און זיי אַליין זענען, מיט די אייגענע הענט, באַפאַלן די שוואַכסטע, די קראַנקע פון די שפּיטעלער.

איך קען זיך קיין אָרט נישט געפינען, איך גיי פון דער פּאַבריק אַהיים. מיר האָבן דעמאָלט געווויינט אין טיפן באַלוט, אויף דוואָרסקאָ גאַס נומער 60.

אַהיימגייענדיק, קוק איך זיך צו צו די מענטשן אין די געטא־גאַסן: אומעטיקע, צעשראָקענע פנימער. אַלע סימנים ווייזן, אַז די פינצטערע בשורה איז די ווירקלעכקייט פון היינטיקן טאָג. מיט אַ שווער האַרץ קום איך אין שטוב אַריין. אויך מרים זיצט שטיל, מיט אַן אומעטיק געמיט. ס׳איז שטיל אין שטוב און שטיל אויף דער דוואָרסקאָ גאַס, אין טיפן באַלוט־געטאָ. אָבער פלוצלינג דערהער איך אַ רעדער־רעש פון דער גאַס, אַ רעש פון אַ שווערער מאַשין מיט אַ שנעלן און שטאַרקן אָפּהילך. איך גיי צו צום פענצטער מיט אַ שרעקעוודיק האַרץ, זען וואָס ס׳טוט זיך אויף דער גאַס. איך וואָלט איצט געוואָלט זיין אַ רואה ואינו נראה. איך וויל זען מיט מיינע אויגן וואָס ס׳טוט זיך אין דרויסן, אָבער גלייכצייטיק האָב איך מורא אַרויסצוקוקן פון פענצטער, אין געטאָ, איך וויל זיך נישט

טרעפן מיט די דייטשן אויג אויף אויג; שטעל איך זיך אין דער זייט פון פענצטער און קוק אַראָפּ צו דער גאַס.

די לאַסטמאַשין קומט אָן פון דאָרט, פון סוף דוואָרסקאַ גאַס, פונעם שפּיטאָל. אין דער מינוט טאַקע פאָרט זי פאַרבּיי מיין פענצטער. איך קוק אַריין אין אָפּענעם לאַסטוואָגן. מיט מיינע אויגן זע איך די מענטשן, וואָס פילן דאָרט אויס דעם וואָגן אין דער לענג און בריים: פרויענקעפּ מיט שוואַרצע און ווייסע פּלאָנטערס האָר, מיט אויגן פאַרגאָסן מיט שרעקעוודיקע אָנמאַכט־קלעמען; פאַרמעט־פנימער מיט צעווייטיקטע ליפּן, די אייגענע ציין־וואָרצלען בייסן זיך אין זיי, די געלע הויטן טרייסלען זיך פון שוידער.

אין דער זעלבער מינוט כאַפּט אויף מיין בליק אויך אים, דעם דייטש. ער שטייט אויף דער אונטערשטער קלאַפּע פון דער לאַסטמאַשין, — אַן אויסגעצויגענע שטראַם־פיגור, מיטן פנים צו די אָנגעוואָרפענע קראַנקע אין דער מאַשין. מיט דער לינקער האַנט האַלט ער זיך צו אין דער אייזערנער שטאַבע פון דער לאַסטמאַשין און מיט דער רעכטער האַנט האַלט ער אויסגעצויגן דעם אָנגעלאָדענעם רעוואָלווער, מיטן פינגער אויפן ציינגל, צו קענען יעדע סעקונדע שיסן אויף די קראַנקע יידישע פרויען.

אַז די מאַשין איז פאַרבּיי מיין פענצטער, האָב איך נאָך אַלץ נאָכ־געקוקט, אַזוי לאַנג ווי מיין בליק האָט געקענט דערגרייכן.

דאָס פאַרבייפאָרן פון דער לאַסטמאַשין דורך מיין פענצטער האָט געדויערט, ווי געזאָגט, בלויז אַ מינוט; אָבער די מינוט איז געוואָרן ביי מיר אַן אייביקייט. דאָס בילד פון די אָנגעוואָרפענע קראַנקע אויף דער לאַסטמאַשין און דער הויכער מאַן, געקליידט אין דייטשישן זעלנערישן „פראַכט" מיט דעם אויסגעצויגענעם אָנגעלאָדענעם רעוואָלווער, — אָט דאָס בילד האָט זיך איינגעזאָפּט אין מיין האַרץ אויף אייביק.

אויג אויף אויג מיטן נאַצישן מערדער

מיטוואָך, דעם 2טן סעפּטעמבער 1942, זענען מיר געגאַנגען מיט אַ שוועָר האַרץ אין פּאַבריק אַריין. אויב נישט אַרבעטן, זאָל מען כאָטש טרעפן זיך מיט מענטשן; הערן וואָס ס׳טוט זיך, דערוויסן זיך פּרטים פון נעכטיקן אומגליק און די לאַגע פון היינטיקן טאָג. מען איז געוועסן ביי די טישן און זיך דערציילט די טרויעריקע געשעענישן.

אַזוי איז געווען די לאַגע נישט בלויז אין דער הוטפּאַבריק, נאָר אין גאַנצן געטאָ. די געטאָ־באַפעלקערונג, וואָס האָט אין יענע טעג געציילט איבער הונדערט טויזנט פערזאָן, איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויג אויף אויג דירעקט מיטן דייטשישן מערדער. דער איבערפאַל איבער די 6 געטאָ־שפּיטעלער, וואָס איז פּאַרגעקומען נעכטן, איז געווען בלויז דער אָנהייב, אַן אַרײַנפּיר צו ווייטערע „אַקציעס" פון דעם סאָרט. פון רומקאָווסקיס

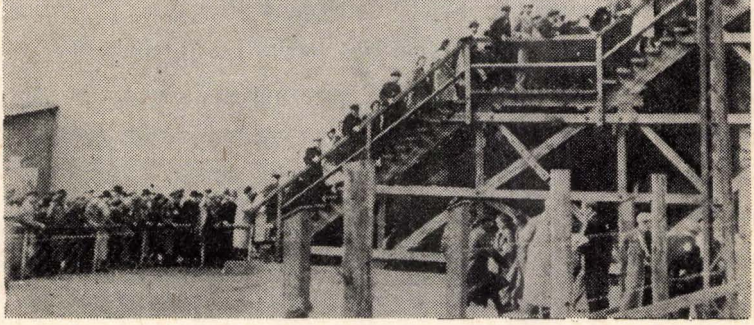

די בריק, וואָס איז אין די טעג פון דער „שפּערע" געוואָרן אַפּגעשלאָסן פאַר דער באַפעלקערונג

אַדמיניסטראַציע האָט מען יעדן טאָג געמאָלדן אין די פּאַבריקן טרויעריקע פּראָגנאָזן. דריי טעג זענען די געטאָ־מענטשן אַרומגעגאַנגען מיט צעשרויפּטע נערוון און וואָס אַ טאָג איז די דעפּרעסיע געוואָרן טיפער.

ס׳איז פּאַרפּנטלעכט געוואָרן, אַז רומקאָווסקי רופט די באַפעלקערונג

צו אַן עפּנטלעכער פאַרזאַמלונג אויף פרייטיק, דעם 4טן סעפּטעמבער, אויף לוטאַמיערסקי גאַס 13, אויפן פּלאַץ פון די געטאָ־פּייערלעשער. די מעלדונג אַליין האָט שוין אַרויסגערופן אַ שרעק ביי די מענטשן. בלויז אייניצלנע מענטשן זענען אים געגאַנגען הערן, אָבער דער אינהאַלט פון זיינע ווערטער האָט זיך בליצשנעל פאַרשפּרייט און יעדערן האָט דאָס געשטאָכן אין מוח:

— יידן, ראַטעוועט דאָס געטאָ, גיט אַפּ די קינדער...

אויף די געטאָ־וועגן האָט זיך באַוויזן די אָפּיציעלע פאַראָרדענונג פון דער „שפּערע"... אַלע יאָרן האָט רומקאָווסקי צוגעזאָגט די געטאָ־אַרבעטער אין די פאַבריקן, אַז ווער ס'וועט אַרבעטן, דעם וועט נישט געשען קיין שלעכטס; איצט פאַרשליסט ער אַליין די פאַבריקן. אָבער יאָרן האָט מען זיך געקענט באַווײַזן כאָטש אינעווייניק, אין דעם איזאָלירטן געטאָ, און איצט איז שוין די געטאָ־ערד, די געשלאָסענע טורמע, אויף פאַרוועלט פאַר אונדז?! מוז מען בלייבן אײַנגעזעצט אין די געטאָ־שטיבלעך, וועלכע זענען אויסגעלייַדיקט פון די לאַנגע הונגער־יאָרן, אַן אַ טראָפּן שפּייז? ווי לאַנג? ווי לאַנג וועט די שטוב זײַן אַן אייגענער טורמע־קאַרצער? נישטאָ ביי וועמען צו פרעגן, קיינער אין געטאָ וועט דאָס נישט פאַרענטפערן. וואָס טוט מען? ווי אַזוי קאָן מען זיך ראַטעוון?

אַ טאָג פאַר דער „שפּערע" זענען מיר געגאַנגען צו די קאָאָפּעראַטיוון געוועלבער אָפּנעמען די קאַרגע ראַציעס — ברויט און אַנדערע פּראָדוקטן. ביי די קראָמען האָבן זיך געשאָפּן גרויסע רייַען. שווער איז אונדז אָנגעקומען אָפּצונעמען עפּעס פון די ראַציעס. מאָרגן וועט שוין זיין אַלץ געשלאָסן, און הייַנט קאָן מען נישט אָנקומען אין קראָם אַריין. נאָך מער, מען זעט מיט די אייגענע אויגן, ווי די געטאָ־פּאָליציי און פייערלעשער גייען כסדר אַריין אויסער דער רייַ און באַזאָרגן זיך יאָ מיט שפּייז־אַרטיקלען אויף דער שפּערע־צייַט.

נאָך ערגער איז געווען ביי די גרינס־פלעצער. אויף יונה פילצערס פּלאַץ זענען געלעגן אָנגעגרייט קאַרטאָפל פאַר דער קאַרטאָפל־ראַציע פון 8 ק"ג פאַר אַ פּערזאָן. מיר זענען געגאַנגען אָפּנעמען די קאַרטאָפל־ראַציע פון 40 ק"ג פאַר אונדזער משפּחה, אָבער אויפן פּלאַץ זענען געווען לאַנגע רייַען פון טויזנטער און טויזנטער מענטשן און די רייַען האָבן זיך נישט

געירט פון אָרט. די פּאָליציי־לייט ביים אַריינגאַנג צום פּלאַץ האָבן יעדער ווייַלע אויפגעמאַכט דאָס טויער און אַריינגעלאָזט נעמען קאָרטאָפּל, אָבער נישט די מענטשן פון דער ריי, נאָר בלויז פּאָליציי־לייט, זאָגדער־פּאָליציי,

אויף יונה פּילצערס פּלאַץ נאָך קאָרטאָפּל

פּייערלעשער און וויסע גוואַרדיע. יענע האָבן אַ גאַנצן טאָג אַרויסגעטראָגן זעק קאָרטאָפּל, דאָקעגן דאָס געטאָ־פּאָלק, די טויזנטער מענטשן, וואָס זענען געשטאַנען אין דער ריי, האָבן נישט געקענט אָנקומען אָפּצונעמען זייערע קאָרטאָפּל־ראַציעס. איך און מיין פּרוי און קינדער זענען אין די שפּעטע שעהען, וועו מען האָט שוין פּאַרשלאָסן דאָס טויער פון יונה פּילצערס פּלאַץ, אַהיימגעגאַנגען אַנטוישטע, פּאַרצווייפלטע, אָן די קאָרטאָפּל. דאָס איז געווען דער אַריינפיר צו דער שפּערע.

אַלע גייען אַרונטער

דער 5טער סעפּטעמבער 1942. דער ערשטער טאָג פון דער „שפּערע". אַ טאָג, אַזוי ווי אַלע טעג פון דער צייט — אַ שיינער, אַ זוניקער. אָבער פון באַלד אין דער פרי, זינט ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, קען איך שוין נישט

שלאָפן; די געדאַנקען נורטעוועז אין דער שוידערלעכער ווירקלעכקייט. די האָפענונג פאַר אויסדויער רינט אויס און עס בלייבט אַ שוואַרצע לייִדיקייט אין האַרץ, אין מוח: וואָס קומט פאָר אין גענאָ? וואָס טוט זיך איצט אויף די געטאָ־גאַסן? נאָך ענלעכע שעה, אין גרויסן טאָג אַריין, גיי איך מיט מרימען אַרויס אויף דער גאַס, מען קוקט זיך אַרום — לייִדיק, אַלץ איז פאַרמאַכט ווי אין מיטן נאַכט. מיר שאַרן זיך ביי די וועגט מיט פּחד. דערווייל איז די „שפּערע" אַ טייוולאָניש רעטענישּ, וואָס קיינער וויסט נישט וועגן דעם ענגוי, וויל די „שפּערע" קומט פאָר אין קליינעם געטאָ, איבער יענער זייט בריק, און די בריק איז אויך געשפּערט. קיינער קען אַהין נישט אַריבער, און פון יענער זייט קען אויך קיינער נישט אַהערקומען. דער קליינער געטאָ האָט זיך פלוצלינג פאַררוקט ערגעץ ווייט, ווייט אין אַן אומבאַקאַנטער וועלט. ערשט וען דאָרט האָט זיך די „שפּערע" אין דער ערשטער רונדע, פאַרענדיקט. האָט זיך די גיפּטיקע שלאַנג באַוויזן אין גרויסן געטאָ.

וען די דייטשן קומען אַריין אין אַ הויף, גיבן זיי אָפּ עטלעכע ביקס־שאָסן, באַלד דערויף רופן זיי אויס דעם באַפעל צו די געטאָ־קרבנות, וואָס זענען פאַרשפּאַרט אין די אייגענע קאַרצער־שטובן:

— אַלע גייען אַרונטער! אַלע גייען אַרונטער!

אָט אַ דאָס איז די „שפּערע". דאָ הייבט זיך אָן דער דירעקטער קאָנטאַקט פון יידישן געטאָ־מענטש, דעם אומבאַוואָפנטן, אויסגעהונגערטן, צעוווייטיקטן ייד, מיט דעם באַוואָפנטן דייטשישן תלין. דער מערדער באַקוקט זיינע קרבנות, יידן — אַלטע און יונגע, פרויען און קינדער. ער שפּילט זיך מיט זייער לעבן, מיט זיין בלויז בליק, מיט יעדער סעקונדע וועגט זיך דאָס אייביקע לעבן פון יידישע דורות: אַהער אַדער אַהין, לחיים או למוות; יעדע סעקונדע איז אַן אייביקייט. מערסטן טייל איז דער גזר־דין פון די דייטשן געפאַלן אויף קינדער, זקנים און שוואַכע, דערשעפּטע פון הונגער. אָבער נישט אומעטום, געווען זייער אַ סך פאַרקערטע פאַלן, אַז די קינדער, זקנים און שוואַכע האָבן זיך געראַטעוועט, און די יונגע, געזונטע מענטשן זענען אַריינגעפאַלן. דאָס איז געשען דערפאַר, וויל די ערשטע האָבן זיך געשראָקן אַראָפּצוגיין אין הויף און האָבן פאַרט

אויסגעפונען ערטער וווּ צו באַהאַלטן זיך. דאַקעגן די יונגע מענטשן זענען געווען זיכער, אַז די דייטשן וועלן זיי נישט באַשטימען צו דער אויס־זידלונג, און אַז די דייטשן האָבן נישט געהאַט קיין קינדער און זקנים, האָבן זיי געגומען צו דער אויסזידלונג יעדערן ווער ס׳איז געקומען אין הויף, אַפילו יונגע און געזונטע.

געווען אויך פאַלן פון משפחה־סאַלידאַריטעט: ווען די דייטשן האָבן אַרויסגענומען איינעם פון דער משפחה, האָבן אַלע אַליין זיך צוגעשטעלט צו דער אויסזידלונג. אין אַזעלכע פאַלן האָבן די דייטשישע מערדער מיט צופרידנקייט אויסגעריסן דעם גאַנצן יידישן משפחה־שטאַם...

„גייט אַוועק פון שטוב!"

אין די שיינע, וואַרעמע און ליכטיקע טעג פון סעפטעמבער 1942 האָבן די מענטשן אין געטאָ זיך געפונען דווקא אין דעם סאַמע פינצטערסטן און ביטערסטן מצב זינט דער דייטשישער אָקופּאַציע.

ס׳איז דערקלערט געוואָרן די „שפּערע", דאָס האָט געהייסן, אַז יעדער מוז זיין ביי זיך אין שטוב און טאָר זיך נישט באַווייזן אויף דער גאַס. די פּאַבריקן זענען געווען געשלאָסן, במילא איז שוין אָנגע־ווירן געוואָרן די געטאָ־זופּ. מען איז געבליבן אונטער אַ הויז־אַרעסט ווי אין אַ קאַרצער פונעם געטאָ — דער גרויסער תפיסה. אַלע געטאָ־גאַסן זענען געוואָרן אויסגעלייַדיקט און טויט־שטיל. ווען מען האָט אַרויס־געקוקט אין מיטן העלן טאָג, איז מען אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון אַ שרעק צוליב דעם געפיל, אַז אין די גאַסן לויערט שוין דער טויט. מען איז געזעסן אין שטוב און מען האָט געווארט, קוקנדיק אויף די פיר ווענט, אַ טאָג און צווי, דריי און פיר. מען האָט נישט געווּסט ווי לאַנג דאָס קאָן דויערן, און דערווייל איז אין דער שטוב נישט געוואַקסן קיין שפּייז אויף די ווענט. ווי לאַנג האָט מען געקענט ראַנגלען זיך מיטן הונגער־טויט? אָבער אין יענע טעג איז שוין דער לאַנגזאַמער „נאַטירלעכער" הונגערטויט נישט געווען דאָס ערגסטע אינעם געטאָ. אין די געטאָ־גאַסן האָט שוין „שפּאַצירט" אַ שנעלערער און גרויזאַמערער טויט — אַ

„שפּערע־טויט". און דאָס איז געווען אַ מאַסן־מאָרד פון די איזאָלירטע יידן אינעם געטאָ.

איך האָב דעמאָלט געווויינט אויף דוואָרסקאָ גאַס נומער 60, אין טיפּן געטאָ. ביי דעם הויז, אויף ראָג דוואָרסקאָ און די מאָרישינער גאַסן, האָט נאָכטשטערן געהאַט אַ „דזיאַלקע" — עטלעכע בייטן מיט גרינצייג. דעם 6סטן טאָג פון דער „שפּערע", ווען איך בין געשטאַנען אין הויף פון מיין הויז, האָב איך אים דערזען. ער איז געגאַנגען מיט אַ געלער לענטע אויף דער האַנט. ווי אַ פאַבריק־לייטער האָט ער געקאָנט באַוועגן זיך אין די געטאָ־גאַסן אין די „שפּערע"־טעג.

— וואָס הערט זיך אין געטאָ? — האָב איך אים געפרעגט.

ער איז צוגעגאַנגען נאָענט צו מיר און זיך צוגעבויגן צו מיינע אויערן:

— גייט אַוועק פון שטוב!

איך האָב אים אָנגעקוקט. זיין רונדיק פּנים איז געווען בלאַס, די ליפּן האָבן זיך געטרייסלט. איך האָב זיך געהאַלטן ביי מיין פּראָגע:

— אָבער וואָס הערט זיך אין געטאָ?

ער האָט זיך אויך געהאַלטן ביי זיין ענטפער:

— גייט אַוועק פון שטוב!

איך בין גלייך אַרויף אין שטוב, איבערגעגעבן מיין פרוי נאָכטשטערנס ווערטער. זי האָט אויך מסכים געווען דערויף. גלייך האָט זי געזומען אַ קיישעלע, אַריינגעלייגט די רעשטלעך שפּייז, וואָס זענען נאָך געווען אין שטוב, און מיר האָבן געזומען אונדזערע דריי קינדער, פאַרשלאָסן די טיר און אַוועק. די גאַס איז שוין געווען אַרומגעשטעלט מיט דער געטאָ־פּאָליציי און צוגעגרייט צו דער „שפּערע־אַקציע" וואָס איז געווען פּלאַנירט אויף צו מאָרגנס. זענען מיר ווידער געבליבן פאַרצווייפלט. אַלע אונדזערע ביטעס, אַז די געטאָ־פּאָליציי זאָל אונדז לאָזן אַריבערגיין דעם ברוק, האָבן נישט געהאָט קיין ווירקונג.

די דייטשן, וואָס האָבן דורכגעפירט די „שפּערע־אַקציע", האָבן געאַרבעט נאָרמאַלע „אַרבעט־שטונדן", גלייך ווי אַרבעטער אין אַ פאַבריק. זיי האָבן אָנגעהויבן די „אַרבעט" אין דער פרי און געענדיקט אין די

אויסזידלונג

נאַכמיטאָג־שעהען. יעדן טאָג האָבן זיי „אָפּגעריניקט" עטלעכע גאַסן־בלאָקן פון די „איבעריקע" טויזנטער יידישע לעבנס. דער איינציקער וועג זיך צו ראַטעווען וואָלט געווען אַריבערגיין אויף דער צווייטער זייט, וווּ די „אַקציע" איז שוין פאָרגעקומען. אויך דאָס איז נישט שטענדיק גע־לונגען, אָבער טייל מאָל האָט זיך עס דאָך איינגעגעבן.

נאָך דעם ווי די געטאָ־פאָליציי האָט אונדז פאַרהאַלטן, זענען מיר געבליבן שטיין און געווארט. מיר האָבן שוין געזוכט אַן אָנדערן וועג, איז אָבער אין בין־השמשות געשען דער נס — די פאָליציאַנטן זענען גערופן געוואָרן אויף אַ קורצער אינסטרוקציע־באַראַטונג קיין מאָרישין. אין די עטלעכע מינוט, וואָס די גאַס איז געווען פריי, זענען מיר אַריבער אויף דער צווייטער זייט, וועלכע איז שוין געווען נאָך דער אַקציע.

מיר זענען אַריין אין אַ שטוב צו אַ פרעמדער פרוי און דערציילט וועגן דער סיבה פון אונדזער אַריינבלאָנדזשען אויף דער זייט גאַס. זי האָט אונדז געראָטן, מיר זאָלן אַרויפגיין אין אַ לייַדיקן צימער אויבן. ווען מיר זענען דאָרט אַריין, איז שוין געווען פינצטער, און מאָכן ליכטיק האָט מען נישט געטאָרט, ווייל די פענצטער זענען נישט געווען פאַר־

האָנגען. האָבן מיר זיך אַלע אַנידערגעזעצט אויפן דיל און אַזוי איבער־געגעכטיקט.

ווען עס איז געווארן ליכטיק, האָבן מיר ערשט דערזען ווו מיר געפינען זיך. קיין מעבל איז אין דעם צימער נישט געווען, מסתמא האָבן די איינווינער עס פאַרנוצט אויף הייצונג און צום קאָכן, איידער די דייטשן האָבן זיי „ווישעדלעט". אויף דער „פאַדלאָגע" זענען געווען צעשפרייט און אויסגעמישט: וואַש־סאַדע מיט פעדערן פון צעריסענע דעקן, צעריבן שטרוי און צעריסענע אַלטע מלבושים, שטיקלעך קופער פון אַ שבת־לייכטער, אַ פאַרזשאַווערטער, צעבויגענער חנוכה־לאָמפּ און שיימעס פון סידורים און מחזורים. אין אָט דעם בילד האָבן מיר אַלע דערזען די פאַרווירקלעכונג פונעם יידישן חורבן.

גלייך האָט מען דערהערט אַ רעש פון אַ גרויסער באַוועגונג אויף יענער זייט גאַס. מען האָט דייטלעך געהערט דעם דייטשישן באַפעל:

— אַלע אַרונטער! אַלע אַרונטער!

מיר זענען געבליבן אינעם חורבן־צימער ביז נאָך מיטאָג, ביז די „אַקציע" האָט זיך דאָרט פאַרענדיקט.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין אונדזער שטוב, האָט מיר נאָך אַלץ געקלונגען אין די אויערן דוד נאַכטשטערנס ווערטער:

— גייט אַוועק פון שטוב!

מענטשן אָן שפּייז און שפּייז אָן מענטשן

נאָך דעם ווי די „אַקציעס" זענען אַדורך דעם גאַנצן געטאָ, זענען זיי נאָך אַ מאָל איבערגעחזרט געווארן אין אַ שנעלן טעמפּאָ. געווען אַזעלכע הייזער, ווו די דייטשישע „געסט" זענען דאָרט געווען 3 — 4 מאָל. אַ סך מענטשן, וואָס זיי איז געלונגען זיך צו ראַטעווען אין יענע הייזער־בלאָקן דאָס ערשטע מאָל, זענען אַריינגעפאַלן דאָס צווייטע אָדער דריטע מאָל.

די „אַקציעס" אין די „שפּערע־טעג" האָבן די דייטשן נישט באַ־גרענעצט בלויז מיט אויסזידלונגען, נאָר אויך מיט דערמאָרדן אויפן

אַרט, כמעט אין יעדן הויף האָבן די דייטשן געשאָסן מענטשן אויפן אָרט. ווי אַ ביישפיל איז כדאי צו דערמאָנען דאָס 13־יעריקע יינגל ראָזענבלום פון דער זגערזשער גאַס נומער 3. ער האָט זיך באַהאַלטן אין מיסט־קאַסטן, אין ווינקל הויף. פאַר דעם דאָזיקן „פאַרברעכן", ווָאס ער האָט געוואָלט ראַטעווען זיין יונג לעבן, האָט דער דייטש אים געשאָסן אין הויף, אין קעגנוואַרט פון אַלע מענטשן. אָדער די עלטערע פרוי שע־ראַדסקאַ פון זגערזשער גאַס 38: זי איז נישט געווען געהאָרכזאַם דעם היטלער־באַנדיט און נישט געגאַנגען אין דער זייט ווו ער האָט איר אָנגעווויזן. זי האָט באַווויזן צו מאַכן בלויז עטלעכע שפּאַן, און דער דייטש האָט זי געשאָסן אויפן אָרט. דאָס זענען נישט געווען קיין איינצלנע געשעענישן אין יענע טעג. אין טייל ערטער האָבן די מאָרדן אָנגענומען אַ מאַסן־כאַראַקטער.

די גרויסע מערהייט מענטשן אין געטאָ האָבן נישט אַרויסבאַקומען די שפּייז־ראַציעס פאַר דער „שפּערע", די מענטשן האָבן איבערגעלעבט קאָנצוואָלסיווע הונגער־מאַטערנישן אין שטובאַרעסט אין די שפּערע־טעג. ס׳זענען אָבער אויך געווען פאַלן פון פאַרקערטן גורל: געווען מענטשן ווָאס זיי האָט זיך אייגנעגעבן, מיט שווערער מי און מאַטער, אָפּצונעמען די שפּייז־ראַציעס אין לעצטן טאָג פאַר דער „שפּערע", — די 8 ק״ג קאַרטאָפל אויף אַ פערזאָן און אַנדערע שפּייז־צוטיילונגען פאַרן געטאָ. אָבער דאָס מזל האָט זיי נישט צוגעשפּילט צו קענען זיך ראַטעווען פון דער אויסזידלונג; די מענטשן זענען אויסגעריסן געוואָרן פון זייערע היימען און אין שטוב זענען געבליבן ליגן זייערע שפּייז־אַרטיקלען — אָן די מענטשן...

די ליידיקע באַנק

יעדן טאָג פלעגן די צוויי שוועסטער קאַלין קומען אין דער הוט־פאַבריק צו דער אַרבעט. זיי האָבן שוין געהאָט זייערן אַ שטענדיקן אָרט צו זיצן אויף דער באַנק ביי דער שמאָלער זייט פון טיש. לויט דעם מוסטער פון דעם היטעלע מיטן אויפגעשטעלטן רענדל, ווָאס די אינסטרוקטאָרקע

האָט אַליין געמאַכט, האָבן די צוויי שוועסטער געאַרבעט אויף די הילצערנע קעפ וואָס זענען געשטאַנען אויפן טיש, אַרויפצוגעבן די שטיקלעך שטאָף, אַ פעלבעלע הינטן, צוויי פעלבעלעך אין די זייטן, געגייט מיט אונטערשטעך, ביז פון די שמאָטקעס זענען אויסגעוואָקסן שיינע קאָפּעלושלעך. זיי פלעגן קומען צוזאַמען און 12 אַ זייגער ביי טאָג פלעגן זיי אויף זייער פּלאַץ צוזאַמען עסן די רעסאָרט־זופּ.

קיינער האָט נישט געוווסט ווער די צוויי שוועסטער זענען און פון וועלכער שטאָטגאָס זענען זיי געקומען אין געטאָ. זיי פלעגן זיצן גאַנצע טעג שטיל און באַשיידן, מיט די נאָדעלעך אין די בייגעוודיקע פינגער, ביז זיי פלעגן פאַרלאָזן צוזאַמען די פאַבריק און גיין אַהיים. זיי האָבן קיין מאָל נישט פאַרפעלט קיין טאָג אַרבעט און אויך נישט פאַר־שפּעטיקט.

דעם ערשטן טאָג נאָך דער „שפּערע", ווען אַלע פאַבריקן אין געטאָ האָבן זיך אויף ס׳ניי געעפנט, ווען אויך די הוט־אָפּטיילונג איז געעפנט געוואָרן, איז געשען צום ערשטן מאָל, אַז די באַנק פון די צוויי שוועסטער קאַליין איז געבליבן ליידיק.

פון די פלאַקאַטן אין די געטאָ־גאַסן האָט דער „לייטער פון דער געטאָ־פאַרוואַלטונג" האָנס ביבאָוו אַליין באַפוילן, מיט גרויסע אותיות: אַלע מוזן אַרבייטן!

זענען טאַקע די אַרבעטער פון דער הוטפאַבריק געקומען צו דער אַרבעט. אַרבעטן אָבער האָט מען נישט געקענט — ס׳איז געווען שווער צו קומען צו זיך נאָך דעם, וואָס מען האָט איבערגעלעבט, זייענדיק איזאָלירט אין די אייגענע שטובן אין משך פון דער „שפּערע". זיצן די מאַדיסטקעס אַרום דעם טיש און קוקן אויף דער ליידיקער באַנק פון די צוויי שוועסטער קאַליין. פון אַן אַנדערן טיש קומט צו אַ מאַדיסטקע און סודעט זיך מיט דער פרוי אַרבוז — דער אינסטרוקטאָרקע פון די צוויי שוועסטער. די מאַדיסטקע איז אַ שכנה פון די קאַלינס, זי ווויינט אויך אין דעם קליינעם געטאָ איבער דער בריק, פון יענער זייט זגערזשער גאַס, ביי דער לוטאָמיערסקאַ גאַס. תיכף גייט דער סוד איבער פון מויל צו מויל און אַלע ווייטן שוין, אַז די צוויי שוועסטער קאַליין האָבן געהאָט נאָך

צוויי שוועסטער, אַ ברודער און עלטערן און אַז די משפּחה איז געווען אַזוי צונויפגעבונדן, אַז יעדערער פון איר איז גרייט געווען צו געבן זיין לעבן פאַר די אַנדערע.

דעם ערשטן טאָג פון דער „שפּערע", ווען די בריק איז געווען פאַר־שלאָסן, און דאָס קליינע געטאָ איז געווען אין גאַנצן אָפּגעשניטן, אַזוי, אַז מען האָט נישט געוווסט וואָס דאָרט טוט זיך, האָבן די דייטשן גראָד פון דאָרט אָנגעהויבן די „אַקציעס". ווען זיי האָבן געזופן אין דעם הויף פון די קאַלינס „אַלע אַרונטער! אַלע אַרונטער!" זענען אויך די קאַלינס אַרויס אין הויף, די דייטשן האָבן באַפוילן דעם אַלטן טאַטן מיט דער מוטער און אייניער פון די טעכטער זיך צו שטעלן אויף „יענער" זייט. דאָס האָט אויפגעשוידערט אַלע פון דער משפּחה.

— אויב איר נעמט צו אונדזערע עלטערן, טיילן מיר אַלע זייער אומגליק... — האָבן אַלע פון דער משפּחה דערקלערט און זיך געבעטן צו באַגנעדיקן די דריי צוגענומענע. אָבער אין ענטפער אויף זייערע תחנונים האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז די גאַנצע משפּחה זאָל גיין „צוזאַמען" אויף „יענער" זייט. אַזוי האָבן זיי געטאָן.

די באַנק פון די שוועסטער קאַלין אין דער פאַבריק איז שוין געבליבן אַ ליידיקע.

אַ מאַמע אין געטאָ

ווי שוין געזאָגט, האָט קיינער אין דער הוטפאַבריק נישט געאַרבעט דעם ערשטן טאָג נאָך דער „שפּערע". מען האָט בלויז דערציילט וועגן די שוידערלעכע געשעענישן אין די „שפּערע"־טעג, און יעדע דערציילונג האָט דערוועקט טרויער נאָך די קרבנות, וואָס די „שפּערע" האָט פאַרשלונגען. די הענט האָבן זיך נישט געלייגט צו קיין אַרבעט, מען האָט אויך נישט געקענט אייניצן אויף אַן אָרט און מען איז געגאַנגען פון איין צימער אין צווייטן, פון איין אָפּטיילונג אין אַן אַנדערער, אומעטום דערוויסנדיק זיך פון די אומגליקן אין די פאַרשידענע געטאָ־הייף.

אַז די פרוי טשאַמאַנסקי האָט זיך דערוווסט וועגן דעם אומגליק

מיט ראַדאָשיצקיס טאָכטער האָט זי אַרויסגעלאָזן אַ היסטעריש געשריי:

— ראַדאָשיצקיס טאָכטער מיט איר קינד!

אָלע פון דער בראָנזשע אין לאָדזש, סיי די קאָפּעלוש־מאַכערס און סיי די מאָדיסטקעס, האָבן געקענט די פרוי טשאַמאַנסקי (וועלכע האָט פֿאַר דער מלחמה געהאָט אויף דער פּיעטריקאָווער גאַס אַ געשעפט פון צוזאַטן צו היט) אָלס אַ סוחרטע אָן סענטימענטן. דעריבער האָבן אירע רייד אַרויסגערופן וווּנדער און שרעק. זי האָט געזען אַז אָלע קוקן אויף איר מיט פֿאַרשנדיקע בליקן, האָט זי צוגעגעבן:

— זי איז דאָך געווען דעם אָלטן לעמאָנס אָן אייניקל!

— ווער איז דאָס געווען דער אָלטער לעמאָן? — פרעגט איר די פרוי לאָסקער.

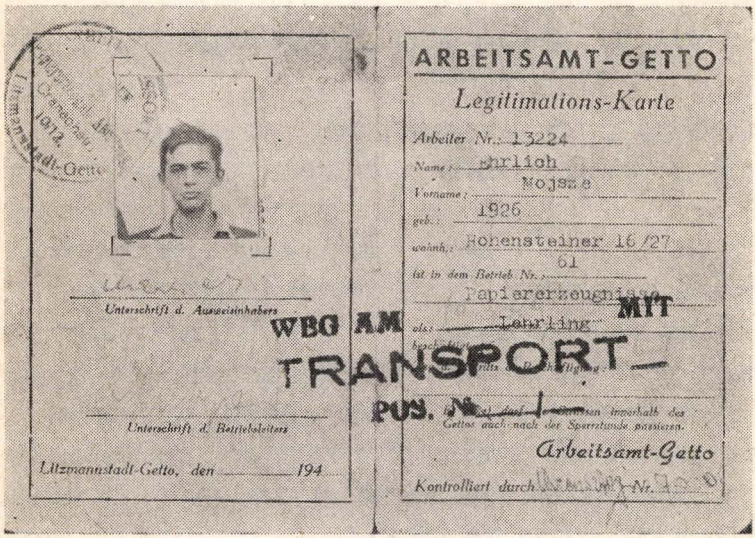

די אָרבעטס־לעגיטימאַציע פון אַ שילער אין פּאָפּיר־רעסאָרט, משה ערליך (מיין ברודערס זון)

— דער פּאָטער פון די לעמאָנס, פון דער פּיעטריקאָווער גאַס 79. ער האָט איבערגעלאָזט דאָס הויז ירושה פֿאַר זיינע קינדער. דאָס איז גישט קיין הויז, נאָר אַ גאַנצע גאַס, מען גייט אָריין אין הויף פון

פּיעטריקאָווער 79, מען גייט אַדורך דעם לאַנגן הויף און מען קומט אַרויס אויף אַלעע קאָשטשושקי 22. זיינע קינדער האָבן געהאַט מיט וואָס זיך צו טיילן נאָך אָט דער ירושה. יעדערער פון זיי איז געווארן אַ גרייטער ווירט און געזומען דירה־געלט ביי לאָקאַטאָרן. אויך דעם אַלטן לעמאַנס איידעם, טאַקע דער זעלבער ראַדאָשיצקי, האָט געהאַט אַ חלק אין דעם הויז, פונקט אַזוי ווי אברהם און יאַנקל לעמאַן און אַלע פון דער גרויסער משפּחה. פון אַזאַ גוטער, פרומער היים, פון אַזאַ רייך הויז, פון דעם רייכסטן, שענסטן שטאָט־צענטער איז זי נעבעך געקומען אין געטאָ.

די פרוי לאַסקער שלאָגט איר איבער די רייד, זי ווייל, צוליב איר יונג מיידל וואָס זיצט לעבן איר, אַ ביסל פאַרטושן דעם טרויער:

— זי איז, ליידער, נישט געווען די אייניציקע, אין יעדן געטאָ־הויף זענען געשען אַזעלכע אומגליקן — די „שפּערע" האָט צוגענומען און מען ווייסט נישט...

— די „שפּערע" האָט זי נישט צוגענומען! — זאָגט די טשאַמאַנסקי מיט אויפרעגונג — דער דייטש האָט זי געשאָסן אויפן אָרט, יאָ, אויפן אָרט דערשאָסן.

— פאַר וואָס? פרעגט איר די פרוי לאַסקער.

— ווייל זי האָט געהאַט אַ מוטער־האַרץ, ווייל זי איז צוגעגאַנגען צום דייטש און געווייגט פאַר אים, זיך געבעטן רחמנות — נעמען זי נישט צו, מיין קינד, ליבערשט שיסן זי מיך איידער מיין קינד צונעמען.

— וואָלן זי איך זאָל אינעו שיסן? — האָט דער דייטשישער מערדער מיט קאָלטבלוטיקן חוזק־שמייכל איר געענטפערט, און ער האָט מיט צוויי פינגער אויפגעהויבן אירע האָר פון קאָרק און אַריינגעשאָסן איר אַ קויל אין מוח אַריין. אַזוי איז ראַדאָשיצקיס טאָכטער געבליבן ליגן טויט אויפן אָרט.

אוריש האַמערמעש

ער איז געווען דער עלטסטער זון פון דער משפחה האַמערמעש, וועלכע האָט אַ מאָל געהאַט פאַרלאָזט די פּראָווינץ־שטאָט סטאַשעוו און זיך באַזעצט אין לאָדזש. נאָך ווי אַ יוגנטלעכער איז אוריש געווען אַקטיוו אין די אומלעגאַלע אַרבעטער־באַוועגונגען. וועז די צאַרישע מאַכט האָט אין 1905 ברוטאַל פאַרפאָלגט די רעוואָלוציאָנערע אַקטיוויסטן, זיי מאַסנ־ווייז אַרעסטירט און פאַרשיקט, איז אויך דער יונגער אוריש געוואָרן אַרעסטירט און אָפּגעזעסן אַ לענגערע צייט אין די תפיסות.

אין די גרינדונגס־יאָרן פון דער פּועלי־ציון־פאַרטיי איז ער געוואָרן אַן אַקטיווער חבר אין דער באַוועגונג. אָט די פאַרטיי איז אויך געווען אומלעגאַל און די טרעפונגען פון די חברים פלעגן פאָרקומען אין אַ שטרענגער קאָנספּיראַציע. ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן אין דעם לאָדזשער געטאָ האָט אוריש נישט פאַרלאָזט די באַוועגונג.

פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אוריש האַמערמעש געווינט אין לאָדזש אויף דער וואסכאָדניא גאַס נומער 1 צוזאַמען מיט זיינע פּרוי און קינדער. פון פאַך אַ טריקאָטאַזשניק, האָט ער געאַרבעט ביי זיך אין שטוב און זיך שוין געהאָט דערוואַרבן עטלעכע שטריק־מאַשינדלעך. אין די ווינטער־סעזאָנען איז געווען פולע באַשעפטיקונג, דאָקעגן זומערצייט איז דאָס לעבן געווען בדוחק. און אַזוי האָט ער געלעבט ביז די דייטשישע „אַרדנונג" האָט אים טעראָריזירט און פאַרטריבן אין געטאָ, אַזוי ווי אַלע יידן.

אין געטאָ האָט ער באַנייט זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. אין יאָר 1940 האָט ער געאַרבעט אין דער „טייהאַלע" אויף דער פּראַנצישקאַנער גאַס 85 און אויך אין דער „ברויט־פאַרטיילונג" — ער איז געווען איינער פון די, וואָס פלעגן גיין אין די געטאָ־שטובן פונאַנדערטיילן בחינמדיק ברויט פאַר די נויט־באַדערפטיקע. דערנאָך, וועז רומקאָווסקי האָט ליקווידירט די אונטערשטיצונגס־אינסטיטוציעס, האָט אוריש האַמערמעש געאַרבעט אין דער צווייטער פּועלי־ציון־קיך אויף דער פּליסאַצקאַ גאַס.

וואָס גרעסער דער הונגער איז געוואָרן, אַלץ ווייניקער פּראָדוקטן

האָט די געטאָ־אָפּראָוויזאַציע צוגעשטעלט פּאַר די קיכן. דער געראַנגל פון די געזעלשאַפּטלעכע טוערס מיט רומקאָווסקין און זיין אַדמיניסטראַציע איז געוואָרן אַלץ שאַרפער. געהיימע אַרבעטער־באַראַטונגען און פּאַרזאַמ־לונגען זענען פּאָרגעקומען אין פּאַרשידענע ערטער אין געטאָ. אויף איינער אַזאַ פּאַרזאַמלונג, וואָס איז באַשטימט געוואָרן אויף די פּאַרמיטאָג־שעהען אין אַ בוידעם־שטוב אויף דער פּליסאַצקאַ גאַס, זענען געקומען 24 פּועלי־ציון־חברים און קיכן־אַרבעטער. די אַגענטן פון דער געטאָ־פּאָליציי האָבן זיך דערוווסט וועגן אָט דער געהיימער פּאַרזאַמלונג און עס האָט זיך אויף איר באַוויזן דער פּאָליציי־שעף הערצבערג מיט אַ גרויסן פּאָליציי־כוח. די אַלע 24 חברים האָט מען אַרעסטירט, צווישן זיי — אויך אוריש האַמערמעשן און אויך מיינע גוטע חברים סאַמעלזאָן און מאַנעלאָק. אוריש האַמערמעש האָט פּאַרזוכט אויך די געטאָ־תפיסה. נאָך דעם אינצידענט האָט רומקאָווסקי אין גאַנצן אָפּגעשטעלט די אָפּראָוויזאַציע פּאַר די פּאַרטיי־ישע אַרבעטער־קיכן. די דאָזיקע ברוטאַלע האַנדלונג האָט אַרויסגערופן אין געטאָ פּאַרבי־טערטקייט, פּראָטעסטן און אָפּילו אַרבעטער־שטרייקן. נאָך צוויי וואָכן אַרעסט האָט רומקאָווסקי באָפרייט די 24 אַרעסטירטע און זיי „באַגנעדיקט", כדי צו באַרויקן די געטאָ־אַרבעטער. שיקאַנעס זענען אָבער ווייטער אָנגעוועדט געוואָרן קעגן די חברים, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין יענער פּאַרזאַמלונג. צום מערסטן האָט געליטן אוריש האַמערמעש. די געטאָ־הערשער האָבן אים נישט צוגעלאָזט צו קיין שום אַרבעט און דעריבער האָט ער נישט באַקומען קיין זופּ. ער איז געשטאָרבן פון הונגער און דערשעפונג און זיין טויט איז געוואָרן אַן אומדירעקטער מאָרד, באַגאַנגען דורך רומקאָווסקין און זיין אַדמיניסטראַציע־אָפּאַראַט.

... און זיין שוועסטער

אוריש האַמערמעשס שוועסטער איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ צעפּיעשטשעטע בת־יחידה ביי אירע עלטערן, וועלכע האָבן חוץ איר געהאַט בלויז זין. אין לאָדזשער געטאָ האָט זי שוין אַליין געהאַט אַ צעפּיעשטשעט טעכטערל, אַן איין־און־אייניציק 7־יעריק מיידעלע. זי איז געווען אי שיין אי קלוג.

דאָס דאָזיקע מיידעלע האָט נאָטירלעך זיך געוואָלט אַרויסרייסן פון דעם פאַרמאַכטן קלעם פון דער געטאָ־עקזיסטענץ. זי האָט נישט געקענט באַגרייפן די געפאַר, וואָס האָט איר געדראָט אין די טעג פון די דייטשישע אַקציעס.

אין דעם טאָג פון דער „שפּערע" האָט אויף דער גאַס ווו זיי האָבן געווויינט, געהערשט אַ טויט־שטילקייט, מען האָט נישט געזען קיין מענטשן, און די הייזער זענען געשטאַנען מיט פאַרמאַכטע טירן און פענצטער. דער טאָג איז געווען אַ ליכטיקער און דאָס האָט נאָך מער פאַרפינצטערט דאָס געמיט. די צייט האָט זיך געצויגן לאַנגזאַם אין דער געשפּאַנטקייט און דעם קינד איז געווען לאַנגווייליק. זי איז געלעגן באַהאַלטן אין אַווינקל און זיך געטולעט צו דער מאַמען. אין סאַמע מיטן טאָג האָט זי, ווייזט אויס, געוואָלט איבעררייסן דאָס אומעטיקע אויסבאַהאַלטן זיך — און האָט זיך שטילערהייט אַוועקגעשאַרט פון דעם ענגן ווינקל, ווו די מוטער איז געזעסן פאַרשמאַכט און געדרימלט. זי איז אַרויס פון שטוב און געוואָלט אַריבערגיין די גאַס.

אפשר האָט זי זיך געוואָלט זען מיט איר חבר משהלען, וואָס האָט געווויינט אויף יענער זייט גאַס. זיי פלעגן זיך שטענדיק שפּילן צוזאַמען און זינגען דאָס פאָפולערע געטאָ־ליד:

רומקאָווסקי חיים גיט אונדז קלייען,
ער גיט אונדז גרויפּן,
ער גיט אונדז מן.
אָמאָל האָבן יידן געגעסן מן,

הינט עסט יעדער איינער מן,
רומקאָווסקי חיים האָט גוט געטראַכט,
געאַרבעט שווער ביי טאָג, ביי נאַכט,
געמאַכט אַ געטאָ און אַ דיעטע
און ער שרייט — ער איז געראטעוועט.

אַזוי ווי דאָס קינד האָט פאַרלאָזט די שטוב, האָט די מוטער זיך האַסטיק אויפגעוועקט, זיך געטאָן אַ ריס פון אָרט און גלייך אַרויס אַהיים־נעמען איר טאָכטערל. זי איז געלאָפן אויף די שפּיץ פינגער, אַז מען זאָל זי נישט הערן, און דאָך האָט דער אָפּקלאַנג פון אירע טריט אַזוי ווי געפּויקט אין דער טויט־שטילער גאַס. זי האָט שוין דעריאָגט איר טאָכטערל און זיך אויסגעדרייט אויף צוריק אַהיים, זיי זענען שוין ביידע געווען אַריבער דער שאָסיי, בלויז אַ צווייַ טריט פון דער שטוב, ווען עס זענען אָנגעלאָפן די דייטשן און זיי ביידע צוגעזומען. אַזוי איז אין אַ „שפּערע"־טאָג אומגעקומען אוריש האַמערמעשס שוועסטער מיט איר קינד.

נאָך פון מיין אייגענעם נסיון פון געטאָ־הונגער

אין קאָרידאָר זענען פאַראַן 9 טירן פון 9 צימערן. אין יעדן צימער ווויינט אַ משפּחה. דאָס איז אַ הויז אין טיפן באַלוט, אויף דוואָרסקאַ גאַס נומער 60. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן דאָ געווויינט פוילישע פאַבריק־אַרבעטער, איצט, אינעם געטאָ, ווויינען די פאַרטריבענע יידן פון שטאָט. זיי קומען פון די שטאָטישע דירות אין די אייגצלנע צימערן אין טיפן באַלוט אַריין. סוף יאָר 1939 האָב איך, מיט מיין משפּחה פון 5 פערזאָנען, אויך זיך אַרייַנגעצויגן אין אייגעם פון די צימערן, אין קאָרידאָר פון דער לינקער זייט.

דאָס געטאָ האָט שנעל פאַרזונקען די מענטשן אין אַ תהום פון געראַנגל פאַר פיזישן קיום, אין פּשוטן זין פון וואָרט. ס'האָט נישט לאַנג געדויערט, קוים אַ יאָר, ביז די געטאָ־איינוווינער זענען דערגאַנגען צום סאַמע דנאָ, צו שוידערלעכע פאַרמעסטן צווישן זיך פאַר חיי־שעה. טייל מאָל האָט דער

מצב דערפירט צו אַ קאַמפּלעטער משפּחה־דעגענעראַציע, ווי עס האָט פּאַסירט מיט אונדזערע שכנים.

איין מאָל, אויף די שטיגן, הער איך פון אַ טיר פון דער רעכטער זייט קאַרידאָר, געשרייען אויף יידיש. געווּסט האָב איך, אַז דאָרט רעדן זיי פּוילישׁ. קומענדיק אין מיין צימער, דערצייל איך וועגן דעם מיין פּרוי, ענטפערט זי מיר:

— איך האָב שוין עטלעכע מאָל געהערט די „אינטעליגענטן" זיך קריגן אויף יידיש־לשון. רעדן רעדן זיי טאַקע פּוילישׁ, אָבער אַז מען קריגט זיך, איז דאָס אויף יידיש.

געווען זענען זיי אַ משפּחה פון פיר פּערזאָנען, די עלטערן און צוויי דערוואַקסענע טעכטער. די ערשטע צייט פלעגן זיי גיין אַנגעטאָן עלעגאַנט, אַפילו די הענטשקעס צוגעפאַסט צום סעזאָן און צום קאַמפּלעט פון דער הלבשה. זיי האָבן געמאַכט דעם אייַנדרוק פון שטילע און האַרמאָניש צונויפגעלעבטע מענטשן. כאָטש די טעכטער זייערע זענען געווען אין דעם זעלבן עלטער וואָס אונדזערע קינדער, האָבן זיי זיך מיט אונדז נישט געחברט. די „שולדיקע" זענען געווען מיר, איך און מיין פרוי, ווייל ביי אונדז אין שטוב האָבן אַלע גערעדט „פראָסט" יידיש, מאַמע־לשון.

דער פאַרדרוס פון מרים און די קינדער אויף זייער אָפּגעזונדערטקייט און הויכשטאַפּלעריי איז אָבער שנעל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין רחמנות.

נאָך אין דעם ערשטן געטאָ־יאָר איז אין יענער שטוב פאָרגעקומען אַן איבערקערעניש אין דעם משפּחה־לעבן. אַז דער הונגער האָט זיי באַהערשט, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער מאַראַלישער גייסט איז ביי זיי צו נידעריק אויף אייַנצוהאַלטן די האַרמאָנישע משפּחה־איניקייט און גובר צו זיין דעם הונגער. האָט דער מאַן „געגומען" אַ שטיקעלע ברויט פון דער פרויס פּאָרציע, איין שוועסטער האָט געגנבעט ביי דער צווייטער. אַזוי האָט זיך דאָס אַנטוויקלט אין אַ קעגנזייטיקן קאַמף צו שטילן דעם אייגענעם הונגער אויפן חשבון פון אַן אַנדערן משפּחה־מיטגליד. דאָס איז געווען די סיבה, וואָס כמעט יעדן טאָג האָט מען געהערט פון זיי ביטערע געשרייען, מענערישע זידלעריין און ווייבערישע געווינען;

— מערדער! דאָס לעצטע שטיקל ברויט מיינס, איך וועל דאָך אויסגיין פאַר הונגער.

די שנעלע משפחה־איבערקערעניש אין אונדזער שכנס שטוב איז נישט געווען קיין אויסנאַם אין יענער צייט. ס׳האָט זיך אין אַ גאַנצער ריי געטאָ־שטובן באַוויזן די וווייטיקלעכע, דערנידערנדיקע דערשיינונג פון נישט קענען זיך באַהערשן און גנבענען ביים נאָענטסטן פון דער משפחה עפּעס צו לינדערן דעם הונגער. נאָר אין די משפחות, אין וועלכע די עלטערן זענען געווען קעגנזייטיק איבערגעגעבן און געטריי, האָבן אויך די קינדער זיך געלערנט פון זייער ביישפּיל די זעלבסטבאַהערשונג.

דאָס שעכטעלע

דאָס שעכטעלע איז פאַרמאַכט און פון אַלע פּיר זייטן אַרומגענומען מיט אַ שטריקל. האַלטנדיק עס אין האַנט, גיי איך איבער די געטאָ־גאַסן און פּיל, אַז פון אָט דעם שעכטעלע איז אָפּהענגיק דער קיום פון מיין משפּחה אין דער אַ איצטיקער הונגער־צייט אינעם פאַרמאַכטן געטאָ.

געווען איז דאָס ווינטער 1940. מיין שטוב איז שוין געווען אויסגעלייַדיקט פון שפּייז און פון אַלע זאַפּאַסן. ס׳איז פשוט נישט געווען וואָס צו לייגן אין טעפּל אַריין, אויך נישט קיין פּיצל ברויט, צו שטילן דעם הונגער פון אונדזערע פּינף נפשות. מיר האָבן געזוכט אין שטוב עפּעס, וואָס מיר זאָלן קענען פאַרקויפן אויף ברויט, ס׳איז אונדז אָבער געווען קלאָר, אַז מען וועט נישט געבן אַזוי פיל געלט, עס זאָל סטייען אויף ברויט. דאָך האָט מען געמוזט ברענגען עפּעס שפּייז אין שטוב אַריין. אונטערן בעט איז געשטאַנען אַ שעכטעלע, וואָס איז געווען אַן איבערבלייב פון מיין אַמאָליקע אַרבעט און מסתּר, פון וועלכע איך האָב אַלע יאָרן געצויגן די חיונה. אין דעם שעכטעלע זענען געווען דריי ווינטערדיקע „נאַרטשאַרסקע" היטלען פון וואָל — פון אייזערטס סאַטין. אַ מאָל, אין שטאָט, פלעג איך אַזעלכע היטלען פאַרקויפן אין די היט־געשעפטן, אָבער אין געטאָ האָט שוין קיינער נישט געהאַט אין זינען צו קויפן אַ היטל. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָב איך אויסגעגליכן די שטייפּע היטלען, זיי אַריינגעלייגט אין דעם שעכטעלע,

צוגעבונדן מיט שפּאַגאַט און אַרויס אין די געטאָ־גאַסן. איך האָב זיך געשעמט פאָרצולייגן די סחורה. קיין גאַלאַנטעריע־געוועלבער אָדער היט־געשעפטן זענען אין דער גרויסער געטאָ־שטאָט נישט געווען בנמצא, נאָר פּריוואָט האָב איך געקאָנט פאָרלייגן מענטשן זאָלן קויפן ביי מיר אַ היטל. איך בין אָבער זיכער געווען, אַז ווען עמעצער זאָל שוין יאָ עס וועלן קויפן, וועט ער נישט באַצאָלן געוג אויף צו קענען קויפן ברויט דערפאָר. פלוצלינג איז מיר איינגעפאַלן צו ריזיקירן אַריינצוגיין אין אַ בעקעריי און דאָרט צו פרובירן פאַרקויפן. דער ריח פון וואַרעם ברויט, וואָס מען רוקט נאָר וואָס אַרויס פון אויוון, האָט מיר אַ שלאָג געגעבן אין נאָז אַריין. איך האָב געגעבן אַ קוק אויף די עטלעכע מענער, פאַרמעליקטע און פאַרשוויצטע, וואָס האָבן דאָ געאַרבעט, אויפגעבונדן מיין שעכטעלע, אַרויסגענומען די היטלען און זיי אַוועקגעלייגט פאָר די בעקערס צו קויפן.

— וויפל קאָסט אַזאַ היטל?

— פינף רומקעס (פינף געטאָ־מאַרק).

— אַזוי טייער? אויף פינף רומקעס מוז איך אַרבעטן אַ האַלבע וואָך! איין רומקע ווילסטו? קויף איך!

— זאָל זיין, — בין איך מסכים — נאָר מיט איין באַדינג: אַנשטאָט געלט זאָלט איר מיר געבן אַ ברויט. דער אָפּיציעלער פרייז איז דאָך נישט מער ווי איין מאַרק אַ ברויט.

יענער האָט אָנגעמאָסטן דאָס היטל און דערלאַנגט מיר אַ ברויט. דער צווייטער האָט דערזען, אַז יענער האָט געקויפט, האָט ער זיך אויך אָנגעטאָן אַ היטל און מיר אויך געגעבן אַ ברויט. דער דריטער האָט זיך אָנגעשטעקט פון די ערשטע צוויי און נאָכגעטאָן זייער ביישפּיל. דאָס שעכטעלע איז געוואָרן ליידיק פון די היטלען; אויף זייער אָרט האָב איך אַריינגעלייגט די דריי ברויטן, צוריק אַרומגעבונדן דאָס שעכטעלע און געגאַנגען אַהיים. איך בין אַריינגעקומען אין שטוב מיט דעם זעלבן פאַרמאָכטן שעכטעלע, מיט וועלכן איך בין אַוועק, עס אַנידערגעשטעלט אויפן טיש און זיך ענומען אויפבינדן דאָס שטריקל. מרים האָט זיך צוגעקוקט מיט אַ פאַרשנדיקן בליק: פון איין זייט זעט זי דאָס זעלבע פאַרבונדענע שעכטעלע, פון דער צווייטער זייט דערקענט זי אין מיין פנים אַ מונטערע שטימונג. אָבער איך

האָב גאָרנישט געזאָגט, נאָר אויפגעבונדן און אַרויסגענומען אַ ברויט, שפּעטער דאָס צווייטע און באַלד טאַקע דאָס דריטע. אויף מרימס פּנים האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל: זי האָט שוין געהאַט אויף אַ לענגערע צייט ברויט צו די מאָלצייטן.

דאָס האָט געקענט געשען נאָר דעמאָלט, ווען דאָס געטאָ האָט נאָך נישט „געקלאָפּט ווי אַ זייגער", ווען די בעקערייען זענען נאָך נישט געווען באַזעצט פון דער געטא־פּאָליציי און פון רומקאָווסקיס קאָנטראָלערן — נאָך אין יאָר 1940.

מרים פאַרטיילט זיך אַליין

אין יאָר 1943 האָבן מיר געווינט אויף דער בזשעזשינער גאָס נומער 5. אַלע זענען מיר יעדן פרימאָרגן אַוועק צו דער אַרבעט אין דער הוטפאַבריק. דאָס געטאָ האָט שוין דעמאָלט יאָ „געקלאָפּט ווי אַ זייגערל", אַזוי ווי רומקאָווסקי האָט עס מיט דריי יאָר פריער פאָרויסגעזאָגט. דער טויט־הונגער האָט זיך שוין געהאַט טיף אַרײַנגעשניטן אין דעם לעבן פון טויזנטער יידן. אין יענער צייט בין איך כסדר אַרומגעגאַנגען מיט דעם פּחד, אַז דער הונגערטויט זאָל זיך אַרײַנרייסן צו מיר אין שטוב אַריין. מרים פלעגט יעדן מיטגעבן צוויי שטיקלעך ברויט אויף פרישטיק, צו עסן ביי דער אַרבעט אין פאַבריק. זי האָט אויסגעזען זייער שלעכט, וואָס אַ טאָג ערגער. האָב איך זיך באַראָטן מיט אונדזער עלטערער טאָכטער גיטעלען, וועגן דעם וואָס די מוטער פאַרטיילט נישט ריכטיק די פאָרציעס ברויט.

מרים

גיטעלע איז אַלט געווען 20 יאָר. אָבער אין דעם געטא־לעבן האָט זי געפּילט און פאַרשטאַנען מער, ווי אין נאָרמאַלע צייטן עלטערע פרויען.

— די מאַמע זאָל אויס זייער שלעכט, און מיר מוזן זוכן אַן עצה, עפּעס צו טאָן — האָב איך געזאָגט צו איר.

— וואָס איז דער וווּנדער — זאָגט גיטעלע — אַז זי גיט יעדן צוויי דיקערע שטיקלעך ברויט אויף פרישטיק, בלייבט שוין פאַר איר בלויז

פון לינקס צו רעכטס : מרימס מוטער — דבורה צוקער־פרידמאַן ; מרימס שוועגערין — חנה צוקער־קראַמאַש ; מרימס ברודער — משה צוקער (אַלע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס)

דיגיטשקע פענעצלעך. — מיר האָבן באַשלאָסן צוצונעמען ביי איר די אויפגאַבע פון פירן די הויז־דערנערונג. איך האָב איר געזאָגט, אַז איך וועל פאַרטיילן דאָס ברויט. וכך הווה ; אין שטוב איז געווען אַ וואָגל, האָב איך אָפגעוויגן פאַר יעדן פונקט 15 דק״ג ברויט מיטצונעמען אויף פרישטיק אין פאַבריק אַריין. וועז מען איז געקומען פון פאַבריק, האָב איך אָפגעוויגן 5 פאַרציעס צו 5 דק״ג ברויט פאַר יעדן, צו עסן מיט דער זופּ, און ביי נאַכט,

אויף „קאַלאַציע", ווידער צו 5 דק"ג ברויט. אַזוי אַרום האָט יעדער פון אונדז געמוזט אַליין אויפעסן זיין טעגלעכע פּאָרציע.

ווען מרים פלעגט דערלאַנגען די זופּ אין שטוב, פלעגט זי אין יעדנס טעלער אַרייניגיסן צו עטלעכע שטיקלעך קאַרטאָפל. פון דעמאָלט אָן האָבן מיר אויך דאָס געענדערט, אָן יעדעס מאָל, ווען מרים האָט אַוועק־געשטעלט די טעלערס זופּ אויפן טיש, האָט זיך קיינער נישט צוגעריכט צום עסן ביז מען האָט נישט אויסרעגולירט. די קינדער האָבן געקענט זיין ווי הונגעריק, האָבן זיי זיך באַהערשט און צוגעוואַרט. גיטעלע האָט אַריינ־געקוקט אין די טעלערס און געציילט די שטיקעלעך קאַרטאָפל אין יעדן פון זיי. זי האָט טאַקע טייל מאָל די מוטער „געכאַפּט ביי דער האַנט", און צוריקגעשטעלט די גלייכקייט. אַזוי האָבן מיר זיך שוין געפּירט כסדר, און מרים איז שוין געווען נישט הונגעריקער ווי מיר אַלע.

ווי פּאַכמענער אין אונדזער בראַנזשע, אין דער הויפּט־אָפּטיילונג, זענען מיר בײדע, איך און גיטעלע, געווען פּאַך־אינסטרוקטאָרן. אָפּט פלעגן מיר באַקומען פון נאַכטשטערנען א „טאַלאָן". ווען אײנער פון אונדז האָט אָפּגענומען אויף דעם „טאַלאָן" די 5 דק"ג צוקער אָדער עטלעכע דק"ג קאַשע, האָבן מיר דאָס גלייך אָפּגעגעבן מרימען און זי האָט די קאַשע אַרײַנגעשיט אין דעם טעפּל זופּ, דעם צוקער האָט זי אַרײַנגעטאָן אין טעפּל „קאָווע" פּאַר אַלעמען.

אין נאָרמאַלע צייטן איז אַזאָ אופן פון משפּחה־צונויפּגעבונדנקייט נאַטירלעך און פּאַרשטענדלעך, אָבער אין די באַדינגונגען פון שרעקלעכן הונגער אין לאָדזשער געטאָ האָט מען געמוזט קעמפּן מיט זיך אַליין — צו באַהערשן זיך און גובר זיין דעם הונגער לטובת אַלע אין דער משפּחה.

אין דער גרעסטער נויט פאַרקויף איך דאָס ברויט

דעם לעצטן זומער אין לאָדזשער געטאָ, אין חודש יוני 1944, ווען מיר פלעגן קומען פון דער אַרבעט און זיך אַוועקזעצן „עסן" די טעלערס וואַסער־זופּ, פלעג איך מיט צופּרידנקייט קוקן אויף מיין „גאַנצן טיש". איך פלעג זיצן ביים טיש אויבן אָן, מרים — דערלאַנגען דאָס „עסן", גיטעלע —

קאָנטראָלירן די „געדיכטקייט" אין די טעלערס, און מיר פלעגן פּראָווען אַלע צוזאַמען די סעודה. פון שבת און יו"ט האָבן מיר שוין לאַנג געהאַט פּאַרגעסן. אַפילו ראש־השנה און יום־כּפור האָט מען אויך געמוזט גיין אין „רעסאָרט" צו דער אַרבעט. מרים האָט אויך געהאַט פּאַרגעסן פון כשר־מאַכן פלייש, זי איז געווען גליקלעך ווען מען האָט אין מאָל אין 10 טעג באַקומען 10 דק"ג פערדפלייש מיט ביינער. (ווי אַזוי ס'איז דער דין כשר צו מאַכן פערדפלייש האָט זי ביי אונדזערע פרומע עלטערן נישט געלערנט). אָבער יעדן טאָג, וואָס מיר זענען אַלע געזעסן ביים טיש, איז ביי מיר געווען אַ לעבנס־געווינס, אַ „יום שכולו שבת".

ס'איז אונדז שוין געלונגען אַדורכצומאַכן קנאַפּע פינף יאָר פון דער דייטשישער „אַרדענונג", פון דעם טויט־הונגער און די אויסזידלונגען. אין געטאָ איז שוין נישט געווען כמעט קיין אייַן גאַנצע משפּחה. אין טייל שטיבן איז נאָר געבליבן אַן אייַן און איינציקער מענטש, אין אַנדערע — צו צוויי, העכסטנס דריי מענטשן פון אַ גרויסער פּאַרצווייגטער משפּחה. טייל זענען געשטאָרבן פון הונגער, אַנדערע זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייערע משפּחות אין די „ווישעדלעניעס". בלויז די געטאָ־פּאָליציאַנטן און די סאַמע נאָענטסטע מיטאַרבעטער פון רומקאָווסקין און גערטלערן האָבן נאָך געהאַט גאַנצע פאַמיליעס, אָבער איך מיט מיין משפּחה, מיר זענען געווען נאָר פּראָסטע אַרבעטער אין דער הוטפאַבריק, און דאָך זענען מיר געבליבן צוזאַמען. אָט דער דאָזיקער פאַקט, ווי אויך אונדזערע קעגנזייטיקע געטריי־שאַפט, האָבן שטילערהייט געפרייט מיין האַרץ.

אָבער פלוצלינג זענען מיר געוואָרן אַוועקגעשטעלט פאַר אַ שוערן נסיון: די יינגערע טאָכטער אונדזערע איז געוואָרן קראַנק. זי ליגט אין בעט מיט היץ, זי קען נישט עסן. איר מויל איז פאַרשלאָסן, איר פּאָרציע ברויט בלייבט ליגן נישט גערירט אַ טאָג און צוויי.

די 14 יעריקע שיינדעלע פלעגט יעדן טאָג גיין מיט דער מוטער אַרבעטן אין דער הוטפאַבריק. קומענדיק אין דער פאַבריק פלעגט זיך שיינדעלע אָפּטיילן, מרים פלעגט אַריין אין דער צושנייַדעריי פון די קינדער־היטלען און שיינדעלע אין דער פאַכשול פון דער הוט־אָפּטיילונג, ווו מען האָט געלערנט די יוגנטלעכע דאָס פאַך. ערשט יענע וואָך איז שיינדעלע אין מיטן

טאָג אַרײַנגעקומען אין דער צושנײַדעריי מיט גרויס פרייד און געווײַן מרימען אַ שיינעם דאַמען־הוט, וואָס זי אַליין האָט מיט אירע הענטלעך געמאַכט.

און איצט ליגט שיינדעלע אין בעט און אויף מרימען גרוילט די הויט, ווײל אויף די „וישעדלעניעס" זענען שטענדיק די ערשטע געזונטען געוואָרן די קראַנקע. מוז מען די קראַנקייט אויסבאַהאַלטן ווי אַ סוד, מען דאַרף אַליין זוכן מיטלען צו ראַטעווען דאָס קינד.

— איך וואָלט איר אָפגעקאָכט אַ ביסעלע קליי־זופ, כאָטש אַ פאָר לעפעלעך הײַמישע זופ, אַז זי זאָל נישט ליגן אַזוי פאַרשמאַכט אין דער היץ — האָט מרים געוואָגט צו מיר מיט טרערן אין די אויגן. אָבער ווו איז דאָס בנמצא אין געטאָ?

— אפשר זאָל מען פאַרקויפן איר ברויט אין דעם „שפייז־געוועלב" פאַר עטלעכע דעקאָ קאָשע? — פרעגט מיך מרים.

ביי די דאָזיקע ווערטער האָב איך זיך דערמאָנט אין דער מעשה פון עקידת יצחק: פונקט אַזוי ווי אַברהם אָבינו האָט פלוצלינג דערזען אין די געדיכטע צווייגן דעם שעפּס צו דער עקידה, אַזוי האָב איך איצט געקוקט אויף דעם ברויט, וואָס שיינדעלע האָט שוין דעם צווייטן טאָג נישט אָנגערירט.

די שוואַרצע „ברויט־בערזע" אין לאָדזשער געטאָ

שוין אַ לענגערע צייט האָב איך אין פאַבריק ביי דער אַרבעט געהערט דערציילן, אַז אין געטאָ עקזיסטירן „שפייזגעוועלבער". איך האָב דאָס אויפגענומען ווי אַן אויסטערלישע לעגענדע: אין דעם לאָדזשער געטאָ אין די יאָרן 44—1943 עקזיסטירן נאָך שפייזגעוועלבער? די אָרעמע שפייז־געוועלבלעך און סטראַגאַנעס מיט טאָרבעלעך שפּייז, וואָס מען האָט געזען אין דעם ערשטן געטאָ־יאָר, זענען שוין לאָנג ליקווידירט געוואָרן. די אַלע געטאָ־„סוחרים" זענען דעמאָלט אויסגעזידלט געוואָרן און מען הערט גאָר־נישט וועגן זייער גורל. איז פון וואַנען נעמט זיך איצט אין געטאָ שפייז־געוועלבער? אָבער די קלאַנגען האָבן זיך עקשנותדיק איבערגעחזרט, און

מען האָט געטענהט, אַז די נייע געטאָ־סוחרים פירן זייערע געשעפטן מיט דער הילף פון די דייטשן, אַז די געסטאַפּאָ אַליין פאַרקויפט זיי געוויסע שפּייז־אַרטיקלען פאַר גאָר אַ הויכן פרייז, אַזוי אַז זייערע „שפּייזגעוועלבער" זענען האַלב־לעגאַל. די מענטשן, ווועלכע האָבן פאַרשפּרייט די נייעס, האָבן געקענט אויסרעכענען אַ צוויי־דריי אַדרעסן פון אַזעלכע געוועלבער, אײַנס פון זיי אויף דער בזשעזשינער גאַס נומער 3, ביי גליקסבערגן.

דער נאָמען גליקסבערג איז מיר געווען באַקאַנט נאָך פון פאַר דער מלחמה, פון דער צייט, ווען איך האָב געווויינט אויף פּיטריקאָווער 58 אין הויף און גליקסבערג האָט דאָרט אין פראָנט געהאַט אַ געווער. זענען מיר דעמאָלט געווען שכנים און אויך אין געטאָ זענען מיר ווידער געוואָרן שכנים, איך וווין אויף בזשעזשינער גאַס נומער 5, ער אונטערן נומער 3. כאָטש קיין שום געמיינזאַמס האָב איך קיין מאָל נישט געהאַט מיט אים, נישט אַ מאָל אין שטאָט און נישט היינט אין געטאָ, דאָך איז דער נאָמען מיר געווען באַקאַנט. אין אונדזערע הונגער־ראַנגלענישן האָבן מיר אפילו נישט געקענט חלומען אַריינצוגיין אין אַ געטאָ־קראָם און צוקויפן עפּעס־וואָס שפּייז. איך פלעג טאָגטעגלעך פאַרבייגיין דאָס הויז אויף בזשעזשינער 3 און לויט די קלאָנגען האָב איך געוווסט, אַז אין טויער אויף לינקס געפינט זיך גליקסבערגס „שפּייזגעוועלב". יעדעס מאָל פלעג איך כאָפּן אַ בליק דאָרט אַהין. די טיר איז שטענדיק געווען פאַרמאַכט, און איך האָב שוין געטראַכט, אַז אפשר איז דאָס בלויז אַ פליאָטקע, אַזוי ווי אַלע געריידעריען אין פאַרמאַכטן געטאָ. די פליאָטקעס וועגן די שפּייזגעוועלבער ווערן אָבער אויך באַגלייט מיט ציפערן פון דער „שוואַרצער ברויט־בערזע": אַ מאָל, זאָגט מען, קאָסט אַ קילאָ ברויט „בלויז" 500 מאַרק, אַ מאָל שפּרינגט דער פרייז ביז 800 מאַרק. און וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָבן די פריזן פון דער „בערזע", ווען איך פאַרדין 20 מאַרק אַ וואָך, און דאָס סטייעט פונקט אויף אויסצוקויפן די „ראַציעס"? ווען אַפילו איך זאָל אָפּשפּאָרן אַ מאַרק אַ וואָך, דאָרף איך שפּאָרן 500 וואָכן צו קענען קויפן איין ק"ג ברויט אויפן שוואַרצן מאַרק.

איז דאָך פאַר מיר אַלץ איינס, אויב אויף דער שוואַרצער בערזע שטייט אַ ק"ג ברויט 500 אָדער 800 מאַרק. אין די געטאָ־„קאָאָפּעראַטיוון" באַקומט

מען 2 ק״ג ברויט פאר אַ מאַרק, און די געטאָ־אַפּראָויזאַציע טיילט צו אַ ברויט פון 2 ק״ג „אויף אַ קאָפּ״ אויף 8 טאָג, און דאָס מוז מען זיך צעטיילן צו 25 דק״ג טעגלעך, אַז מען זאָל אויסהאַלטן ביז צום „פרישן״ ברויט. צוצוקויפן אויף „שוואַרץ״, אַפילו בלויז עטלעכע דק״ג, איז נישטאָ קיין שום מעגלעכקייט.

אין דער הינזיכט האָט דאָס לאָדזשער געטאָ, די לעצטע יאָרן „געקלאַפּט ווי אַ זייגערל״. דער גרויסער אַפּאַראַט פון רומקאָווסקיס און גערטלערס אַדמיניסטראַציע און פּאָליציי האָט שטרענג באַזעצט אַלע שפּייזפונקטן און בעקעריין; זיי האָבן געהיטן די צוטיילונגען, אַז אַפילו פון קיין איין „איבעריקער״ קאָלאָריע־דערנערונג זאָל דער יידישער אַרבעטער נישט קענען גענוסן.

אָבער אין די טיפענישן פון דעם געטאָ־תהום, איבער די קעפּ פון רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע, האָבן די דייטשן אַליין געפירט שוואַרצע עסקים מיט קליינע קוואַנטומס שפּייז־אַרטיקלען, כדי צו באַרייכערן זייערע אייגענע קעשענעס. אפשר האָט דאָס זיי געדינט אויך פאַר אַ סיסטעם פון שפּיאָנאַזש, כדי גענוי נאָכצופאָלגן דעם צושטאַנד פון דעם אויסשטאַרבנדיקן געטאָ. אַזוי צי אַזוי, דער פאַקט איז, אַז אַזעלכע קליינע פונקטן פון שוואַרץ־האַנדל מיט שפּייז־אַרטיקלען, מיט דער אַקטיוויער אָנפירונג און אונטערן אויפזיכט פון די דייטשן, האָבן אין דעם לאָדזשער געטאָ עקזיסטירט.

אין איינעם אַזאַ פונקט האָט מיך אַרייַנגעפירט מיין טאָכטערס קראַנקייט. כדי צו ראַטעוון איר לעבן, בין איך דעם לעצטן זומער אין געטאָ אָנגעקומען אין גליקסבערגס „שפּייזגעוועלב״.

„מטל השמים ומשמני הגעטאָ״

שיינדעלע ליגט אין בעט קראַנק און אירע צווייַ פאַרציעס ברויט פון צוויי טעג ליגן גאַנץ.

— וואָס ווילסטו קויפן פאַר איר ברויט? — פרעג איך מרימען — וואָס דאַרפסטו האָבן אויף אָפּצוקאָכן פאַר איר אַ ביסל קלייַזופ?

און זי רעכנט מיר אויס:

— איך וואָלט געוואָלט, וועז דו קאָנסט מיר ברענגען כאָטש 5 דק״ג מאַגע־קאַשע, אַ דעקאָ פוטער, עטלעכע שוואַמעלעך, אַ ביסל טיי, אַ ביסל צוקער און אַן עפּעלע; וואָלט איך אָפּגעקאָכט אַ שיטער ביסעלע קליי, עטלעכע לעפּעלעך געצוקערטע טיי און וואָלט איר אָנגעשאָבן דאָס עפּעלע, זי זאָל נישט ליגן אַזוי פּאַרשמאַכט.

איך האָב געגומען אין זכרון אַריין די אַלע אויסגערעכנטע אַרטיקלען און געפּרעגט:

— ווי קלערסטו, פּאַר דעם ½ קילאָ ברויט וועל איך ביי גליקסבערגן דאָס אַלץ קענען איינקויפן?

זי האָט מיך אָנגעקוקט, צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ און צום סוף געזאָגט:

— ווייסטו וואָס איך וועל דיר זאָגן? נעם צו פון מיין ברויט אויך צו 20 דק״ג אַ טאָג, פון צוויי טעג וועסטו האָבן נאָך 40 דק״ג, מיט אירע 50 דק״ג וועט זיין צוזאַמען 90 דק״ג. דאָס איז שוין כמעט אַ קילאָ ברויט. פּאַר דעם, רעכן איך, וועסטו שוין קענען באַקומען אַלץ, וואָס איך האָב דיר געזאָגט.

— וואָס? דו ווילסט לעבן בלויז מיט 5 דק״ג אַ טאָג?

— בלויז די צייט פון איר קראַנקייט; גאָט זאָל מיר נאָר העלפן, ס׳זאָל איר בעסער ווערן, ס׳זאָל איר איבערגיין דער קריזיס, אַז זי זאָל צוריק קענען אַליין עסן איר פּאָרציע ברויט.

מרים איז געווען גרייט זיך מקריב צו זיין, אַבי צו ראַטעווען איר קינד. איך האָב נישט געקענט אָננעמען איר פּאָרשלאָג, אָבער איך האָב זיך אָנגעכאַפּט אין דעם פּלאַן פון צולייגן פון אונדזערע אַלעמענס פּאָרציעס צו שיינדעלעס ½ ק״ג ברויט. האָב איך זיך אָנגעהויבן:

— אפשר וואָלט געווען אַ פּלאַן, אַז אַלע זאָלן מיר פּאַרקלענערן אונדזערע פּאָרציעס ברויט, נישט מיט פיל, בלויז מיט 5 דק״ג טעגלעך; פון אונדז אַלע צו 5 דק״ג, וועט אויך זיין 20 דק״ג טעגלעך און פון 2 טעג צו 20 דק״ג איז אויך 40 דק״ג, מיט שיינדעלעס האַלבן קילאָ ברויט איז דאָס אויך שוין 90 דק״ג.

אויף מרימס פנים האָט זיך באַוויזן אַ צופרידענע מינע. מיין פּראָפּאָזיציע איז איר געפעלן, און אַז מיר האָבן דערציילט וועגן דעם פּלאַן די עלטערע

קינדער, האָבן זיי נישט געוואָגט זיך קעגנשטעלן און גלייך מסכים געווען. פונקט אַזוי ווי מיר, די עלטערן, האָבן אויך די קינדער פאַרשטאַנען, אַז מיר מוזן זיך אַלע אַליין באַשרענקען. דאָס האָט מיר געגעבן די מעגלעכקייט צו ווערן אַ גרויסער „סוחר" אין דעם „שפייזגעוועלב" ביי גליקסבערגן.

ווען איך בין אַריין אין „שפייזגעוועלב" און געוויזן, אַז איך האָב צו פאַרקויפן כמעט אַ גאַנצע קילאָ ברויט, האָט מיך דער סוחר געפרעגט: וויפל געלטווילט איר, וויפל „רומקעס" זאָל איך אייך צאָלן?

איידער איך האָב געענטפערט, בין איך געבליבן אַ מינוט פאַרטראַכט, זיך אַרומגעקוקט אין צימער און געזוכט דאָס געוועלב. אָבער איך האָב געזען בלויז אַ גרויע אומעטיקע געטאָ־שטוב, פונקט אַזאָ ווי אַלע געטאָ־שטיבן. נישטאָ קיין שפייז, קיין וואָג, קיין סימן פון אַ שפייזגעוועלב. שטיי איך פאַרגאַפט, איך פרעג ביי זיך אַליין: דאָס איז דאָס שפייזגעוועלב, וועגן וועלכן מען האָט אַזוי פיל דערציילט ביי דער אַרבעט אין פאַבריק? ערשט ווען איך האָב זיך אויסגעדרייט צו דער רעכטער זייט, האָב איך באַמערקט די צוויי קליינע פאַכלעך פון רויע, שמוציקע ברעטלעך, אויף וועלכע עס זענען געווען אויסגעשטעלט עטלעכע קליינע פּאַפּירענע בייטעלעך מיט שפייז. טייל זענען געווען אָנגעפילט אין דער העלפט, אַנדערע האָבן געהאָט בלויז צו ביסלעך שפייז אויפן דנאָ. בין איך שוין געוואָרן דרייסטער און האָב גליקסבערגן געענטפערט:

— איך וויל נישט קיין געלט פאַר דעם ברויט, איך וויל בלויז עטלעכע קליניקייטן: 10 דק"ג „מאַנע־קאַשע", אַ 2 דק"ג פוטער — און איך רעכן אים אויס די אַלע קליניקייטן, וואָס איך האָב זיך אויסגעלערנט אויף אויסנוויניק פון מרימען. לאָכט ער מיר אין די אויגן אַריין:

— זענט איר פאַרנאַרט, צי ווילט איר מיך מאַכן פאַר אַ נאַר? דאָס איז ביי אייך קליניקייטן? ברויט איז טאַקע טייער אין געטאָ, אָבער די אַלע קליניקייטן זענען צענפאַכיק טייערער. דאָס איז דאָך אין גאַנצן נישטאָ אין געטאָ.

— איך ווייס, אַז דאָס איז נישטאָ אין געטאָ, דערפאַר בין איך דאָך געקומען צו אייך. ביי אייך איז דאָך דאָס יאָ פאַראַן.

נאָך דעם האַנדל, אַ וואָרט פאַר וואָרט, האָט דער סוחר געגומען אַ בליי

און אַנגעהויבן באַרעכענען. ער האָט אויסגעפירט, אַז ער קען מיר דאָס אַלץ געבן, נאָר אין פאַרקלענערטע קוואַנטומס ; אַנשטאָט 10 דק״ג „מאַנע־קאַשע״ — בלויז 6 דק״ג, אַנשטאָט 2 דק״ג פוטער — בלויז 1 דק״ג אאַז״וו. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב זיך אַ ביסל „געקוועלט״, אָבער אינערלעך בין איך געווען צופרידן און האָב צוגעשטימט צו זיין פראָפאָזיציע. ער האָט מיר צוגעווייגן דעם „טראַנספאָרט״ שפייז־אַרטיקלען, דערנאָך האָט ער פון אַ ווינקל, פון אונטערן טיש מיר דערלאַנגט אַן „עפל״, גרויס ווי אַ וועלשענע ניס. האָב איך דאָס אַלץ אַהיימגעבראַנגט און מרים האָט גלייך צוגעשטעלט די קלייזופ פאַר שיינדלען.

אַזוי האָבן מיר געלעבט אַ גאַנצע וואָך צייט, ביז דער קריזיס איז אַוועק, און שיינדעלע האָט אַליין אָנגעהויבן עסן איר אייגענע פאָרציע ברויט. זי איז געזונט געוואָרן, און ווידער אָנגעהויבן גיין מיט דער מוטער אין דער הוט־אָפטיילונג צו דער אַרבעט. דאָס לעבן איז צוריק אַריין אין די נאָרמאַלע געטאָ־ראַמען. מרים פלעגט אָפקאָכן די זופ, נאָך דער אַרבעט, מיר פלעגן זיצן ביים טיש, און ווידער איז מיין „טיש געווען גאַנץ״, ווידער האָט מיין האַרץ געטראָגן די טיפע סאַטיספאַקציע פון האָבן איינגעהיטן אַ גאַנצע משפחה.

אָבער מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער זענען די געטאָ־רעסאָרטן געשלאָסן געוואָרן, צווישן זיי -- אויך די הוט־אָפטיילונג. אין אויגוסט 1944 האָט זיך אָנגעהויבן די אַלגעמיינע ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ און אויך די „ליקווידאַציע״ פון מיין „גאַנצן טיש״.

ווען נאַכטשטערן האָט פאַרשלאָסן די טיר

די גאַנצע משפחה זעץ האָט געאַרבעט אין דער הוט־אָפטיילונג : דער פאָטער, די טעכטער און דער זון. דער פאָטער האָט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַט אַ געוועלב פון היטלען אויף דער פּיעטריקאָווער גאַס נומער 34. וועג ער איז אָנגעקומען אין דער הוט־אָפטיילונג, איז ער שוין געווען שוואַך און קראַנק און געשטאַרבן נאָך אַ קורצער צייט. אָבער

זיין טאַכטער, די פרוי צילה ליסקער, און זיין זון, האָבן געאַרבעט אין דער פאַבריק ביז דער ליקווידאַציע.

איין טאָג, אין פרילינג 1944, ווען איך בין צופעליק געווען אין דער קאַנצעלאַריע ביי נאַכטשטערנען, איז אַריינגעקומען דער יונגער זעץ. נאַכטשטערן האָט זיך אַרומגעקוקט, צי עס איז נישטאָ אין צימער קיין אַגענט פון דער „קריפּאָ" (קרימינאַל־פּאָליציי) און פאַרשלאָסן די טיר.

דאָס ערשטע מאָל האָב איך געזען נאַכטשטערנען פאַרשליסן די טיר פון זיין קאַנצעלאַריע. זעץ האָט גלייך אַרויסגענומען פון זיין וועסטל־קעשענע אַ צעטעלע, גלייענט עטלעכע זאַצן, און די אַרומיקע מענטשן האָבן זיך צוגערוקט נענטער און אויך צוגעהערט. דאָס זענען געווען די לעצטע ידיעות פון די פראָנטן, אויפגענומענע אויף די געהיימע געטאָ־ראַדיאָס: די דייטשן טרעטן אָפּ, זיי ליידן כסדרדיקע מפלות. די גוטע נייעס האָבן אַלעמען דערמוטיקט און געגעבן די האָפענונג אויף אַ שנעלער באַפרייונג פון דער טורמע, וואָס האָט זיך געדרופן לאָדזשער געטאָ און אַ וויסטע מפלה פאַר די דייטשן.

פאַר זיין געוואָגטקייט אין איבערגעבן די מונטערנדיקע ידיעות, האָט זעץ באַקומען פון נאַכטשטערנען אַ צעטעלע אויף אַ זופּ אין דער קיך פון דער פאַבריק.

אָבער אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן די דייטשן אַנטדעקט די געטאָ־ראַדיאָס און די מענטשן, וואָס פלעגן זיי אויסהערן, אַרעסטירט, געפּייניקט און דערמאָרדעט. פון דעמאָלט אָן איז דאָס געטאָ געווארן אין גאַנצן איזאָלירט פון דער דרויסנדיקער וועלט.

צווישן אילוזיעס און אַנטוישונג

זומער 1944 איז אין דעם לאָדזשער געטאָ שווער געווארן אייניצוהאַלטן אַ יעטוועדע אָביעקטיווקייט אין דער אָפּשאַצונג פון די אויסזיכטן פאַרן המשך פון קיום. מען האָט געזען און געווּסט, אַז דער פראָנט איז שוין נישט ווייט פון לאָדזש, אַז די דייטשן ליידן וויסטע מפלות און אַז זיי וועלן אַ ליאַדע טאָג פאַרשפּילן די מלחמה. נאָר איין גרויסע אָפענסיווע פון די

קאַאַליציע־אַרמייען וועט זיי צווינגען אַפּצוטרעטן אויך פון לאַדזש און די אַכציק טויזנט יידן פון געטאָ וועלן זיין געראַטעוועט. אַזעלכע גוטע אויס־זיכטן האָט מען אין די אַלע פּיר יאָר אין גענאָ נישט געהאַט.

די האָפענונגען זענען געווען אַזוי גרויס, אַז אַ חבר פון די לינקע פּועלי־ציון האָט מיר איבערגעגעבן, אַז די טעג וועט מען מיך פאַרבינדן מיט נאָך צוויי חברים, כדי צו שאַפן אַ „דרייערל". דאָס האָט געזאָלט זיין איינע פון די קעמערלעך פאַרן זעלבשוץ אין פאַל פון וועלן פאַרטיליקן דאָס גענאָ איידער די דייטשן טרעטן אַפּ פון דער שטאָט. וועגן דעם איז געווען אַ פאַרשטענדיקונג צווישן אַלע געהיימע אַרבעטער־באַוועגונגען.

ס׳קומט ענדלעך פאָר אַן ענדערונג אין אונדזער איזאָלירטן, פאַרווויסטן גענאָ־לעבן, האָב איך זיך געטרייסט. דאָס גענאָ איז נאָך אַלץ געווען אַ פאַרשלאָסענע טורמע און יעדע 50 מענטער איז געשטאַנען אַ באַוואַפנטער דייטשישער רוצח און געהיט ביי די גענאָ־דראָטן. אויך אין דעם גענאָ גופא האָבן וווייטער געהערשט די דייטשן, די גענאָ־פאַליציי און די זאָגדער־פאַליציי. הגם דער מזרח־פראָנט האָט זיך „דערווייל" אַפּגעשטעלט ביי דער וווייסל, האָבן די דייטשן נישט אַפּגעשטעלט די אויסזידלונגען אין גענאָ.

אין יענער צייט, אין יולי 1944, האָב איך געהערט אַזעלכע קעגנ־זעצלעכע אַפּשאַצונגען פון דער גרויליקער יידישער לאַגע, אַז זיי האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון.

פון דוד נאַכטשטערנען — בשם אומרים — האָב איך געהערט זייער אַן אַפּטימיסטישע אַפּשאַצונג וועגן דעם גורל פון לאָדזשער גענאָ. אין גאַנצן אַנדערש האָט אַפּגעשאַצט דעם מצב גאָלדקראַנץ, דער אינסטרוקטאָר פון דער פּודערניטשקעס־אויסאַרבעטונג אין דער הוטפאַבריק. אין יענע טעג האָט ער געזאָגט צו מיר:

— איר ווייסט, ערליך, אַז דאָס לאָדזשער גענאָ איז דאָס איינציקע גענאָ וואָס עקזיסטירט נאָך היינט אין גאַנץ פּוילן.

איך האָב אָנגעקוקט דעם הויכן, ברייטביינערדיקן יונגן מאַן מיט אַ גרויסן אומצוטרוי און אומגלויבן. איך האָב זיך געווונדערט וואָס ער רעדט מיט מיר, ווייל איך האָב קיין מאָל נישט געהאַט מיט אים גאָרנישט קיין געמיינזאַמס. אין דער הוט־אָפּטיילונג זענען געווען קלאַנגען, אַז מען דאַרף

צו אים נישט האָבן קיין צוטרוי. ס׳האָט מיך אויך פאַרדראָסן, וואָס ער זאָגט דאָס אַזוי גלייכגילטיק האַלטנדיק זיין צוויי־יאָריק קינד אויף זיין אַרעם. ער האָט געזען, אַז איך קוק אויף אים מיט פאַרוווּנדערונג, האָט ער נאָך אַ מאָל דערקלערט:

— יאָ, יאָ, אין גאַנץ פוילן איז שוין נישטאָ מער קיין יידן, קיין יידישער געטאָ עקזיסטירט נישט מער. דאָס לאָדזשער געטאָ איז דאָס אייניציקע געטאָ וואָס עקזיסטירט נאָך...

איך האָב בשום אופן דאָס נישט געקענט באַגרייפן. קען דאָס געמאָלט זיין, אַז דורך די עטלעכע יאָר, וואָס מיר זענען געווען אָפגעשלאָסן אין לאָדזשער געטאָ, האָבן די דייטשן געוואָגט און באַווייזן אויסצומאָרדן אין הונדערטער שטעט, שטעטלעך און דערפער מיליאָנען יידן?

אין אַ צווייַ וואָכן שפּעטער, ווען איך בין אין אַ געוויסן טאָג אַריינ־געגאַנגען אין דער קאַנצעלאַריע פון דער הויט־אָפטיילונג, האָב איך דאָרט געטראָפן עטלעכע היימישע פון דער פאַבריק שמועסן מיט נאָכטשטערנען. מען האָט זיך נישט געאיילט צו דער אַרבעט, נאָר געשמועסט אין מיטן טאָג וועגן דער מלחמה־לאָגע און וועגן יידישן גורל.

די „וויישעדלעניעס" האָבן זיך גראָד געהאַט אָפּגעשטעלט במשך פון דער פאַריקער וואָך. דאָך זענען דער צווייפל און די אומזיכערקייט נישט אָפּגעטראָטן. פאַרדעכטיק איז אויך געווען דאָס, וואָס דער ריגאָר פון דער אַרבעט איז געווארן לויזער. אַ מאָל האָט רומקאָווסקי געהאַט געזאָגט, אַז דורך אַרבעט וועט דאָס גאַנצע איבערהאַלטן די מלחמה־יאָרן, אָבער לעצטנס זענען די רומקאָווסקי־לייט געווארן גלייכגילטיק אויף דעם געביט. האָט נאָכטשטערן זיך אָפּגערופן צו די מענטשן אַרום אים:

— רומקאָווסקי האָט געזאָגט, אַז דאָס לאָדזשער געטאָ וועט זיין דאָס אייניציקע געטאָ אין פוילן, וואָס וועט איבערהאַלטן די מלחמה.

די דאָזיקע ווערטער האָבן ביי מיר דערוועקט געמישטע געפילן. פון איין זייט, האָבן די ווערטער פון גאָלדקראַנצן באַקומען אַ באַשטעטיקונג פון דעם „עלטסטן" פון געטאָ, פון רומקאָווסקין אַליין. פון דער צווייטער זייט, איז דאָך דאָס עפּעס אַן אויסטערלישע זאַך, גראָד דאָס לאָדזשער געטאָ זאָל איבערהאַלטן? אָבער תוך כדי דיבור, גיט נאָכטשטערן צו זיין מיינונג:

— אויב ס׳וועט זיך אַרויסווייזן, אַז ער איז געראַטן, וועט מען זען, אַז רומקאָווסקי האָט עפּעס אויפגעטאָן.

אָבער אין געצייטלט וואָכן שפּעטער האָט זיך שוין אָנגעהויבן די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ. די הוט־אָפּטיילונג איז געשלאָסן געוואָרן, צוגלייך מיט אַלע געטאָ־פאַבריקן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ביז דער לעצטער מינוט האָט רומקאָווסקי זיך נישט געענדערט. ווייניק דאָס, וואָס ער האָט געהאָלפן די דייטשן מיטן אויסהונגערן און אויסזידלען פון געטאָ ביזן יולי 1944, איז ער נאָך לסוף געוואָרן אַ פאַלשער נביא און ביז צום סוף געבליבן זייער קנעכטישער דינער.

דער לעצטער טאָג מיט דוד נאַכטשטערנען אין געטאָ

אינעם געטאָ האָט מען געראָפן די הוט־אָפּטיילונג — „נאַכטשטערנס רעסאָרט", אָבער אין דער אָפּיציעלער רשימה פון די געטאָ־פאַבריקן ביי דער דייטשישער געטאָ־פאַרוואַלטונג איז זי געווען פאַרשריבן אַלס „באַטריב נומער 30 הוט־אָפּטיילונג". דעם 1טן אויגוסט 1944, וועַן די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו ליקווידירן די „באַטריבן", איז דער גורל געפאַלן קודם־כל אויף דעם „באַטריב נומער 30 היט־אָפּטיילונג".

כאָטש די הוטפאַבריק איז געטאָ האָט אַלע יאָרן אַריינגעברענגט פאַר די דייטשישע סוחרים און פאַר דער געטאָ־פאַרוואַלטונג ריזיקע רווחים און כאָטש די באַפעלקערונג אויף דער אַרישער זייט האָט זיך געוויטיקט אין איר פּראָדוקציע, איז דאָך געקומען דער באַפעל פון ליקווידאַציע אויך דאָרט אָהין. יידן האָבן מער בכלל נישט געהאָט קיין רעכט זיך צו געפינען אין דעם „וואָהנגעביט דער יודען" אין „ליצמאַנשטאַט־געטאָ". נאָכן שליסן די געטאָ־פאַבריקן, האָט מען אויפגעהערט צו באַקומען די זופּ און די שפּייז־צוטיילונגען, ווייל אויך די קאָאָפּעראַטיוו־געווועלבער האָבן זיך געשלאָסן. מיט אין מאָל זענען אויסגערונען געוואָרן די אילוזיעס, וואָס רומקאָווסקי האָט אַלע יאָרן דערוועקט מיט זיין צוזאָג, אַז מיט אָרבעט וועט זיך דאָס געטאָ ראַטעווען פון אונטערגאַנג.

פֿאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג זענען איצט געשטאַנען צוויי טויט־געפֿאַרן: דער הונגערטויט און „אויסזידלונג". דאָך האָט מען נישט געוואָלט זיך אונטערגעבן דעם דייטשישן רוצח און מען האָט געקעמפט פֿאַרן לעבן מיט אַלע כוחות און אינסטינקטן. מיט די בלויזע נעגל האָט מען געריסן די טרוקענע ערד אין געטאָ, כדי צו געפֿינען עפּעס צו דערנערן זיך, איבערצוקומען דעם טאָג און צייטווייליק כאָטש פֿאַרטרייבן דעם מלאך־המוות פון הונגער. נאָך ערגער איז געווען מיט דעם געיעג נאָך יידן צו דער

ליקווידאַציע־אויסזידלונג (רומקאָווסקיס אויפרוף דעם 8טן אויגוסט 1944)

אויסזידלונג. דער גערמאַנגל צווישן לעבן און טויט האָט נישט אויפגעהערט אויף קיין מינוט, און דער „וואָהן־געביט דער יודען" איז כסדר פֿאַרקלענערט געוואָרן.

אין דער לעצטער וואָך פון אויגוסט זענען די דייטשן געקומען אין הויף פון בזשעזשינער גאַס נומער 5, וווּ איך האָב דעמאָלט געווויינט. אין אַ גרויסן צימער, דעם לעצטן אין דעם קאָרידאָר פון דעם דריטן שטאָק, זענען מיר געווען באַהאַלטן עלף פֿערזאָן: מיין משפּחה פון פינף מאַן, מיין

שוועגערין רוזשע ערליך־בוימגאַרטן, איר טאַכטער דבורה־גיטעלע און מיין שוועגערינס אַ שוועגערין שיינדל בוימגאַרטן מיט איר טאַכטער, איידעם און איניקל. מיר זענען אַלע געלעגן אין אַ טויט־שטילקייט ווען עס איז געקומען דער געפערלעכער מאָמענט. אין הויף איז געוואָרן אַ טומל און אין דער אימהדיקער שטילקייט האָט מען דייטלעך דערהערט דאָס דייטשישע קול, וואָס האָט איבערגעחזרט עטלעכע מאָל:

— אַלע גייען אַרונטער! אַלע גייען אַרונטער!

מיר האָבן געהערט, ווי זיי הייבן אָן אַרויפצוגיין אויף די שטיגן, ווי זיי גייען אויף דעם צווייטן שטאָק, שפּעטער — אויף דעם דריטן, צום סוף — אין אונדזער קאָרידאָר. זיי בלייבן שטיין ביי מיין פאַרשלאָסענער טיר אין דעם פינצטערן קאָרידאָר, זיי קלאַפן אָן. קיינער רופט זיך נישט אָן, קלאַפן זיי שטאַרקער, ווייטער אָן אַן ענטפער.

— דאָ זענען מענטשן באַהאַלטן! — הערט מען פון קאָרידאָר אַ געש־פּרעך פון צווויי מענטשן אויף יידיש.

— מען דאַרף אויפהאַקן די טיר! — ענטפערט דער צווייטער.

פאַרשטייען מיר, אַז דאָס זענען די יידישע געטאָ־פּאָליציאַנטן און מיר בלייבן אַלע שטום, קיין פּיפּס. די דייטשן זענען דערווייל אַוועק אין אַנדערע הייף און די יידישע פּאָליציאַנטן האָבן אויף דער אייגענער האַנט אָנגעהויבן מיט העק אויפצוהאַקן די טיר. מיר האָבן נאָך אַלץ עקשנותדיק געשוויגן, און זיי האָבן אַ שעה צייט עקשנותדיק געזעצט מיט די העק אין דער טיר, ביז זיי האָבן זי ענדלעך אויפגעבראָכן. איינער פון זיי איז געווען אַ געטאָ־פּאָליציאַנט און דער צווייטער פון די געטאָ־פּייער־לעשער. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשלעג. זיי האָבן אונדז געוואָלט אַראָפּטרייבן און מיר האָבן זיך געווערט. לסוף האָבן מיר זיך ביי זיי אויסגעקויפט מיט אַ זייגערל און אַ פּאָר שיך. זענען מיר שוין דערווייל געבליבן אין שטוב.

אָבער אַ צוהאָקטע, אָפּענע שטוב איז שוין מער נישט געווען קיין באַהעלטעניש. האָבן מיר אַלץ איבערגעלאָזן און באַשלאָסן זיך „אַריינצינען" אין דער הוטפּאַבריק צו נאַכטשטערנען. פונקט אַזוי, ווי אין דער צייט פון „שפּערע", האָט מיין פרוי מיטגענומען בלויז אַ קיישעלע מיט רעשטלעך שפּייז און מיר האָבן זיך „דורכגעשמוגלט" דעם קורצן וועג צו לאַנגעווניצקאַ

מיין ברודער, פּסח־יוסף, מיט זיין־נע 2 קינדער — אַ בילדל פון פּאַר דער 2טער וועלט־מלחמה (די גאַנ־צע משפּחה אומגעבראַכט דורך די נאַציס)

גאַס נומער 9, ווו ס׳איז געווען אַן אַרײַנגאַנג אין דער הוטפּאַבריק. די הוט־אַפּטיילונג האָט שוין נישט עקזיסטירט זינט דריי וואָכן. די צימערן פון די פּאַרשידענע צווייגן זענען געווען לײַדיק. בלויז צען מאַן זענען געווען „קאַשאַ־רירט" אין דער קאַנצעלאַריע, זיי האָבן באַקומען די טעגלעכע שפּייז־פּראַדוקטן פון דעם באַלוטער פּלאַץ. צווישן די מענטשן איז געווען אויך נאַכטשטערן מיט זיין משפּחה. אַז ער האָט דערהערט, אַז איך גיי זיך „אַרײַנצײַען" מיט מיין משפּחה אין איינעם פון די צימערן פון דער פּאַבריק, האָט ער שוואיגנדיק מסכים געווען. אַזוי האָבן מיר דאָרט „געווויינט" צווי טעג. אין דעם זעלבן צימער האָט זיך אויסבאַהאַלטן נאָך איינער פון דער הוטפּאַבריק — ליבראַן.

אָבער די דייטשישע „אַקציעס" פאַר דער „ענדלעזונג דער יודען־פראַגע" זענען שנעל צוגעקומען אויך צו די צען מענטשן „קאַשאַרירטע" אין דעם הוטרעסאָרט. פון באַלוטער פּלאַץ איז געקומען דער באַפעל, אַז זיי מוזן זיך צושטעלן צו דער אויסזידלונג. די דייטשן האָבן וויידער פאַר־קלענערט דעם געטאָ־שטח און ארויסגענומען די זייט פון דער לאַגעוויצקא־גאַס מיט אַלע הייזער פון דער הוט־אַפּטיילונג פון דעם תחום פון געטאָ. דעמאָלט בין איך מיט מיין משפּחה אַוועק פון דאָרט און געוואַנדערט, זיך אויסבאַהאַלטנדיק אין די ליידיקע געטאָ־שטובן.

און נאַכטשטערן? אויסגעווייטיקט און דעזאָריענטירט, ווייל מען האָט אַלץ נישט געווּסט אין געטאָ וווהין מען פאַרשיקט די מענטשן, איז ער מיטגעגאַנגען מיט אַלע. ער מיט זיין פּרוי, מיט זיין שיינער, יונגער טאָכטער

און מיט זיין זון לוטעקן — זיי האָבן זיך אַלע צוגעשטעלט צו דער אויסזידלונג.

Bekanntmachung Nr. 422.

Betr.:

Verlagerung des Gettos.

Auf Weisung des Oberbürgermeisters haben sich die Arbeiter **nebst Angehörigen** von der Schneiderei-Hanseatenstrasse 53 (Betrieb III) und der Schneiderei-Froschweg 13 (Betrieb IV)

HEUTE

in der Zeit von 16–19 Uhr 30 im Zentralgefängnis zu stellen.

Für Unterkunft und Verpflegung wird in jedem Falle gesorgt. Nach der Ansprache des Herrn Amtsleiters BIEBOW wird erwartet, dass sich nunmehr diesem Transport auch die Arbeiter der **Betriebe I und II** (Hanseatenstr. 34-36 u. Hanseatenstr. 45) anschliessen.

Pünktliches Erscheinen ist Pflicht!

(-) Ch. Rumkowski
Der Aeltseste der Juden in Litzmannstadt.

Der Oberbürgermeister
Gettoverwaltung
gez.: BIEBOW.

Litzmannstadt, den 7. August 1942.

באַקאַנטמאַכונג נר. 422

וועגן

אי׳בערטראָגן דאָס געטאָ

איך דעם אייזיין פון אי׳בערבירגערמייסטער דארפן די ארבעטער פון
באטריב 3, שניידערי, האַנזעאטנישקע 53 און
באטריב 4, שניידערי, זשאבע 3
זיאמען מיט זייערע **פאמיליע-מיטגלידער** זיך צו שטעלן
היינט, אין די שעהן פון 4 ביז 7.30,
אין דער צענטראלער תפיסה.

פאר פלאץ און דערנערונג ווערט גענארגט.
נאך דער רעדע פון אמטסלייטער **הער ביבאָו** ווערט ערווארט, אז אויך די באַשעפטיקטע אין די שניידער-באטריבן נר. 1. לאגעוניצקע 34-36 אין נר. 2. לאַגעוויניצקע 45. וועלן זיך אַנשליסן אן דעם דאזיקו ט׳-אַנספּאָרט.

עס איז דער חוב פינקטלעך צו קומען!

דער אי׳בערבירגערמייסטער
נעמא פאיואלטיג
נצג.: ביבאָו

(—) מרדכי חיים רומקאווסקי
דער עלטסטער פון די יודן אין לידזשמאנסק

לאַוועגדע און דאָס „פעסל"

פאַר דער צווייטער וועלט-מלחמה איז לאַוועגדע געווען אַן אַקטיווער חבר אין דעם יוגנט-צווייג פון פועלי-ציון אין לאָדזש. צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידן, איז אויך ער אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ אַריין, און דאָרט, אין משך פון דעם ערשטן יאָר, איז מיר אויסגעקומען אַ שטיקל צייט צו טרעפן זיך מיט אים טעגלעך. געווען איז דאָס נאָך די ערשטע שטורמישע דעמאָנסטראַציעס אין געטאָ. רומקאָווסקי איז געוואָרן „ווייכער" און געפון די פאַרשטייער פון די פיר אַרבעטער-פּאַרטייען אין געטאָ. אין רעזולטאַט פון די אונטערהאַנדלונגען האָט ער איבערגעגעבן אין זייער רשות גרעסערע קוואַנטומס ברויט און אַנדערע שפּייז-פּראָדוקטן פון דער געטאָ-אַפּאַראַוי-

זאַציע, כדי עס פונאַנדערצוטיילן אַן אָפּצאָל פֿאַר די אויסגעזידלטע, אַר־
בעטסלאָזע מענטשן אינעם געטאָ. די פיר אַרבעטער־פֿאַרטייען זענען געווען:
קאָמוניסטן, „בונד", לינקע און רעכטע פּ. צ. צו דעם צווועק האָבן די דערמאָנטע
פֿאַרטייען געגרינדעט אַן „עקזעקוטיווע" פון פיר מאַן, צו איין פֿאַרשטייער
פון יעדער־פֿאַרטיי. דער פֿאַרשטייער פון דער לינקער פּ. צ. אין דער „עקזע־
קוטיווע" איז געווען מ. פּעדער, פון די קאָמוניסטן — פֿאַצאַוווסקאַ. די
„עקזעקוטיווע" האָט געגרינדעט צוויי אינסטיטוציעס, כדי פונאַנדערצוטיילן
דאָס שפּייז פֿאַר די נויטבאַדערפֿטיקע געטאָ־איינוווינער: די „טיי־האָלעס"
און די „ברויט־פֿאַרטיילונג".

אין די צימערן פון די „טיי־האָלעס" זענען געווען אויסגעשטעלט טישן
און בענק. אין די באַשטימטע אָוונט־שעהען האָט מען דאָרט געקענט
באַקומען צו צוויי שטיקלעך ברויט מיט האָניק און אַ גלאָז קאָוו אָן אַן
אָפּצאָל.

די „ברויט־פֿאַרטיילונג" האָט געאַרבעט אויף דעם פֿאָלגנדיקן אופן: די
פיר פֿאַרטייען האָבן געשיקט חברים צו דער אַרבעט, די ערשטע דריי
פֿאַרטייען צו 10 מאַן יעדע, און די רעכטע פּ. צ. — נאָר 5 חברים. זיי זענען
באַשטימט געווָארן אָלס פּרייווילעגע מיטאַרבעטער. אויף אַ באַשטימטן
טרעפּפונקט פֿלעגן זיי באַקומען צעטעלעך. יעדעס צעטעלע אויף ½ ק"ג
ברויט. די חברים זענען געווען איינגעטיילט אין צווייען. צו צוויי מענטשן
פון פֿאַרשידענע פֿאַרטייען פֿלעגן גיין אין פֿאַרשידענע געטאָ־טיילן מיט
אַ באַשטימטער צאָל ברויט־צעטעלעך. ביי די הויז־אָדמיניסטראַטאָרן פֿלעגן
זיי זיך אינפֿאָרמירן, ווער עס נויטיקט זיך אין דער שטיצע אין יעדן הויז.
דערנאָך איז מען געגאַנגען אין די שטובן און איבערגעלאָזט צו עטלעכע
צעטעלעך, מיט וועלכע די מענטשן פֿלעגן גיין אין די געוועלבער און אָפּנעמען
דאָס ברויט.

צווישן די צען חברים, וואָס די לינקע פּ. צ. האָבן צוגעשיקט אויף אָט
דער פּרייווילעגיר אַרבעט, זענען געווען דער חבר לאָוועדע און איך.
אַזוי לאַנג, ווי עס איז אָנגעגאַנגען די ברויט־פֿאַרטיילונג, פֿלעג איך זיך
טרעפֿן מיט אים טעגלעך אויפֿן באַשטימטן טרעפּפונקט. ער האָט צוגעצויגן
די אויפּמערקזאַמקייט מיט זיין ענערגיע און פֿאַרשטענדעניש פֿאַר די געטאָ־

נויטן פון יענער צייט. ווי אַ דיסציפלינירטער זעלנער, איז ער יעדן טאָג געקומען, געזומען זיין פּעקל צעטעלעך און מיט נאָך אַ חבר זיך געלאָזט איבער די געטאָ־גאַסן, אין די שטובן אַריין.

אין משך פון צוויי וואָכן זענען מיר טעגלעך געקומען צום באַשטימטן טרעפּפונקט צו דער אַרבעט, אָבער נאָך די צוויי וואָכן איז איין טאָג געקומען די אַנטוישונג: אַלע האָבן געוואַרט, מען זאָל אַרויסקומען געבן די צעטלעך אויף ברויט און קיינער איז נישט אַרויס. ס׳איז געוואָרן קלאָר, אַז עס איז פאַרגעקומען עפּעס אַן ענדערונג אין דער ברויט־פאַרטיילונג. איז לאַוועדע גלייך אַוועק זיך אינפאָרמירן וועגן דעם באַטייט פון אָט דער ענדערונג און שנעל צוריקגעקומען אַן אַנטוישטער. ער האָט זיך אַרויפגעשטעלט אויף עטלעכע שטיגן פון אַן איינגאַנג און איבערגעגעבן די פאַרזאַמלטע פרייוויליקע מיטאַרבעטער פון פאַרשידענע אַרבעטער־פאַרטייען:

— איך האָב זיך דערוווסט פאַר וואָס מען שיקט אונדז נישט טיילן די צעטעלעך אויף ברויט פאַר דער הונגעריקער געטאָ־באַפעלקערונג. דאָס איז צוליב דעם וואָס די „ברויט־פאַרטיילונג״ איז שוין ליקווידירט.

דערהערנדיק די שלעכטע בשורה, האָבן די „ברויט־פאַרטיילער״ רעאַגירט מיט פאַרדראָס:

— רומקאָווסקי איז אַ פאַררעטער! — שרייט איינער.

— ער דאַרף באַזייטיקט ווערן! — זאָגט דער צווייטער.

— ווי אַזוי? — רופט אויס אַ דריטער, — ווי אַזוי האָט ער עס געוואָגט? ס׳איז אַ פאַרברעכן!

אַלע זענען מיר זיך דעמאָלט פונאַנדערגעגאַנגען. איך האָב דערנאָך געאַרבעט אַלס אַ פּרעסער אין דעם שניידער־רעסאָרט אויף לאַגעווניצקא 32. שפּעטער האָב איך אָנגעהויבן צו אַרבעטן אין דער „הוט־אָפּטיילונג״ ביי קינדער־היטלען. אין די וויטערדיקע טרויעריקע געטאָ־יאָרן איז מיר נישט אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט לאַוועדען. ערשט ביים סאָמע סוף, ביי דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ, האָב איך אים ווידער געטראָפן און געזעדט מיט אים עטלעכע ווערטער. דאָס איז שוין נישט געווען דער זעלבער דרייסטער און מוטיקער לאַוועדע. מיט אויסגעצויגענע

הענט און געבויגענע קניען, איז ער געגאַנגען אין מיטן גאַס, זיך אַנגע־
שטרענגט אונטערצושטופן דאָס „פעסל".

די פעסלעך זענען געווען אַ סימן מובהק פון דעם לאָדזשער געטאָ־
לעבן. דאָס „פעסל" איז געפירט געוואָרן אויף אַ האַנטוועגעלע און אין

„וואַקאַליע"־אַרבעטער שלעפן דאָס „פעסל"

דער זייט, לענג־אויס דעם פעסל, איז געלעגן אַ לאַנגער שטעקן, פאַרענדיקט
מיט אַ בלעכענער שפּיץ. אַ 2 — 3 מאָן זענען געווען אייגנגעשפּאַנט, מיט
גראָבע שטריק אויף די אַקסלען, פון פאָרנט, אַנשטאָט פערד צו שלעפּן דאָס
פעסל־ווייגעלע, און 2 — 3 מאָן האָבן אונטערגעשטופט פון הינטן; אַזוי האָט
מען דאָס געפירט פון הויף צו הויף אויסצושעפּן די קלאָזעטן. אַז דאָס
פעסל איז שוין געווען פול, האָט מען עס געשלעפּט איבער די געטאָ־גאַסן,
ביזן סוף באַלוט, אויסצוגיסן אין אַ פעלדגרוב. אַזוי האָבן די „וואַקאַליע"־
אַרבעטער געאַרבעט ביים פעסל אַ גאַנצן אַרבעטסטאָג.

פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה פלעגן דאָרפלייט קומען צו פאָרן מיט
זייערע אייגענע פערד־און־וועגעלעך מיט פעסער און שעפּן די שטאָטישע
קלאָזעטן. זיי פלעגן פירן דאָס מיסט פאַר זייערע פעלדער. אָבער אין דעם

געשלאָסענעם געטאָ האָבן די פויערים, ווי אַלע אַנדערע אַריער, נישט געטאָרט אַריינקומען. אויך קיין פערד האָבן די דייטשן נישט צוגעלאָזט צו דער אַרבעט ביי יידן, האָבן יידן אַליין געמוזט אויסליידיקן די געטאָ־קלאָזעטן, אַליין זיך איינשפּאַנען, אונטערשטופּן און שלעפּן די געטאָ־פעסלעך.

דאָס ערשטע יאָר זענען אין דעם לאָזשער געטאָ געווען ווייניק בעלנים צו אַרבעטן ביי די פעסלעך. די הויזוועכטער אין געטאָ האָבן דעמאָלט אָפילו זיך אַרגאַניזירט אין אַ קלוב אויף בערקאָ יאָסעלעוויטשאָ 16 און געפּאָדערט פון רומקאָווסקין צו העכערן די לוינען; ס׳ זענען אָפילו פאָרגע־קומען שטרייקן. די שטרייקן פון די הויזוועכטער ווענען געווען פון די ערשטע ביטערע געראַנגלען צווישן די געטאָ־איינווינער און רומקאָווסקין און זיין אַדמיניסטראַציע־אָפּאַראַט. אין דעם דאָזיקן קאָמף פאָרן אָנהאַלטן אַ מינימאַלן לעבנס־סטאַנדאַרט האָבן אויך אָנטיילגענומען די „וואַקאַליע״־אַרבעטער אין דעם לאָדזשער געטאָ. אָבער ווען רומקאָווסקי האָט פאָרגרע־סערט זיין אָפּאַראַט, און ווען דער הויפּטער איז אַלץ טיפער אַריינגעדרונגען אין די געטאָ־שטובן, האָבן שוין מער נישט געפּעלט קיין בעלנים, וואָס זאָלן פאָרן „נאָרמאַלן״ געטאָ־לוין מיט אַ „צולאָגע״ (מיט אַ „צולאָגע״ מיינט: נאָך אַ וואָסערדיקע געטאָ־זופּ), זיך איינשפּאַנען אין דער „שמעקעדיקער״ אַרבעט.

אַזוי איז געווען אין די „נאָרמאַלע״ געטאָ־יאָרן, ווען דער הויפּטער איז געווען סטאַביל, ווען „דאָס געטאָ האָט געקלאָפּט ווי אַ זייגערל״. יעדן פרימאָרגן פלעגן אַלע געטאָ־יידן, פרויען און מענער, אַלטע און קינדער, אויספילן די לענג און בריים פון אַלע גאַסן און ברייקן, אין זייער איילענדיש אָנצוקומען באַצייטנס אין די רעסאָרט־פאַבריקן צו דער אַרבעט. צווישן דעם פאָרשקלאָפּטן געטאָ־פאָלק זענען אויך די „וואַקאַליע״־אַרבעטער געגאַנגען צו זייערע פעסלעך, צום אויסריניקן די גאַסן פון דער גרויסער יידישער טורמע־שטאָט.

די לאָגע האָט זיך געענדערט, ווען דער „געטאָ־זייגער״ האָט זיך אָפּגעשטעלט, ווען דאָס נאָרמאַלע געטאָ־לעבן איז געווארן אויפגעטרייסלט. די פאַבריקן און די שפּייז־„קאָאָפּעראַטיוון״ האָט מען פאָרמאַכט, די געטאָ־

גאַסן זענען פֿאַרבאָטן געוואָרן צו באַמערקן דורך יידן און יעדער האָט געמוזט בלייבן אין זיין אייגענעם הויז. אין אַזעלכע צייטן, אין די צייטן פון „וווישדלענגיע" אַדער ליקווידאַציע, ווערן נאָך די געטאָ־פּסלעך פּריווילעגירט און די וואַקאַליע־אַרבעטער מעגן פֿאָרן מיט די פּעסל־וועגלעך פֿראַנק און פּריי אין מיטן גאַס.

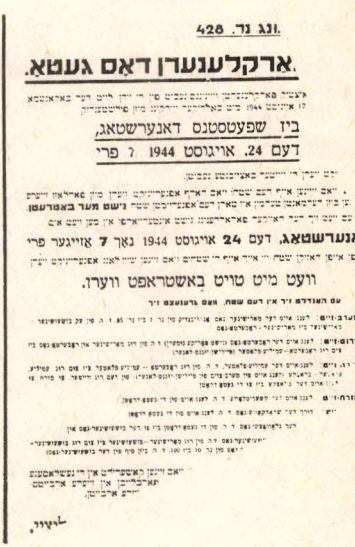

Bekanntmachung Nr. 428.

Betr.: Verkleinerung des Gettos.

Zusätzlich zu den bisher gesperrten Wohngebieten der Juden lt. Bekanntmachung Nr. 427 v. 17. August 1944 sind mit sofortiger Wirkung

bis spätestens 24. August 1944, 7 Uhr früh

nachstehend bezeichnete Gebiete restlos zu r ä u m e n.

Die in diesen Gebieten wohnenden Personen haben ihre Wohnungen bis zum genannten Ter min zu verlassen und dürfen die geräumten Gebiete

NICHT MEHR BETRETEN.

Wer dieser Aufforderung nicht Folge leistet und am Donnerstag, d. 24. August 1944, nach 7 Uhr früh in diesen Gebieten sowie in den bereits geräumten noch angetroffen wird, wird

mit dem Tode bestraft.

Es handelt sich
um das Gebiet begrenzt im Westen längs der Siegfriedstrasse von Nr. 7 – Nr. 15, dann von der Ecke Sülzfelderstrasse–Siegfriedstrasse bis Ecke Siegfried str.–r Kohlenstrasse
begrenzt im Norden längs der Rohrenstrasse ungerade Numm ern also von der Ecke Sieg fried strasse – Rohrenstrasse begrenzt Ecke Rohrenstrasse – Maxstrasse (Wolfenbüttelerer abhlager)
begrenzt im Osten längs der Maxstrasse also von der Ecke Rohrenstrasse – Maxstrasse bis zur Ecke Maxstrasse–Leuthstrasse (längs des Westzaunes des Polenjugendverwahrlagers)
Von dieser Ecke weiter nach Osten längs der Ewaldstrasse bis zum Getreidezaun
begrenzt im Osten längs der Getreidestrasse also längs des Getreidezaunes
begrenzt im Süden durch die Weltendstrasse also längs des Getreidezaunes
begrenzt im Osten durch die Konradstrasse also längs des Getreidezaunes bis zur Sülzfelderstr
und im Süden längs der Sülzfelderstrasse also von der Ecke Siegfriedstrasse – Sülzfelder strasse bis zur Ecke Sülzfelderstrasse – Konradstrasse (alias Sülzfelderstrasse von Nr. 70–100 – Schluss der Sülzfelderstrasse).

Zur besonderen Beachtung:

Die in diesen Gebieten in geschlossenen Betrieben kasernierten Arbeiter können an ihrem Arbeitsplatz verbleiben und dürfen in Ausübung ihrer Dienstpflichten die Gebiete betreten.
Dasselbe gilt für das Krankenhaus.

GEHEIME STAATSPOLIZEI.

Litfassäule!
d. 22. 8. 1944

.428 נג. נר

.אַרקלענערן דאָס געטאָ

ביז שפּעטסטנס דאנערשטאג,
דעם 24. אויגוסט 1944 7 פרי

אנערשטאג, דעם 24 אויגוסט 1944 נאָך 7 אויגער פרי

וועט מיט טויט באשטראפט ווערן.

באַקאַנטמאַכונג נומער 428 : „פֿאַרקלענערן דאָס געטאָ"

אין אויגוסט 1944 בין איך מיט מיין משפּחה געווען אין געטאָ „אומלעגאַל". אין סוף דעם ליקווידאַציע־חודש האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אויף די הויכע שטאָקן און אין די ביידעמער. אין די נאָך־זיטאָג־שעהען פּלעגן מיר פֿאַרזיכטיק איבערוואַנדערן איבער די גאַסן, זוכן שפּייז און נייע באַהעלטעניש. איין מאָל, ווען איך האָב געוואָלט זיך איבערשמוגלען אויף דער צווייטער זייט בזשעזשינער גאַס, האָב איך דערהערט פון דער וויטנס אַ רעש אין דער פּוסטער גאַס. איך האָב זיך דערשראָקן און בין צוריק אַריין אין טויער און פון דאָרט זיך איינגעהערט אין דעם סקריפּען פון רעדער. ווען דער לאָנגזאָמער ריטעם פון אַ וועגלע האָט זיך דערנענטערט, האָב איך שוין פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז נישט קיין דייטשישע לאָקאָמאָציע.

דאָס איז אַזוי רוישיק אָנגעקומען דאָס גוט־באַקאַנטע פעסל־וועגעלע. אַזוי ווי שטענדיק זענען עטלעכע געטאָ־יידן געווען איינגעשפאַנט צו שלעפּן און עטלעכע האָבן אונטערגעשטופט. פונעם טויער האָב איך געקוקט אויף די „גליקלעכע" געטאָ־יידן וואָס מעגן אין די ליקווידאַציע־טעג זיך פריי באַוועגן אין די געטאָ־גאַסן, אין מיטן שאָסיי. אין די אויסגעליידיקטע גאַסן קלינגט הויך אָפּ דאָס סקריפּען פון די פאַרזשאַווערטע רעדלעך, יאָס טרייסלען זיך אויף די שטיינער פון ברוק. די אַרבעטער רעדן צווישן זיך זייער הויך, נאָך העכער פון זיעם רעדער־גערויש, און דאָס שאַפט אַן אויסערלישן אייגדרוק אין דער אונטערגייענדיקער שטאָט.

אַז דאָס פעסל־וועגעלע איז שוין געשטאַנען גאָר נאָענט, האָב איך דערקענט דעם אונטערשטופער:

— לאַוועדע! דו אַרבעטסט ביי וואַקאַליע? מעגסט זיך פריי באַוועגן אין די געטאָ־גאַסן? ווי אַזוי האָסטו זיך דערשלאָגן צו דער אַרבעט?

— איך האָב געאַרבעט אין דער ווירטשאַפט־אָפּטיילונג, האָב איך זיך איצט איבערגעוואָרפן צו וואַקאַליע־אַרבעט, — האָט ער מיר דערציילט. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב זיך געטראָפן מיט לאַוועדען.

דאָס פרייַע באַווענען זיך איבער די געטאָ־גאַסן אין די צייטן פון אויסזידלונגען און אין דעם ליקווידאַציע־חודש איז אויך געווען בלויז אַ צייטווייליקע „פריווילעגיע". אין די סאָמע לעצטע טעג פון דער ליקווי־דאַציע האָבן די וואַקאַליע־אַרבעטער געטיילט דעם גורל פון גאַנצן געטאָ. אויך זיי זענען געזומען געווארן צו דער אויסזידלונג קיין אוישוויץ.

צעשראָקענע געטאָ־בליקן

מיר האָבן זיך דערווּוסט וועגן די ענדערונגען אין געטאָ און קודם כל, אַז די 10 מאַן, „קאָשאַרירטע" אין דער הוטפאַבריק, זענען שוין מער נישט „קאָשאַרירט", זיי שטעלן זיך צו צו דער אויסזידלונג, און אַז דאָס הויז פון דער געווען הוטפאַבריק איז שוין מער נישט קיין געטאָ־הויז, ליבּראַך האָט מיר דאָן דערציילט, אַז אַזוי ווי ער מוז שוין פאַרלאָזן אונדזער באַהעלטע־

ניש אין דער הוטפאַבריק, וועט ער זיך צושטעלן צו דער אויסזידלונג צוזאַמען מיט זיין קוזין דעם פּאָליציאַנט. אויך די אָפּטיילונג, ווו עס אַרבעט זיין קוזין, האָט באַקומען פון דער דייטשישער געטאָ־פאַרוואַלטונג אַ באַפּעל, אַז אַלע פון דעם פּאָליציי־באַצירק מוזן זיך צושטעלן צו דער אויסזידלונג. שטעלט ער זיך צו צוזאַמען מיט זיין קוזין.

דעמאָלט זענען מיר אויך אַוועק פון אונדזער באַהעלטעניש אין דער הוטפאַבריק. צוריקגיין אין דער אַלטער ווינונג אויף דער בשעזשינער גאַס נומער 5 האָבן מיר אויך שוין נישט געקענט, ווייל אויך זי איז שוין אַרויסגענומען פון דעם געטאָ־שטח. אָבער צושטעלן זיך צו דער אויס־ זידלונג גלוסט זיך פאַרט נישט. האָבן מיר אָנגעהויבן צו וואַנדערן; איך מיט מיין פרוי און אונדזער 13־יעריק טעכטערל שיינדעלע. די עלטערע קינדער אונדזערע, גיטעלע און דער זון, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַנדערע געטאָ־גאַסן צוזאַמען מיט דער קאָמוניסטישער געטאָ־יוגנט. מיר האָבן געבלאָנדזשעט אין דעם ליידיקן געטאָ אין די הייזער, אין די שטובן, קעלערס און בוידעמער; אַרומגעהיפּערט פון אָרט אויף אָרט אַזוי ווי אויף גליענדיקע קוילן.

מיר זענען אַריין אין אַ פּירשטאָקיקן הויז אויף דער זאַווישע־גאַס. אין פּאַרטער זענען פאַראַן 2 קאָרידאָרן; איינס פון דער רעכטער און איינס פון דער לינקער. אין יעדן קאָרידאָר זענען פאַראַן 10 טירן אויף יעדער זייט. מיר גייען פאַרבי די קאָרידאָרן פון ביידע זייטן. אַלע טירן שטייען אָפן, אַלע שטובן זענען לידיק — נישטאָ קיינער, נישטאָ. ס׳איז שטיל, קיין מענטשלעכער אָטעם, קיין לעבעדיקער שאָרך. בלויז די בעטן, די לידיקע טישן און שטולן האָבן גערעדט מיט זייער שפּראַך, ווי לעבעדיקע עדות פונעם אויסגעריסענעם יידישן לעבן. די קיך אין דעם ווינקל־צימער מיט די געשירן, טעפּלעך, טעלער, גלעזער, דערמאָנען אין די באַלעבאָטים, ווינקען מיט טויזנט אויגן, מיט טויזנט פראַגן: וואָס איז מיט זיי געוואָרן? ס׳האָט אונדז אַרומגענומען אַ שרעק אין די פרעמדע לידיקע שטובן; אַ געפיל פון בושה און צער. מיר גייען אויך אַרויף דעם ערשטן שטאָק. אויך דאָ זענען מיר פונקט אַזעלכע קאָרידאָרן און פונקט אַזוי פיל אָפּענע טירן מיט לידיקע שטובן. אַזוי זענען מיר אויסגעגאַנגען דאָס גרויסע באַלוטער

4־שטאָקיקע הויז, געזוכט אַ באַהעלטעניש, זיך געשאַרט אין די טויט־שטילע קאָרידאָרן, אַריינגעקוקט אין דער פאַרגליווערטער שטילקייט אין די שטובן.

אַן אויסנאַם זענען געווען די קלאַנגען, וואָס מען האָט דערהערט פון אייַן טיר אַרויס; אין דער שטילקייט האָט זיך דאָס אָפּגעשלאָגן מיט אַ רעש.

מיר גייען אַריין אין דער שטוב, פון וואַנען עס קומען די קלאַנגען; אויף דער וואַנט הענגט אַ זייגער, וואָס האָט זיך נאָך נישט אָפּגעשטעלט.

אומעטום האָבן געהערשט אומאָרדענונג, פאַרנאַכלעסיקונג; אויסגע־שיטע וואַש־סאָדע מיט פעדערן, אַלטע, שמוציקע שמאַטעס אויף די בעטן און אונטערן טיש. די אומאָרדענונג אין די אויסגעלייַדיקטע געטאָ־שטובן האָט אומעטום באַגלייט די אויסזידלונג. דאָס איז געווען אַ בולטער טרויער־צייכן, אַז די מענטשן וווינען נישט אין זייערע היימען.

אָבער נאָך אַ גרעסערן שוידער האָט אויפגעוועקט דווקא די שטוב, וואָס איז געווען זויבער: די בעטן פאַרבעט, אַ ריין טישטעך אויפן טיש, גאַרדינען אויף די פענצטער, בילדער אויף די וועגנט, אויף דער עטאַזשערע שטייען ספרים און ביכער אין גלייכע שורות. איך נעם אַ בוך און לייען די עברית־ווערטער — דאָס זענען די פראָטאָקאָלן און מאַנוסקריפּטן פון אַ ציוניסטישן עסקן. בלויז די אינווויינער זענען נישטאָ.

אַ דערשראָקענע קומט מרים צו צו מיר, פון פאַרצווייפלונג האָט זי קוים געקענט אַרויסזאָגן די עטלעכע ווערטער:

— ס׳איז אַן אַקציע, אַ באַוועגונג אין גאַס, מען כאַפּט צו דער ליקווי־דאַציע־אויסזידלונג.

מיר גייען אַרויף אויף די שטיגן — נאָך העכער. די טיר פון בוידעם איז אָפן. מיר גייען אַריין, קוקן זיך אַרום און זוכן דאָרט אַ באַהעלטעניש. דאָס איז אַן אָפענער, גרויסער בוידעם איבער דעם גאַנצן הויז, נישטאָ קיין ווינקלען. גלייך ביים אַרייַנקומען, ביים ערשטן בליק, זעט מען דעם גאַנצן אינעווייניק. דאָך איז געווען אין דער הייך אַ בוידעמל איבערן גרויסן בוידעם, אונטער דעם בלעך פונעם דאָך איז געווען אַזאָ מין „אינטערסאָל״ און ליגנדיקערהייט האָט מען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. אָט שטייט טאָקע אַ לייטער. מיר קריכן אַרויף און לייגן זיך אויס, אַז מען זאָל אונדז נישט אַרויסזען. נאָך דעם ווי מיר זענען שוין אַלע דריי דאָרט געווען,

האָב איך אַרויפגעשלעפט אויך דעם לייטער, אים פלאַך אַוועקגעלייגט, מען זאָל אים נישט קענען זען. ליגן מיר אַזוי שטיל און הערן זיך איין אין די קלאַנגען, וואָס דערגייען צו אונדז פון דער „אַקציע" אין דרויסן. דערווייל איז געווארן שטיל, אַ טויט־שטילקייט. די היץ איז זייער גרויס, דער דאַך איבער אונדזערע קעפּ איז אַנגעגליט און הייצט אַן אונדזער נידעריק באַהעלטעניש, אַנגסטן־שווייס גיסט זיך, ס׳איז דושנע, שווער צו אָטעמען. אָבער די טויט־שרעק פאַר דער אויסזידלונג איז נאָך גרעסער.

ליגט מען נאָך אַ ביסל און מען הערט זיך צו דער פאַרגליווערטער שטילקייט. מרים ווישט אָפּ דעם שווייס פון שיינדעלעס שטערן, זי קוקט איר אַריין אין די מידע אויגן און רוימט מיר אין:

— אפשר מעג איך שוין אַראָפגיין?

איך פאַרשטיי איר פאַרלאַנג און באַשליס אַראָפצוקריכן פון דעם דושנעם דאַך־ווינקל. אָבער אין דער סעקונדע דערהערט זיך עפּעס אַ באַוועגונג. רעדן מיר שוין גאָרנישט, נאָר ליגן ווייטער שטום־שטיל און הערן זיך איין אין דער שטילער באַוועגונג, וואָס ווערט דייטלעכער מיט יעדער סעקונדע. מיר הערן טריט אויף די שטיגן. רוקן מיר זיך אַרויף נאָך טיפער צום ראַנד פון דער הייסער דאַך־בלעך. דאָס האַרץ קלאַפּט האַסטיקער, די טויטשרעק פאַר דער גורלדיקער מינוט שמידט אונדז צו צום אָפּהילך פון די טריט, וואָס קומט אָן מיט יעדער סעקונדע נענטער צום בוידעם. איצט זענען מיר זיכער, אַז מען זוכט די אויסבאַהאַלטענע צו דער אויסזידלונג. די טריט הערט מען נאָך דייטלעכער, נאָך נענטער אויף די שטיגן און אָט שאַרן זיי זיך שוין אויפן בוידעם!

די שפּאַנונג און שרעק גריזשען אין מוח: וועט דער דייטש אונדז דערזען? און ווי אַזוי וועט ער רעאַגירן אויף אונדזער באַהעלטעניש? איך נורטעוועט זיך איין אין ליגן, איך וואַלט וועלן אין דער סעקונדע ווערן נאָך דאַרער, אַ גאָרנישט — אַ רואה ואינו נראה. קוק איך אַראָפּ און — ס׳איז געשען — מיינע אויגן שפּיגלען אין זיך איין אַנדערע אויגן־בליקן וואָס קוקן צו מיר אַרויף; איך בין אַנטדעקט געוואָרן פון אַ פּאָר אויגן — שרעקעוודיקע יידיש־מיידלערישע געטאָ־אויגן. זי האָט זיך בשעת־מעשה אַ טרייסל געגעבן פון שרעק און שפּאַנונג, איר צעשויבערטער קאָפּ איז

צוגעפאַלן צו דער וואַנט. איך האָב אַראָפגעלאָזט די אויגן פאַר בושה, פאַר דעם צעשראָקענעם געטאָ־בליק, וועלכן איך האָב מיט מיינע אויגן גורם געווען.

נאָך דעם ווי איך האָב צוריק אַראָפגעשטעלט דעם לייטער און מיר זענען אַראָפּ פון דער הייסער דאַכבלעך, האָט דאָס פאַרבלאָנדזשעטע, איינ־זאָמע מיידל געפרעגט מרימען, מיט אירע שרעקעוודיקע אויגן און ציטער־דיקע לימן:

— מען קען זיך דאָ אויסבאַהאַלטן?

מרים האָט פאַרצווייפלט געהויבן די אַקסלען; מיר האָבן שטייענדיק אַזוי אין דעם פרעמדן, שטילן בוידעם, זיך באַטראַכט, זיך אַריינגעקוקט אין די אויגן. אונדזערע שרעקעוודיקע געטאָ־בליקן האָבן זיך קעגנזייטיק געפאַרשט און געצווייפלט:

— צי קען מען זיך דאָ אויסבאַהאַלטן?

דער הונגער־גראַנגל אין די לעצטע געטאָ־טעג

דער הונגער אין לאָדזשער געטאָ פון אַלע יאָרן איז פאַרענדיקט געוואָרן מיט אַ פילפאַכיק גרעסערן הונגער אין לעצטן חודש פון דער געטאָ־עקזיסטענץ. מיט יעדן טאָג אין חודש אויגוסט 1944 זענען פאַרקלענערט געוואָרן די מיטלען און מעגלעכקייטן פון דערנערונג. אין די סאַמע לעצטע טעג אין געטאָ זענען פאַר די רעשטלעך געטאָ־מענטשן, די אויסבאַהאַלטענע פון דער ליקווידאַציע־אויסזידלונג, אין גאַנצן נישט געווען קיין דערנערונג־מיטלען, אויסער דער אייניקער באַשפייזונג — די רויטע בוריקלעך פון דער געטאָ־ערד. אין די שפעטע נאַכמיטאָג־שעהען האָבן מיר זיך „אַרויס־געגנבעט" פון דער באַהעלטענישׂ, זיך אַרומגעקוקט איבער די שטילע, אויסגעלייידיקטע געטאָ־גאַסן, זיך איבערצייגט, אַז די „אַקציעס" קומען איצט נישט פאָר. דאָן האָבן מיר אויסגעזוכט די „דזשאַלקעס" — דאָס זענען געווען די פאַרזייטע בייטן אין די הייף, ביי די פענצטער פון די געטאָ־ שטובן. כמעט אַלע יידן, וואָס האָבן די בייטן פאַרזייט, זענען שוין געווען אויסגעזידלט פון געטאָ, זייערע בייטן זענען געבליבן הפקר. פון

יענער געטאָ־ערד האָבן אַרויסגעשפּראָצט קליינע רויטע בלעטלעך. מיט לעפל האָבן מיר געגראָבן די ווייכע ערד אַרום די בלעטלעך און אַרויס־געזומען די קליינע, צאַרטע בוריקלעך. מיין פּרוי האָט זיי אָפּגעוואַשן פון דער ערד און געקאָכט גאַנצערהייט, מיט די שאָלן און מיט די בלעטלעך. די פּרישינקע בוריקלעך זענען געווען אַזוי זיס, אַזוי נאַרהאַפט, אַז ס׳האָט ממש דערהאַלטן ביים לעבן.

אין דער שפּעטער פּרימאַרגן־שעה קוקט מיין פּרוי אַריין אין איר קוישל. זי ציילט די עטלעכע בוריקלעך, וואָס מיר האָבן נעכטן „אַרגאַניזירט" און זי זאָגט צו מיר:

— ווען ס׳וואָלט געווען אין שטוב אַ ביסל וואַסער, וואָלט איך אָפּ־געקאָכט די בוריקלעך.

מיר זענען דעמאָלט געווען אויסבאַהאַלטן אויף דער זאַווישער גאַס, אין אַ צימער אויפן פּערטן שטאָק. האָב איך געזומען דעם עמער, געגאַנגען אַראָפּ מיט די שטיגן אויף די שפּיץ־פּינגער, מיינע טריט זאָלן נישט אָפּהילכן אין דער טיפּער שטילקייט פון געטאָ. איך בין אַנטוישט געוואָרן ווען איך בין געקומען אין הויף און געבליבן שטיין ביים צעבראָכענעם פּלומפּ; האָב איך נישט קיין ברירה און מוז אַרויס אין גאַס זוכן ערגעץ־וווּ אַ גאַנצן פּלומפּ אָנצונעמען אַ ביסל וואַסער.

איידער איך גיי אַרויס פון יענעם טויער, קוק איך זיך אַרום: אַ טויטע שטילקייט אויף דער גאַס. בלויז קעגנאיבער, פון דער ווייטנס, לויפן צוויי פּרויען אינגעבויגן, מיט זעק אויף די פּלייצעס; בלייב איך שטיין אַ פּאָר מינוט אין טויער און קוק זיך צו צום אויסטערלישן בילד וואָס קומט דאָ פּאָר. נאָך וואָס לויפן זיי מיט די שוועכע זעק אויף די פּלייצעס? אויב איצט קומט פּאָר אַן אָקציע, און זיי אַנטלויפן פון די דייטשן, איז נאָך וואָס שלעפּן זיי אַזאַ שווערן „באַגאַזש"? מיין שטוינונג וואקסט נאָך מער, ווען איך דערזע, אַז אַ הויכער מאַנספּאַרשוין לויפט זיי נאָך, דערייאָגט זיי, און רייסט אַראָפּ פון איין פּרוי דעם זאַק פון דער פּלייצע. ס׳הייבט זיך אָן אַן אָמפּערניש און געשלעג. די צווייטע פּרוי שטעלט אויך אַראָפּ איר זאַק און קומט צו הילף דער ערשטער פּרוי.

מיט כוח רייסט ער זיך אַריין מיט אַ האַנט אין זאַק אַריין. די פרויען שלאָגן זיך מיט אים, זיי זידלען אים און שרייען אויפן קול.

אויפן געשריי פון די צוויי פרויען, וואָס הילכט אָפּ אין שטילן געטאָ, לויפן זיך צוזאַמען אויסבאַהאַלטענע פון קעלערס אָדער בוידעמער, אַזוי ווי פון דער געטאָ־ערד אויסגעוואַקסן. איך קען זיך נאָך אַלץ נישט פושר זיין דאָס רעטעניש פון דער אויסטערלישער טרעפונג, ביז איך דערזע אויף דער ליכטיקער שיין אַ ברויט. דאָס ברויט, וואָס ער האָט אַרויסגעשלעפט פון זאַק.

מיטן געדאַנק בין איך אויפן פערטן שטאָק, ביי מיין פרוי און קינד, וואָס וואַרטן אויף אַ ביסל וואַסער אָפּצוקאָכן די עטלעכע בוריקלעך, און מיט די אויגן קוק איך צו די צוויי זעק ברויט. אַ סך טעג האָבן מיר נישט געזען קיין ברויט פאַר די אויגן. איצט זע איך ביי איינעם אין האַנט אַ גאַנץ ברויט ארויסגענומען פון די זעק. די מענטשן, וואָס זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן, רינגלען אויך אַרום די צוויי זעק ברויט; די צוויי פרויען האָבן איצט צו קעמפן שוין נישט מיט איין מאַן, נאָר מיט עטלעכע מענער און פרויען.

איך דעצידיר זיך, לאָז אַרויס דעם עמער פון האַנט און לויף צו דער גרופּע מענטשן. מיטן גאַנצן כוח שטופּ איך זיך דורך מיט אַ האַנט אין זאַק אַריין, כאָפּ אָן אַ ברויט און וויל דאָס אַרויסשלעפּן פון זאַק. אָבער אָן אַנדערע האַנט רייסט דאָס ברויט צו זיך. קלעם איך איין מיינע פינגער אין אָן אַנדער ברויט אין זאַק. אַזוי קעמף איך מיט מיין האַנט אין פינצטערן זאַק מיט אַנדערע הענט, ביז איך שלעפּ אַרויס אַ ברויט. איך נעם דאָס אַרום מיט בוידע הענט, דריק עס צו צום האַרץ, אַז קיינער זאָל עס נישט קענען אַרויסרייסן פון מיר. איך דריי זיך אויס און לויף צוריק אין הויף אַריין מיטן ברויט. אָבער ווען איך שטיי שוין ביים טויער, דערזע איך ווי ס׳לויפן אָן עטלעכע געטאָ־פּאָליציאַנטן — אַ פרישע געפּאָר פאַר מיין אויסגעקעמפט ברויט. איך לויף אַרויף אויף די שטיגן. דער אָפּהילך פון מיינע טריט אינעם לוידיק שטילן הויז רוישט מיר אין די אויערן, אינעם ווידערקול פון מיינע טריט דוכט זיך מיר, אַז אַ געטאָ־פּאָליציאַנט לויפט מיר נאָך. איך פּאַרשטאַרק מיין לויפן אויף די שטיגן. אָבער אויך דער

אַפהילך פון ווידערקול פאַרשטאַרקט זיך. איך בין אין שרעק, אַז דער פּאָליציאַנט לויפט מיר נאָך. איך בין אויפן צווייטן שטאָק, ער אויפן ערשטן; איך אויפן דריטן, ער אויפן צווייטן. אַזוי לויף איך מיטן גאַנצן אימפּעט, ביז איך פּאַל אַריין אין שטוב אַריין.

דערזעענדיק מיך אַריינקומען אָן דעם עמער, האָבן מיין פּרוי און טאָכטער זיך דערשראָקן. זיי האָבן געמיינט, אַז ס׳איז אַן „אַקציע" אַז דייטשן גייען אונדז נעמען צו דער אויסזידלונג. איך האָב אָבער, אין דער ערשטער סעקונדע, נישט געקענט רעדן, ס׳האָט מיר פאַרפעלט אָטעם. איך האָב בלויז געוויזן אויפן ברויט. אַ פּאָר מינוט שפּעטער בין איך געקומען צו זיך און דערציילט די סיבה פון מיין שרעק:

— איך האָב געמיינט, אַז אַ פּאָליציאַנט יאָגט מיר נאָך.

דעם אינהאַלט וועגן דער אויסטערלישער געשעעניש אין אויסגיי־ענדיקן געטאָ האָבן מיר זיך דערוווסט מיט עטלעכע שעה שפּעטער.

מיר זענען אַראָפּ אין גאַס, כדי צו זען זיך מיט די עלטערע קינדער וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן צוזאַמען מיט דער קאָמוניסטישער יוגנט. אין מיטן וועג האָבן מיר געטראָפן אונדזער זון, ער לויפט צו אונדז מיט ברויט אונטער ביידע אָרעמס — 2 גאַנצע ברויטלעך פּאַר אונדז.

ער האָט געוווסט צו דערציילן, אַז היינט האָט מען די בעקערס אין געטאָ אַוועקגענומען צו דער אויסזידלונג אין מיטן דער אַרבעט, זיי האָבן נישט באַוויזן אַרויסצונעמען דאָס ברויט פון אויוון. דאָס הפקרדיקע ברויט איז צעכאַפּט געוואָרן פון אַלע, וואָס האָבן זיך פון דעם דערוווסט און געקענט זיך אַריינבאַקומען אין די געטאָ־בעקעריין.

די לעצטע געטאָ־פאַרזאַמלונג

פון די 70 טויזנט יידן, וואָס האָבן נאָך געלעבט אין לאָדזשער געטאָ דעם 1טן אויגוסט 1944, האָבן סוף פון דעם זעלבן חודש געלעבט אין געטאָ בלויז 10%. אָבער אויך די רעשטלעך יידן האָט מען נישט געזען אין די געטאָ־גאַסן, נישט ביי טאָג און נישט ביי נאַכט. די געטאָ־שטאָט

איז געווען אויסגעלייקט, די מענטשן זענען געווען פאַרשטעקט, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענעווינקלען פון קעלערס אָדער בוידעמער. אינדיווידועל אָדער משפחהווייז האָט יעדערער זיך געראַנגלט מיט אַלע מעגלעכקייטן נישט צו ווערן אויסגעזידלט. קיין געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס טעטיקייטן האָבן שוין דעמאָלט נישט עקזיסטירט. פון די אַלע פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס אין לאָדזשער געטאָ אין די פרי־ערדיקע יאָרן, איז שוין אין סוף סעפטעמבער קיין סימן כמעט נישט געווען. די אויסבאַהאַלטענע רעשטלעך געטאָ־יידן האָבן נישט געקענט אָנהאַלטן קיין אָרגאַניזאַציאָנעלן קאָנטאַקט צווישן זיך. צעוואָרפן אין די באַהעלטענישן, אין דעפּרעסיע און פיזישער דערשעפונג, אָפּאַטיע און דעזאָריענטאַציע, האָט יעדער איינער אינדיווידועל ווידערגעשפּעניקט דער דייטשישע פאַראָדענונג וועגן דער אויסזידלונג־ליקווידאַציע.

אין די לעצטע טעג פון דער עקזיסטענץ פון לאָדזשער געטאָ, אין די גורלדיקע טראַגישע טעג, האָט נאָך עקזיסטירט אַן אויסגעמלעכע אָרגאַניזאַציע, אַן ענג־פאַרטיישער קאָלעקטיוו, וואָס האָט זיך אויף אַזאָ אופן אויסבאַהאַלטן פון דער ליקווידאַציע־אויסזידלונג. דער דאָזיקער ענג־פאַרטיישער קאָלעקטיוו האָט דורכגעפירט די לעצטע געטאָ־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער אויך איך פערזענלעך בין געווען אָנווענדיק.

מעגלעך, אַז דאָס איז געווען אַן אָפּט, אַ יחיד במינו, אין דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע פון יענער ציט. איז כדאי צו פאַרצייכענען דעם דאָזיקן פאַקט כאָטש מיט קורצע ווערטער.

ווער איז געווען דער ענג־פאַרטיישער קאָלעקטיוו אין יענער אויס־טערלישער צייט? און ביי וועלכע אומשטענדן איז מיר אויסגעקומען צו זיין אָנווענדיק אויף דער דאָזיקער לעצטער געטאָ־פאַרזאַמלונג, דעם 29סטן אויגוסט 1944?

קודם כל, מוז געגעבן ווערן אַ קליינע באַמערקונג, כדי תופס צו זיין די פּסיכיש־גייסטיקע אָנטוויקלונג פון די געטאָ־קינדער און יוגנט, און צו אָריענטירן זיך אין די פאַרהעלטענישן פון יענער אויסטערלישער צייט, מען מוז נעמען אין אָכט, אַז די קינדער, וואָס זענען געקומען אין געטאָ אין עלטער פון 11 — 14 יאָר, זענען בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ

שוין אַלט געווען 16 — 19 יאָר. די געטאָ־יאָרן זענען אַריינגעדרונגען אין די הערצער און מוחות פון דער רייף־געוואָרענער יוגנט, און דאָס איז נישט געבליבן אָן אַ קאָנקרעטער אויסווירקונג. די יוגנט האָט געווּסט, איז געווען איבערצייגט, אין דעם „מאין יבוא עזרי". פונקט ווי דאָס גאַנצע געטאָ־פאָלק, האָט זי געשטרעבט און געהאָפט, אַז די אַרמיי פון מזרח, וואָס שטייט שוין ביי דער ווייסל, 90 ק״מ פון לאָדזש, זאָל מאָכן נאָך איין אָפענסיווע, אַרויסטרייבן דעם דייטשישן אָקופאַנט, און דער לאָדזשער געטאָ זאָל באַפרייט ווערן. אָבער די רייף־געוואָרענע אין געטאָ יוגנט האָט זיך נישט געוואָלט באַנוגענען מיט קיין אינדיווידועלן פּאַסיוון ווידערשטאַנד. זיי האָבן מיט זייער דראַנג צו איניציאַטיוו געזוכט ווען פון קאָנקרעטן אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד.

אין די געטאָ־באַדינגונגען האָט די אידעאָלאָגישע אַריענטאַציע פון דער יוגנט דורכגעמאַכט ראַדיקאַלע ענדערונגען. פון אַלע יידיש־אידעאָלאָגישע אויפפאַסונגען אין די געטאָ־יוגנט כסדר און סיסטעמאַטיש איבערגעגאַנגען צו דער עקסטרעמער קאָמוניסטישער אָריענטאַציע. אין דעם לעצטן געטאָ־יאָר, און ספּעציעל אין די לעצטע חדשים פון דער געטאָ־עקזיסטענץ, איז די יוגנט שוין געווען כמעט 100% אַ קאָמוניסטישע.

אין די לעצטע וואָכן פון אויגוסט 1944 האָט זיך די יוגנט אָרגאַניזירט צו אַ בשותפותדיקן געראַנגל קעגן דער אויסזידלונג־ליקווידאַציע. די דאָזיקע יידישע קינדער, די מיידלעך און יינגלעך, האָבן אויסגעזוכט באַהעלטענישן אין די בייַדעמער און קעלערס, זיי האָבן געהאָט צווישן זיך אַ דיסציפּלינירטן קאָנטאַקט און געלעבט אין אַ סאָלידאַרישער קאָמונע. די באַקומענע דערנערונגס־מיטלען זענען צעטיילט געווארן אין גלייכע פּאָרציעס.

אָבער אין דער דערמאָנטער דאָטע, דעם 29סטן אויגוסט 1944, איז אַריינגעטראָטן אַן ענדערונג, וואָס האָט אויך די דאָזיקע אָרגאַניזירטע געטאָ־יוגנט דעזאָריענטירט און אויפגעריסן די אַנטשלאָסענע קאָמפּסשטעלונג. גורם געווען דערצו האָט אַ דייטשישע פּראָוואָקאַציע: אויף די געטאָ־וועגן האָט זיך באַוויזן אַ וואָרענונג, אַז ווער ס׳וועט זיך נישט צו־

שטעלן צו דער אויסזידלונג, וועט ווערן דערשאַסן. דאָס דאָזיקע דייטשישע פּאַפּירל האָט אויפגעשטורעמט די רעשטלעך אויסבאַהאַלטענע יידן אין לאָדזשער געטאָ און אויך דעזאָריענטירט די אָרגאַניזירטע קאָמוניסטישע יוגנט. אין דעם זעלבן אָוונט איז פּאָרגעקומען די לעצטע קאָנספּיראַטיוו פּאַרזאַמלונג פון דער געטאָ־יוגנט.

אונדזערע עלטערע צוויי קינדער, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן צוזאַמען מיט דער קאָמוניסטישער געטאָ־יוגנט, האָבן אונדז איינגעלאָדן, מיר זאָלן זיין צוזאַמען. אַזוי אַרום האָב איך, מיט מיין פּרוי מרים און אונדזער שיינדעלע, בייגעווויינט די לעצטע געהיימע געטאָ־פּאַרזאַמלונג.

אין דער פּוילישער שפּראַך האָט אַ יוגנטלעכער, אַ געוויסער ראַד־זינער, גערעדט און אויפגעקלערט די סיטואַציע, אַרום די דייטשישע דראָונגען מיט טויטשטראָף. לסוף האָט ער געמאָלדן, אַז מצד דער אָנפּירונג פון דער קאָמוניסטישער געטאָ־יוגנט איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מען זאָל צו דער אויסזידלונג זיך צושטעלן צוזאַמען, ווי אַ קאָלעקטיוו, און אין די ערטער ווו מען וועט אָנקומען, זאָל מען פּאַרוועגן דעם אָרגאַניזירטן ווי־דערשטאַנד. דערמיט איז פּאַרענדיקט געוואָרן די עקזיסטענץ פון לאָדזשער געטאָ. דאָס זענען געווען די לעצטע טראָנספּאָרטן פון די אויסבאַהאַלטענע יידן אין לאָדזשער געטאָ.

אין די באַראַקן פון דער ראַדאָגאָשטשער סטאַנציע

פון דעם זאַמלפּונקט אויף דער קראַוויעצקאַ־גאַס זענען מיר געשיקט געוואָרן אין צענטראַל־גפּענגעניש אויף דער טשאַרניעצקעגאָ. דאָ זענען מיר געבליבן איין נאַכט. צו מאָרגנס פרי האָט מען אונדז געשיקט צו דער ראַדאָגאָשטשער סטאַציע.

זייער פּאָפּולער איז געווען אין לאָדזשער געטאָ די ראַדאָגאָשטשער סטאַציע. יעדער האָט געוווסט, אַז די סטאַציע איז געוואָרן אַ טייל פון געטאָ. אין פּאַבריק, ווו איך האָב געאַרבעט, האָב איך אַ סך געהערט. מען האָט געוווסט צו דערציילן, אַז דאָרט זענען אויפגעשטעלט געוואָרן באַראַקן און ס׳קומען אַן אויף יענער סטאַציע צוגן מיט שטרוי. דאָס שטרוי ווערט

צוגעשטעלט פאַר די „שטרוי־רעסאָרטן" אין געטאָ. אין די שטרוי־פאַבריקן זיצן טויזנטער יידישע פרויען, וועלכע פלעכטן אויס שטרוי־קאַלאָשן פאַר די דייטשישע זעלנער. אין די ווינטערס פון די יאָרן 43—1942, ווען די דייטשן זענען אַרײַנגעדרונגען טיף אין רוסלאַנד, האָבן זיי אַרויפגעטאָן די דיקע שטרויענע קאַלאָשן אויף די זעלנערישע שטיוול, כדי די פיס זאָלן

רומקאָווסקי ביי די וואָגאָנען פון דער ראַדאָגאָשטשער סטאַציע, ווען ס׳קומט אָן אַ טראַנספּאָרט שטרוי פאַר די 2 שטרוי־רעסאָרטן אין געטאָ

זיי נישט פרירן. טאַקע ביי יענער סטאַציע זענען אויפגעשטעלט געוואָרן האָלצערנע באַראַקן, וווּ ס׳איז מאָגאָזינירט געוואָרן דאָס שטרוי, אײדער מען האָט דאָס צוגעשטעלט אין די „שטרוי־רעסאָרטן". אין די זעלבע באַראַקן איז אויך מאָגאָזינירט געוואָרן די פאַרטיקע שטרוי־פּראָדוקציע אײדער מען האָט זי אָנגעלאָדן אין די וואָגאָנען און אָפּגעשיקט קיין רוסלאַנד.

אין די לעצטע צייטן פון לאָדזשער געטאָ זענען די באַראַקן ביי דער ראַדאָגאָשטשער סטאַציע אויסגענוצט געוואָרן פון די דייטשן צו „מאָגאָזינירן" די „יודען־טראַנספּאָרטן" צו די אויסזידלונגען. דעם לעצטן חודש

זענען דאָ דורכגעגאַנגען די ליקווידאַציע־טראַנספאָרטן. אויך אונדזער טראַנספאָרט, וואָס איז געשיקט געווארן צו דער ראַדאָגאָשטשער סטאַציע, איז צייטווייליק „מאַגאַזינירט" געווארן אין די פינצטערע באַראַקן ביי דער סטאַציע.

דאָ בין איך נאָך געווען צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינדער, צוזאַמען מיט די הונדערטער און הונדערטער מענער און פרויען, יונגע און אַלטע,

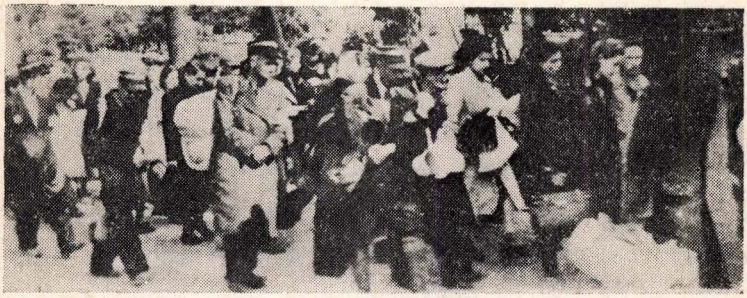

די אויסזידלונג פון דער געטא־פאָליציי מיט זייערע משפחות

די רעשטלעך פון דער גרויסער לאָדזשער געטאָ־טורמע. וואָס ווייטער? ווי לאַנג וועלן מיר דאָ זיין? און וווהין שיקט מען אונדז? דאָס ווייסט קיינער נישט, פונקט ווי מיר האָבן די גאַנצע צייט פון דער לעצטער אויס־זידלונג נישט געהאַט קיין אַנונג וווהין עס זענען געשיקט געווארן די פריערדיקע טראַנספאָרטן. די קומענדיקע מינוט איז פאַר אונדז פאַרהוילן הינטער די רויע, פינצטערע ברעטער פון די באַראַקן ביי דער ראַדאָגאָשטשער סטאַציע.

אויסגעשטרעקטע ביקסן

אַ טיר אין דער בריט פון פינצטערן באַראַק האָט זיך געעפנט, און אַ פּאָס זון האָט זיך אַרײַנגעריסן — אַ גרוס פון גאָטס ליכטיקן באַשאַף. ענדלעך וועלן מיר אַרויס פון דעם אַרעסט, פון דעם פינצטערן באַראַק, אין דער ליכטיקער וועלט אַרײַן. אָבער אין דער אָפּענונג־רגע האָט זיך

דערהערט אַווילדער באַפעל און אַ געיעג: „אויף דער גאַס אַרויס"! מיר ווערן געיאָגט צו דער טיר און אויף דער גאַס אַרויס, ווי מיר וואָלטן נישט געווען קיין לעבעדיקע מענטשן, נאָר טויטע שמאַטעס, וואָס שיטן זיך אַרויס פון אַ פינצטערן קאַמער.

נאָך מער פינצטער איז געוואָרן אין די אויגן, ווען מיר זענען אַרויס־געקומען אויפן פּאַראָן און מיר האָבן דערזען און דערפילט די דייטשישע זעלנער, ווָאס זענען אַרומגעשטעלט מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן צו אונדז, זיי טרייבן אונדז אָן אין ענגשאַפט, און כאָטש דער פּאַראָן איז אַזוי גרויס, ווערן מיר צוגעדריקט אין אַ ווינקל אַריין. אַזאַ דייטשישע צעיושעטע אַכזריות האָט זיך קיינער נישט פאָרגעשטעלט. איך שאָר זיך צו צו מיין פּרוי און קינדער און קוק אַריבער אויף יענער זייט פון די דייטשן מיט די אויסגעשטרעקטע ביקסן. איך קוק אויף די ביימער, אויף די פּעלדער אויף דער ליכטיקער וועלט. ס׳וואָלט זיך אַזוי געוואָלט זיין פון יענער זייט, נישט באַוואַכט פון די דייטשישע רוצחים. און שוין איז אין מיין האַרץ אַריין דאָס געפּיל פון חרטה: פאַר וואָס האָט די דייטשישע דראָונג מיט טויטשטראָף אונדז פאַרפירט? ס׳איז אַבער שוין צו שפּעט.

אויך דאָס אַרויפּטרייבן אין די וואַגאָנען קומט פאָר מיט אַזאַ ווילדן, בהלהדיקן געיעג, אויך אין די וואַגאָנען ווערט מען אַריינגעטריבן אין ענג־שאַפט, ס׳זאָל נישט זיין קיין מעגלעכקייט צו זיצן אויפן דיל, נאָר צו שטיין איינער האָרט ביים צווייטן. הונדערט „יודען" ציילן זיי אָפּ אין יעדן וואַגאָן אַריין. פאַרן פאַרמאַכן דעם טויער וואַרפט מען אונדז אַריין צווי זאַכן: פאַר יעדן אַ ברויט, און פאַר אַלעמען — צווי ליידיקע עמערס פאַרן מענטשלעכן געברויך. דאָס טויער ווערט פאַרמאַכט, פאַרשלאָסן און פאַר־זיגלט מיט אַ פּלאָמבע. אויפן לאַנגן ברעט, לענג־אויס דעם וואַגאָן, שפּאַצירט דער באַוואַפנטער זשאַנדאַרם, ער וואַכט, אַז קיינעם זאָל זיך נישט איינגעבן צו אַנטרינען.

דער צוג הייבט אָן פאָרן מיט די געטאָ־יידן, וואָס האָבן פינף יאָר, מיט עקשנות, מיט הונגער און פּיין, איבערגעליטן און אויסגעדויערט. אין דעם פינצטערן בהמות־וואָגאָן פאָרן מיר אין אָן אומבאַקאַנטן וועג; מענער און פרויען, יונג און אַלט. די צווי עמערס שטייען ביים פאַר־

מאַכטן טויער נישט פאַרשטעלטע. אַזוי פאַר איך מיט מיין משפחה און מיט אַלע, וואָס דער גורל האָט אונדז צוזאַמענגעפּרעסט צו דער רייזע אין דעם פאַרזיגלטן פי־וואָגאָן. אין דער הייך, ביים סאַמע סופיט פון וואָגאָן, זענען פאַראַן פיר קליינע קראַטן־פענצטערלעך, פון וואָנען עס דרינגט אַריין אַ שוואַכע ליכט־שיין. איך קוק צו מיין פרוי, צו אונדזערע קינדער, און אין מוח עקבערט די פראַגע: ווּהין פאָרט דער עשאַלאָן מיט די פאַרזיגלטע וואָגאָנען?

דער קאַלענדאַר אויפן יאָר 1943
אין לאָדזשער געטאָ

דאָס קליינע טאַשן־קאַלענדאַרל פון לאָדזשער געטאָ פון יאָר 1943 האָט עטלעכע אַספּעקטן, ווי דאָקומענטאַציעס פון די פאַרהעלטענישן באַדינגונגען און די באַצוּנגען צווישן דעם דייטשישן געטאָ־פאַרוואַלטער און דעם לאָדזשער געטאָ. ס'איז כדאי צו פאַרצייכענען עטלעכע אויפ־

דער קאַלענדאַר פאַרן יאָר 1943

די 2טע זייט, מיט רומקאָווסקיס בילד, די האַנטשריפט אין דייטש — פון גאָלדבערג

1־טע חשון

די צושריפט פאַרן יאָר 1944

10־טע חשון

אין דער 10טער וואָך איז די צושריפט פאַרן יאָר 1944 מער נישטאָ. וואָר־שיינלעך איז דער אייגנטימער פון קאַלענדאַר שוין אויסגעזידלט

קלערונגען, כדי צו דעשיפרירן די קליינע בלעטעלעך פון דעם טאַשן־קאַלענדאַרל.

1) אויפן ערשטן זייטל, אונטער דעם בילד פון רומקאָוסקין, זענען מיר אַן אייגנהענטיקע אונטערשריפט מיט דייטש־לאַטיינישע בוכשטאָבן; העכסט וואַרשיינלעך, איז דער באַזיצער פון קאַלענדאַרל געווען איינער פון די 20 טויזנט יידן, וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן פון צענטראַל־אייראָפּע אין לאָדזשער געטאָ אַריין.

2) דאָס פאַרשטרייכן די ציפער 3 און צושרייבן אַ 4 (אויף דער זייט פון דער 1טער וואָך אין קאַלענדאַרל) איז אַ באַווייז, אַז דער באַזיצער פון דעם קאַלענדאַרל האָט זיך באַנוצט מיט דעם אויך פאַרן יאָר 1944. אין דעם יאָר 1944 האָט שוין „דער עלטעסטער" אַזאַ קאַלענדאַרל נישט אָפּגעדרוקט.

רעקלאַמע „קאַפּעע" פון ביבאַוס פּאַבריק

3) די איבערגעשריבענע ציפערן, צוגעפּאַסטע צום יאָר 1944, זענען מיר אין קאַלענדאַרל בלויז ביז צו דעם 28סטן פעברואַר. פון חודש מערץ אָן פיגורירט נישט מער די בליישטיפט; ס׳איז אָנצונעמען, אַז אין יענער צייט איז דער באַזיצער פון קאַלענדאַרל געווען אויסגעזידלט פון געטאָ.

4) מיט דער גאַנצער זיכערקייט דאַרף פעסטגעשטעלט ווערן, אַז דאָס אָנגעבן די שעהען פון ליכט־צינדן פרייטיק און מוצש״ק איז געווען בלויז שאַבלאָניש, לויט די יידישע מנהגים, אָבער אין דער ווירקלעכקייט איז דאָס נישט אָנגעוואַנדן געווארן אין געטאָ־לעבן פון יענע יאָרן. די געטאָ־באַפעלקערונג האָט לחלוטין נישט באַקומען קיין ליכט צו קויפן אין די געטאָ־קאָאָפּעראַטיוון. נישט אויף ליכט־בענטשן פרייטיק פאַר נאַכט און נישט אויף מוצש״ק. אין יענע יאָרן האָט מען געמוזט אויך אַרבעטן אין די שבתים און אין די יו״ט־טעג, אַפילו אין ראש־השנה און יום־כפור האָט מען געמוזט גיין אין די פאַבריקן. נאָך דער אַרבעט האָט מען געדאַרפט זיך שטעלן אין דער ריי נאָך די „ראַציעס" ביי די געטאָ־קאָאָפּעראַטיוון, נאָך „טוואַראָג" ביי דעם „מילך־קאָאָפּעראַטיוו" א״א.

5) א בולטער דאָקומענט זענען די לינקע זייטלעך פון דעם טאַשן־קאַלענדאַרל. די 53 זייטלעך פון קאַלענדאַרל זענען נישט געדרוקט געווארן אויף ריין וויים פּאַפּיר, נאָר אויף פּאַפּיר, וואָס איז שוין געדרוקט

געווארן אויף איין זייט מיט דיקע דייטשישע ווערטער. וואס פאר א באדייטונג האט דאס? איז דאס בלויז א צופעליקייט, וואס דאס דרוקפאפיר פון ברעמען איז געברענגט געווארן אין לאדזשער געטא ארייך אויף דעם צוועק?

דאס איז א זייער וויכטיקער דאקומענט פאר דער געשיכטלעכער אפשאצונג פון די פארהעלטנישן אין געטא, פאר די באציונגען פון „אמטס־לייטער" האנס ביבאו מיט געטא־לאדזש. דאס איז זיכער געווען זיינס א „פריוואט־געשעפטל". אויסצופרעסן פון יידישן געטא סומעס געלט פאר זיינע אינטערעסן.

ווי באוווסט, האט ער געהאט אין ברעמען א פאברריק, א ברענערייי פון קאווע, און דאס האט ער זיינע רעקלאמע־פאפירן צו פאקן די קאווע פארקויפט דעם „עלטעסטן" אויף צו דרוקן דעם געטא־קאלענדאר. נאך ווייניק געווען די צענדליקער טויזנטער יידישע ארבעטסקנעכט אין געטא, וואס האבן יעדן טאג אויסגעפילט די 82 פאבריקן און געארבעט פאר הונגער־לוינען. איידער מען האט זיי אויסגעזידלט אין די דייטשישע לאגערן, די טויט־קאנצערנען פון כעלמנא, אוישוויץ א"א, האט ביבאו זיך נאך בארייכערט דורך זיין אלטער מאקולאטור פון ברעמען.

אוישוויץ

קלאַפּטערס האָלץ און קנוילן רויך
הינטער די שטעכלדראָט־צוימען

די פיר קראַטן־פענצטערלעך ווערן דעם גאַנצן וועג פאַרשטעלט פון די, וואָס דראַפּען זיך אויף די וועגט, שטעלן זיך אויף די שפּיץ־פינגער איבער די שטויסן אונטערגעלייגטע פעקלעך פון „באַגאַזש" — אַלץ כדי אַרויסצוקוקן פון דעם וואַגאָן אין דרויסן. אַז איינער ווערט מיד און באַפרייט אַ קראַטן־פענצטערל, ווערט עס מאַמענטאַל פאַרנומען פון אַ צווייטן, דערנאָך פון אַ דריטן. יעדער וויל זען מיט זיינע אייגענע אויגן די פרייַע וועלט. מיר איז דאָס אויך געלונגען אויף אַ שטיקל צייט: דורך אַ קראַטן־פענצטערל האָב איך געקוקט אויף דער פרייַער וועלט — גרינע לאַנקעס, פעלדער, דערפער. די לאַנדשאַפט ענדערט זיך שנעל, די פרייַע וועלט איז גרויס און ליכטיק. פינף יאָר האָב איך געזען בלויז דאָס געטאָ, פינף יאָר נישט געפאָרן אויף קיין באַן. איצט פאָר איך אין דעם פאַרמאַכטן וואַגאָן און קוק אויף אַט דער פרייַער וועלט דורך קראַטן. אַז די באַן דערגענטערט זיך צו אַ סטאַנציע, זע איך פון דער נאָענט די הייזער, די מענטשן אין דרויסן. זיי בלייבן שטיין און קוקן זיך אַויך אין אונדזערע געטאָ־פנימער, וואָס קוקן אַרויס פון די קראַטן־לעכער. איך באַמי זיך מיינע אויגן זאָלן זיך טרעפן מיט זייערע בליקן. עטלעכע איידעלע מענטשן לאָזן זייערע אויגן אַראָפּ פאַר בושה און באַדויער. אַנדערע קוקן דווקא יאָ מיט צופריידענע פנימער, אַזוי ווי זיי וואָלטן זיך געוואָלט רייצן. דער קאָנטראַסט צווישן יענע פרייַע מענער מיט זייערע פרויען און קינדער, ביי זייערע הייזער, פון אַין זייט — און פון מיר, מיט מיין מרימען און מיינע קינדער אין דעם פינצטערן געשלאָסענעם בהמות־וואַגאָן, צוזאַמען מיט די לעצטע אויסגעזידלטע געטאָ־יידן — פון דער צווייטער זייט — אַט דער קאָנטראַסט איז אַזוי גרויס און פיינלעך, אַז עס ווערט אוממעגלעך אים אויסצודריקן, אָדער צו

דערדריקן דעם פּאַרדרוס, וואָס ער דערוועקט. וועלט מען דערשטיקט פון דער אייגענער הילפלאָזיקייט.

אויף די וועגן פון אַ סטאַציע, וווּ די באַן פּאַרט פּאַרביי, לייגן איך איבער אַ דייטשישע מלחמה־לאָזונג:

„אַלע רעדער ראָלן צום זיג!"

די רעדער אונטער אונדז קלאַפּן ריטמיש. צי דרייען זיך אויך אָט די רעדער צום דייטשישן זיג? און וואָס דערוואַרט אונדז? מיינע אַרויפגעצויגענע הענט הייבן אַן שטאַרק צו ברעכן פון דעם צוהאַלטן זיך ביי די פענצטער־קראַטן, און איך לאָז זיך צוריק אַראָפּ. ווידער קוק איך אויף מרימען, אויף אונדזערע קינדער, אויף די מענטשן אין דעם ענגן פּינצטערן וואַגאָן; די צוויי עמערס זענען שוין פול, דער געשטאַנק איז גרויס, ס׳איז הייס, דושנע, און דאָס ערגסטע איז דאָס, וואָס מיר זענען געוואָרן אַריינגעוואָרפן אין אַ תהום פון אַן אומבאַוווסטן גורל. אָט דאָס פיניקט אַלעמען, דעם גאַנצן וועג זוכן אַלע אַ מעגלעכקייט צוצוקומען צו די קראַטן־לעכער און זען ווהין עס פירט אונדז די באַן.

אַ קראַטן־פענצטערל וועלט ווידער פריי, „דערהייב" איך זיך ווידער און קוק אין דרויסן. איך אָטעם אין די פרישע לופט, וואָס דער ווינט בלאָזט אויף מיר און עס לויפן מיר פאַרביי די פעלדער, לאַנקעס, דערפער מיט כאַטעס, וועגן מיט פורן, אין וועלכע מענטשן פאָרן פרייערהייט, ווען און ווהין זיי ווילן.

אונטן, אויף דעם לאַנגן ברעט פון דרויסן ביי דעם וואַגאָן, זע איך איצט שפּאַצירן אַ דייטשישן זעלנער. ווען ער איז הינטער מיין קראַטן־פענצטערל, פרעג איך אים:

— ווהין פאָרן מיר? — דער זשאַנדאַרם ענטפערט מיר נישט, ער הייבט בלויז מיט די אַקסלען — „ער וויסט נישט".

די רעדער פאַרלאַנגזאַמערן דעם ריטמישן קלאַנג און איך קוק זיך איין אין דער אויסטערלישער לאַנדשאַפט, וואָס אַנטפלעקט זיך פאַר מיינע אויגן: וווּ נאָר מיינע אויגן דערגרייכן, ציען זיך גלייכגעלייגטע, פּירקאַנטיקע און לענגלעכע שטויסן קלאָפּטערס ליפּע־האָלץ, אַ וועלט

מיט ברעג־האַלץ. אפשר איז דאָס אַן אויסגעהאַקטער וואַלד? ניין, ס׳איז דאָך נישטאָ קיין צייכן פון אונטערגעזעגטע ביימער, קיין געבליבענע פניאַקעס — די הויכע קלאַפּטערס ליגן אויף דער גלייכער ערד.

מיט לאַנגזאַמע „רעדער־ראָלן" פאָרט דער צוג צו אַ שטעכל־דראָטענער וואַנט אום איך פאַרגלייך זי מיטן צוים אַרום דעם לאַדזשער געטאָ, וואָס איז געווען אין גאַנצן 1,20 מעטער הויך. אָט די שטעכל־דראָטענע וועגט זענען טאָפּלט הויך.

דער צוג פאָרט אי׳צט זייער פאַמעלעך — אַ שפּאַציר ביי די שטעכל־דראָטן. איך קוק אַרויף צום לויטערן, בלאָען הימל, וואָס איז אַזוי גלייכ־גילטיק צו אַלעם, וואָס קומט פאָר אונטער זיין צודעק, און איך באַמערק, אַז פון דער זייט גייט אויף עפּעס אַ רויך. איך לאָז שוין מער נישט אַראָפּ די אויגן פון דעם שנירל רויך. וועג דער צוג רוקט זיך צו נאָענטער, דערזע איך עס דייטלעכער: דער רויך גייט אַרויף און קנוילן, דיקע, שוואַרצע פּאַסן ציען זיך אַרויף און פאַרשמירן אַ טייל פונעם הימל.

איך פאַל צוריק אַראָפּ אין וואַגאָן, אין דער ענגשאַפט, צו מיינע פרוי און קינדער, צו די רעשטן אויסגעזידלטע. איך קוק אויף זייערע אויס־געפּייניקטע, טרויעריקע פנימער און אין מוח יאָגן זיך די פראַגעס:

צי אָט די שטעכל־דראָטענע וועגט זענען עס דער ציל פון אונדזער רייזע?

— קלאַפּטערס האַלץ, פאַר וועמען?

— קנוילן רויך, נאָך וועמען?

„קאַנאַדער"

דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט. וווּ זענען מיר? יעדער וויל איצט כאָפּן אַ בליק דורך די קראַטן־לעכער. איך נעם אויך איבער אויף עטלעכע מינוט אַ קראַטן־פענצטערל און איך קוק אויף דער נייער „לאַנדשאַפט".

דער זשאַנדאַרם, וואָס האָט שפּאַצירט אויפן ברעט לענג־אויס דעם וואָגאָן, איז פאַרשוווּנדן — זעט אויס, אַז ער האָט שוין זיין ראָלע פאָר־

ענדיקט: די פֿאַרזיגלטע וואָגאָנען פון דעם טראַנספּאָרט זענען אָנגעקומען אין „אָרדענונג", מיט די אַלע אויסגעזידלטע פון לאָדזשער געטאָ. איצט דאַרף ער אונדז שוין נישט היטן. ערשטנס, קען מען פון דאַנען סיי ווי נישט אַנטלויפן, דאָס פלאַץ איז דאָך אַרום און אַרום פאַרצוימט מיט הויכע שטעכלדראָטענע וועגט. צווייטנס, זענען מיר שוין איבערגעגאַנגען אונטער אַן אָנדערער השגחה.

קיין סטאַציע זע איך נישט דאָ; דער צוג איז געבליבן שטיין לעבן אַ צווייטן צוג. אָבער די וואָגאָנען פון יענעם צוג זענען נישט קיין פאַר־מאַכטע, נאָר אָפענע פלאַטפאָרמעס. אויף זיי זיצן מענטשן מיט אַראָפּהענ־גענדיקע פיס. זייערע פנימער געווענדט אין דער ריכטונג פון אונדזערע פאָרמאַכטע טראַנספּאָרט־וואָגאָנען.

איך קוק אויף די דאָזיקע מענטשן און אויף זייער באַקלײדונג און איך שטוין. אין אַלע מיינע געטאָ־יאָרן האָב איך אַזעלכע מלבושים נישט געזען. און נישט נאָר זייער געשטרייפט וויס־בלוי פאַסן־אָנטון דערוועקט שטוי־נונג אין מיר — נאָך מער וועה איך איבערראַשט פון זייער גוטן אויסזען, פון די פולע פנימער. זיי זעען אויס ממש ווי נאָרמאַלע מענטשן, נישט אַזוי ווי מיר, מיט די געטאָ־פנימער — „קלעפּסידרעס". אפשר זענען דאָס די געפאַנגענע פאַרשיקטע פראַנצויזן, יוגאָסלאַוון, אַדער פון אַן אַנדערן לאַנד? די מענער זענען אויסגעזעצט אויף די אָפענע פלאַטפאָרם־וואָגאָנען איינער לעבן צווייטן, זיי שמועסן צווישן זיך. איך הער זיך איין און כאַפּ־אויף זייער לשון, זיי רעדן צווישן זיך — יידיש! פון ביידע זייטן זיצן יידן: פון דער זייט — די פאַרשלאָסענע אין בהמות־וואָגאָנען, פיזיש אויסגעפיניקט און גייסטיק דערנידעריקטע; פון דער צווייטער זייט — יידן, וואָס זיצן אין אָפענע וואָגאָנען, געזונטע מענער מיט פולע פנימער.

איך באַפּריי דאָס קראַטן־פענצטערל; אין דעם ענגן וואָגאָן הער איך געשפּרעכן וועגן אונדזער גורל. איינער האָט דערקענט דאָס אָרט, וווּ מיר געפינען זיך. דאָס איז — האָט ער פעסטגעשטעלט — אָשוויענטשים. אָשוויענטשים? כמעט אַלע יידישע שטעט אין פוילן האָב איך געקענט, אָבער דער נאָמען אָשוויענטשים איז מיר נישט געווען באַקאַנט. אָט דער נאָמען וועט איצט איבערגעחזרט דורך די געטאָ־יידן מיט שרעק.

דער מענטשלעכער לעבנס־אינסטינקט זוכט עפּעס אַן אָנהאַלטונג. אין דעם ענגן, פּינצטערן וואָגאָן וויסן שוין אַלע, אַז לעבן אונדזער טראַנספּאָרט זיצן געזונטע, קרעפּטיקע יידן און שמועסן צווישן זיך אין אַ געמיטלעכן יידיש. וואָס זאָל דאָס באַדייטן? לעבן דאָ, אין אָשוויענטשים, יידן אין בעסערע באַדינגונגען, ווי אין לאָדזשער געטאָ? אין משך פון די צען מינוט, וואָס דער צוג איז געשטאַנען מיט די פּאַרמאַכטע וואָגאָנען, האָבן די מענטשן פֿרובירט טרעפֿן וואָס עס דערוואַרט אונדז.

ס׳האָט זיך דערהערט אַ פּייף, און אין דער זעלבער רגע האָט זיך אָנגעהויבן אַ וויסטער שטורעם: די יידן, וואָס זענען געזעסן אויף די אָפּענע פּלאַטפֿאָרמעס, זענען אַראָפּגעשפּרונגען, צוגעפּאַלן צו די געשלאָסענע טירן פון די בהמות־וואָגאָנען, אויפּגעריסן די פּלאָמבעס אויף זיי און צערוקט. מיט אַ ווילדן אימפּעט, ווי אויסדרעסירטע וואָלף־הינט, האָבן זיי זיך אַרײַנגעריסן אין דער ענגשאַפּט און זענען באַפֿאַלן די געטאָ־קרבנות מיט געשרייען, געשלעגן און אַ שפּראַך פון דער אונטערוועלט. דער פּלוצ־לינגדיקער איבערפֿאַל, גלייך ביים עפּענען די טיר פון דעם וואָגאָן, און ביים ערשטן באַריר מיט ליכט און מיט דער פּרישער לופט — אָט דער שדים־טאַנץ, האָט אין אונדז דערוועקט אַ געמיש פון פּאַרצווייפלונג און שטוינונג, עקל און אוממאַכט, שרעק און שאַנדע. מיט זייערע געזונטע עלנבויגנס און פּרעכער שפּראַך האָבן די אַנפֿאַלנדיקע אַרויסגעיאָגט די מענטשן פון דעם וואָגאָן. ביי די, וואָס האָבן געהאַלטן עפּעס אַ פּעקעלע אָדער אַ קיישל אין האַנט, האָט מען עס מיט אַ ווילדער רוגזה אַרויסגעריסן און אַוועקגעשליידערט אויפן דיל מיט אַ קוויטש:

— פון דאַנען טראָגט מען נישט אַרויס! אַלץ בלייבט ליגן! עץ האָט געהערט, צי נישט? עץ האָט פּאַרשטאַנען, צי נישט!

די געטאָ־יידן האָבן געהאַט מיטגענומען אין וועג אַריין די רעשטלעך פון עסן און מלבושים. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן נאָך געהאַט אַ פונק פון גלויבן אין דעם דייטשישן „ערן־וואָרט" פון ביבאָווּן, אין לאָדזשער געטאָ: אַז מען קען מיטנעמען 5 ק״ג באַגאַזש צו דער אויס־זידלונג. און פּלוצלינג ווערט מען דאָ אַזוי ברוטאַל טעראָריזירט און באַרויבט פון דעם סאָמע לעצטן.

— ווּ גייען מיר? — פרעגט אַ פרוי דעם, ווּאָס טרייבט אַרויס פון ווּאַגאַן.

— אויף דער פּאַטעלניצ! — קלינגט אָפּ אין ווּאַגאַן זיין חוצפהדיקער געשרייַ.

אַ צווייטער אויסווּורף שרייט נאָך העכער און דייטלעכער:

— אויף יענער וועלט!

דער פלוצלינגדיקער כאַאָס האָט פאַרטעמפּט די חושים. פאַרלוירנקייט און אוממעכטיקייט האָבן פאַרטויבט די מענטשלעכע געפילן פון כבוד און צו נישט געמאַכט יעדן פונק פון וועלן זיך ווערן קעגן דעם ווילדן שדים־טאַנץ.

ווער זענען געווען אָט די גראָבע־יונגען, די אויסגעהוילטע פון יעדן שמץ פון מענטש און ייִד, ווועלכע האָבן טאָגטעגלעך אָפּגעווארט די טראַנס־פאָרטן, כדי זיי פיזיש צו באַצווינגען און גייסטיק צו צעשמעטערן? מען האָט זיי אויסגעשולט און אויסדרעסירט אין דער דייטשישער פּראַקטיק פון ראַסן־מאַרד. מען האָט זיי געוויזן „קאַנאַדער".

דער דייטשישער טויטן־רוים אוישוויץ

גלייך ווי מען ווערט אַרויסגעטריבן פון די ווּאַגאַנען און מען באַטרעט די ערד, דערפילט מען, אַז מען איז אַריינגעפאַלן אין אַ גיהנום, ווועלכן עס איז אוממעגלעך צו פאָרגלייכן מיטן לאָדזשער געטאָ און אָפילו מיט אונדזער פאָרן אין די פינצטערע ווּאַגאַנען. כאָטש מיר זענען איצט אַרויס אין דרויסן, אונטערן פרייען הימל, מיט די פיס אויפן באָדן פון דער ערד, זעט מען דאָך די הויכע שטעכל־דראָטענע וועגנט, די הויכע „בודקעלעך", — די וואַך־טורעמס, ווו עס זיצן דייטשן מיט מאַשין־געווער. אויך אונטן, אויפן שטח, זעט מען דייטשן, ווּאָס היטן די „אַרדענונג" און באַהערשן דעם אוישוויצער רוים.

דאָס ברוטאַלע אַרויסטרייבן פון די ווּאַגאַנען איז געווען בלויז דער ערשטער שריט פון די „קאַנאַדער". אינעם שטח גופא פירן זיי אויס זייער עיקרדיקע אויפגאַבע: דאָ „באַגריסן" זיי אונדז מיט אַ שטרענגן באַפעל:

— מענער גייען באַזונדער און פרויען באַזונדער!

די דאָזיקע עטלעכע ווערטער זענען אַריין מיט שטעכעדיקע שפּיזלעך אין מוח און ווי סם פאַרגיסן זיי דאָס האַרץ. און אָט פירן זיי שוין אויס די אַרבעט מיט די אייגענע הענט: זיי רייסן זיך אַריין צווישן אונדז מיט כוח און שטופן, טרייבן און טיילן אָפּ פרויען פון מענער, זין פון מאַמעס, טעכטער פון טאַטעס. ביבאָוו האָט אין לאָדושער געטאָ געשווויגן: „איך פאַרזיכער אייך מיט מיין קאָפּ, אַז די פאַמיליעס וועלן בלייבן צוזאַמען". אָבער יאָרן אין געטאָ האָט מען זיך געראַנגלט אַז מען זאָל קענען אויסדויערן דעם הונגער און די אויסזידלונגען און לעבן צוזאַמען מיט די אייגענע, כאָטש מיט עמעצן פון „אייגענעם בלוט און פלייש". איצט צעריסן זיי די סאַמע שטאַרקסטע משפּחה־קנופּן.

אָט באַפאַלן זיי שוין מיך, רייסן אָפּ מרימען, גיטעלען און שיינדעלען פון מיר. די מוטער ווערט אַוועקגעשלעפּט פון איר אייניקן זון, די שוועסטער פון דעם ברודער.

— מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער! אַ סוף! שנעלער, רירטס ענק!

אַזוי ווערט באַהערשט דער גאַנצער טראַנספּאָרט דורך אויסוווּרפן. זיכער וואָלטן אָט די אַלע געטאָ־יידן פון דעם טראַנספּאָרט, די פרויען, מענער און קינדער, די יונגע מיידלעך און יינגלעך, זיכער וואָלטן זיי רעאַגירט און מיט די לעצטע כוחות זיך געווערט קעגן דער ברוטאַלער פאַרגוואַלטיקונג.

אָבער אַ ביסל ווייטער זעט מען די באַוואָפנטע דייטשן. מען זעט, אַז די חוצפהדיקע „קאַנאַדער" זענען זיכער מיט זייערן ברוטאַלן כוח, ווייל זיי שטיצן זיך אויף די באַוואָפנטע דייטשישע רוצחים.

קוקן די מענער אויף די פרויען, די פרויען אויף די מענער, די עלטערן אויף זייערע קינדער און קינדער אויף די עלטערן, און די לעצטע ווערטער פון צעשיידונג בלייבן שטעקן אין קעל...

אינעם צענטער פון דער פאַרלענדונג

דאָס צעריסן די משפחות איז געווען בלויז אַן ערשטער טריט, אַן אַרײַנפיר אין דעם אוישוויץ־גיהנום. איצט צעברומט זיך דער אוישוויצער טויטן־לאַגער מיט זײַן גאַנצער קראַפט. די באַוואַפנטע דייטשישע זעלנער, אונטער־אָפיצירן, אָפיצירן און אויך די „קאַנאַדער", זענען אַרומגעשטעלט אַרום אונדז און צווינגען וויייטער מיט זייערער ברוטאַלער קראַפט אויס־צופירן די באַפעלן.

די מענער פון דעם טראַנספאָרט לאָזט מען שטיין און וואַרטן; די פרויען מוזן גיין די ערשטע. אין אָנהויב גייען אָלע פרויען צוזאַמען, אָזוי ווי צו אַ מאַסן־לוויה, בעתן גאַנג מוזן זיי זיך פונאַנדערטיילן און גיין אײַנצלווייז, איינע נאָך דער צווייטער.

עס גייען יונגע פרויען מיט אָפגעצערטע געטאָ־פנימער, עס גייען די „אָלטע" העלדינס, וואָס האָבן דורכגעמאַכט אָלע הונגער־יאָרן, אָלע אויס־זידלונגען. כאָטש דער צער און דער געטאָ־פיין האָבן אָפגעצערט דעם קערפער און דאָס פנים איז פאַר דער צייט צעקנייטשט געוואָרן, וויל מען זיך נאָך אָנהאַלטן ביים לעבן; „קנייפט מען די באַקן, די פאַרב זאָל שטיין". ס׳גייען פרויען מיט קינדער ביי די הענט, קינדער אויסבאַהאַלטענע און אָפגעראַטעוועטע פון דער „שפערע", דערהאַלטענע ביים לעבן מיט דעם ביסל וואַרעמער רעסאָרט־זופ, וואָס די יונגע „שילער־אַרבעטער" פלעגן באַקומען אין די געטאָ־פאַבריקן.

עס גייען אויך כלה־מיידלעך, וואָס זענען אין די לאָנגע געטאָ־יאָרן רייף געוואָרן.

טייל גייען מיט שטאָלץ, מיט לייכטע טריט, שנעל צו פאַרענדיקן די טייוול־שפיל. די מערהייט גייט מיט פאַרביטערטע הערצער און אונטער־געהאַקטע פיס. אײַנציקווייז, אײַנע נאָך דער צווייטער, קומט מען צו און מען בלייבט שטיין עטלעכע טריט פאַר דעם תלין.

אויפן גרויסן פּלאַץ, אין צענטער, שטייט ער אַליין, דרייסט, זיכער, געמיטלעך, אָפילו מיט אַ שמייכעלע. פאַר וועמען דאַרף ער דען מורא האָבן? פאַר די געטאָ־פרויען אָדער פאַר די געטאָ־יידן פון דעם טראַנספאָרט?

פּאַרן גאָט, וואָס קוקט אפשר איצט אויף אים אַראָפּ פון הימל, האָט ער אויך נישט קיין פּחד; ער אַליין איז דאָך אַ געזאַלבטער דייטש־ראָסיס־טישער אָפּגאָט. ער שטייט געקליידט מיטן גאַנצן גלאַנץ פון אַ נאַציאַן אָפּיציר. אויף דער זייט טראָגט ער אַ רעוואָלווער, אין דער האַנט האָלט ער בלויז אַ קליין שטעקעלע און שפּילט זיך דערמיט. אַהין, אַהער, רעכטס, לינקס. אַזוי שפּילט ער זיך מיטן לעבן פון די געטאָ־יידן. מיט אַיין אויגנבליק דעצידירט ער, אין וועלכער זייט צו בייגן דאָס שטעקעלע, און עס שאָקלט זיך אויף לעבן און טויט. און אַזוי שפּילעוודיק, לעשט ער אויס די לעבנס פון צענדליקער טויזנטער יידישע קינדער, פרויען און מענער.

די פרויען און קינדער דערנענטערן זיך און בלייבן שטיין בײַם דיי־טשישן תלין. זיי שטויסן זיך אָן אין זיין חוזק־בליק. אין דער סעקונדע געפינט זיך זייער לעבן אויף אַ וואָגשאָל און הענגט אויפן גורל, וואָס זיין קליין שטעקעלע וואַרפט שפּילעוודיק — רעכטס, לינקס.

איך שטיי צווישן דער גאַנצע עדה מענער, וואָס וואַרטן קוקנדיק ווי די פרויען צעגייען זיך: טייל רעכטס, טייל לינקס. זע איך פון דער וויטנס מיין מרימען, זי האָלט אונדזער שיינדעלען בײַ דער האַנט, זי גייט אויף לינקס... ווען זי איז שוין אָפּגעגאַנגען אַ שטיק וועג, האָט זי זיך אויסגע־דרייט, געקוקט צו די מענער און דערזען מיך. אונדזערע בליקן האָבן זיך געטראָפן איבער דעם בריטן שטח פון דעם אוישוויצער טויטן־רוים. זי האָט געווינסט וווהין דער אוישוויצער תלין האָט זי געשיקט צוזאַמען מיט אונדזער 15־יעריקער טעכטערל שיינדעלען. אָבער פון דער וויטנס האָט זי נישט געקענט רעדן אָדער שרייען, ווייל זי האָט געווינסט, אַז דאָס וואָלט געשטעלט אין געפאָר אונדזער גאַנצן טראַנספּאָרט. אין איר שטומען בליק האָט זי מיר פּרובירט איבערגעבן אירע אַלע געפילן. געוויס האָט זי געהאָט אַ סך מיט מיר צו רעדן בײַ דער לעצטער אייביקער צעשיידונג, און מיט איר טרויעריקן בליק האָט זי די אַלע געפילן געוואָלט אויסדריקן. איין פּאַרלאַנג אירן בלויז האָב איך אויפגעכאַפּט דורך דעם אוישוויצער טויטן־רוים: אויב איך וועל איבערלעבן, זאָל איך זיין אַן עדות פון דעם אַלעם!

קאָלעקטיוו עלנטקייט

אַז דאָס שטעקעלע בייגט זיך אויף רעכטס און איך דריי זיך אויס אַוועקצוגיין, דערפיל איך ערשט רעכט דאָס ברידָן פון דער ערד אונטער מיינע פיס. די סעקונדעס צידָן זיך ווי שעהען. ס׳ווילט זיך מיר וואָס שנעלער אַנטרינען פון דעם מערדערישן דייטש, אַנטלויפן ווי פון אַ פייערדיקן ווולקאַן. יעדער טריט דויערט צו לאַנג, אַ שאָד, וואָס די פיס מוזן באַרירן די ערד. מיט די אויגן רייס איך זיך פאַרויס, כדי צו דערווייטערן זיך פון דעם דייטשישן תלין.

אַלע מענער פון דעם טראַנספאָרט, וואָס קומען אין דער רעכטער זייט, ווערן געשיקט אויף אַ זאַמלפונקט. איצט טויכן אויף די מענטשלעכע געפילן און עס דערוועקט זיך דער באַווּסטזיין. מען דערפילט אַ תהום פון צער, פאַרלוירנקייט און עלנט. צוזאַמען דערמיט דערפילט מען אויך די עקלדיקע חרפה צוליב דעם אייגענעם גערעטעוועטן לעבן, דאָס געשענקטע פון דעם דייטשישן מערדער־אָפיציר. דער שוידערלעכער נסיון איז אַזוי פריש: פאַרגאַנגענע יאָרן פון לעבן, בשותפותדיקע אַרבעט און שטרעבונג, פרייד און האָפענונג, מי פון די וואַכן־טעג און רו פון שבת־יו״ט — דאָס אַלץ איז מיט אַ מאָל אויסגערונען, אַלץ איז אָפגערישן געוואָרן. שטיי איך איצט אַליין ווי אַראָפגעפאַלן פון הימל אויף אַ פרעמדער ערד. וואָלט מען כאָטש געקענט זיך אויסווייגען, וואָלטן אַלע געיאָמערט אויפן פרישן בראָך, וואָס האָט אונדז געטראָפן. ווייסט מען אָבער, אַז מען געפינט זיך אין אוישוויץ, ווו יעדע פערזענלעכע רעאַקציע איז אַ זיכערער טויט, און אַ קאָלעקטיווער אויסברוך איז אַן אַלגעמיינע פאַרלענדונג.

פון די דריי טויזנט מענטשן פון אונדזער טראַנספאָרט, זענען מיר דאָ געבליבן בלויז עטלעכע הונדערט יונגע געזונטע מענער. אין אונדזער אָפּהענטיקייט שאַרט זיך יעדער צווישן די אַנדערע און זוכט אַ שותף צום טרויער און אַ פונק פון טרייסט אין „צרת רבים״.

מיין זון האָט מיך דעמאָלט דערזען און מיר האָבן זיך געטיילט מיט דעם צער און געלינדערט דעם טיפן עלנט. בלויז אויסנאָמען האָבן געהאָט אַזאַ מזל אין אוישוויץ.

אַלע שטייען מיר און וואַרטן אָפּ דעם ווייטערדיקן גורל. אַ גרופּע „קאַנאַדער" גיט אויף אונדז אַכטונג, אַז מיר זאָלן זיך נישט צעגיין איבערן פּלאַץ, זיך נישט מאַכן גרוים, נאָר שטיין צוזאַמענגעדריקט אין ענגשאַפט.

פּון דער ווייטנס זעט מען ווי פּון אַ בלאָק קומען אַרויס פּרויען נאָך דער באָד. דאָס זענען די פּרויען, וועלכע זענען אַריבער אויף דער רעכטער זייט.

— דאָרט שטייט אונדזער גיטעלע! — זאָגט מיין זון. איך קוק און דערקען נישט מיין עלטסטע טאָכטער גיטעלע פּון דער ווייטנס.

— יאָ! דאָרט איז גיטעלע, מען האָט איר אָפּגעשוירן די האָר פּון קאָפּ. — איך קוק זיך גוט אין, און איך דערקען גיטעלען. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין עלטסטע טאָכטער, פּון 21 יאָר.

די צווייטע סעלעקציע אין אוישוויץ

גלייך מיטן איבערטרעטן די שוועל פּון דעם „באָד־אַנשטאַלט" האָבן מיר געפּילט, אַז מיר זענען אַריינגעפּאַלן אין אַ פּרישן גיהנום. „קאַנאַדער" האָבן, מיט זייערע שטעקנס, באַגלייטט מיט זידל־שפּראַך, אַנגעווארפן אויף אונדז אַ פּרישע בהלה און אונדז צעטומלט. זיי באַפּעלן אונדז זיך אויסצוטאָן. איך טו זיך אויס און קוק זיך אַרום ווו צו לייגן דאָס אַנטון. אין דער זעלבער צייט צעפּירט זיך אַ „קאַנאַדער" איבער מיר מיט זיינע ביידע הענט: מיט דער רעכטער האַנט שלאָגט ער מיך מיטן שטעקן און מיט דער לינקער וויזט ער מיר אָן אויף אַ בארג מלבושים:

— וואַרף דאָ אַוועק דיין אַנטון! האָסט געהערט צי נישט? אַ סוף, שנעלער!

יעדערער באַקומט אַזאַ „לעקציע", און דער בארג מלבושים וואַקסט. עס ווערן אויסגעמישט די אַלע מענער־בגדים: אַרבעטער־בלוזן מיט קאַמגאַרענע אָנצוגער, אויבער־ מיט אונטער־וועש, שמוציקע שקאַרפּעטן מיט מאַנטלען. ס׳שטעלט זיך אַ פּראַגע: ווי אַזוי וועט מען קענען פּון דעם פּלאָנטער אויסזוכן דאָס אַנטון נאָך דער באָד?

די ענגשאפט און בהלה־געיעג, צוזאמען מיט דעם אנגעווארפענעם פלאנטער בגדים, שאפן דעם איינדרוק, אז מיר זענען גארנישט אין קיין באד. מ'וועט זיך שוין בכלל נישט דארפן אנטון.

ווען אלע זענען שוין אויסגעטאן נאקעט, ווערט אונדז אנגעזאגט, אז בלויז די שיך מיטן פאסיק אדער שעלקעס פון די הויזן דארף מען מיטנעמען מיט זיך. איצט ווערן מיר ארייngעטריבן אין א גרויסן צימער, דא מוזן מיר שטיין און ווארטן אין א געפרעסטער ענגשאפט, בלויז אין דער רעכטער העלפט פון דעם צימער. די צווייטע העלפט מוז בלייבן ליידיק. פאר ווען? עס קומט ארויס א דייטשישער אפיציר מיט א לעדערנער שפיצרוט אין האנט, און א הויכער, אויסדרעסירטער וואלף־הונט גייט אים נאך. ער און זיין הונט שפאצירן זיך אין דעם ליידיקן האלבן צימער און מיר, די עטלעכע הונדערט נאקעטע יידן, דריקן זיך נאך מער צונויף מיט אונדזערע נאקעטע קערפערס.

די ארבעט הייבט זיך אן. פון יענער זייט טיר, פאר דעם ארויסגאנג, שטייען דריי „קאנאדער", זיי באטראכטן די נאקעטע „פיגורן", יעדן באזונדער פון קאפ ביז די פיס. מען מוז זיך ארומדרייען, עפענען דאס מויל, אויפהייבן די צונג. נאך דער דאזיקער גרינטלעכער בדיקה ווערט מען ארייngעלאזט אין אן אנדערן צימער.

איך שטיי צווישן די לאדזשער נאקעטע יידן און ווארט אויף מיין רייה. איך האב באמערקט, אז איין „קאנאדער" איז נישט מקפיד אויפן ארייnקוקן אין מויל, שאר איך זיך צו צו אים, ווייל איך האב נישט קיין געזונטע ציין אין מויל. אפשר קומט דא א טויטשטראף פאר אזא „פארברעכן"?

דער דייטשישער אפיציר, ווען אלכער שפאצירט מיטן הונט אינעם ליידיקן האלבן צימער, לאזט נישט אפ קיין אויג פון די „קאנאדער"; עפעס האט ער באמערקט, אז איינער פון זיי האט נישט גוט ארומגעקוקט א ייד, איז ער צוגעגאנגען צו אים, און אים געגעבן צווויי פעטש. דער קאנאדער האט געזשמורעט די אויגן, אבער געשווינגן און ווייטער ממשיך געווען זיין ארבעט. פארשטייט זיך, אז דער פאקט האט אנגעווארפן א פחד אויף די אלע נאקעטע יידן.

אונדזער פחד פארשטארקט זיך נאך מער, ווען א „קאנאדער" לאזט

אַ ייד נישט אַרײַנגיין אין דעם צווייטן זאַל, נאָר שיקט אים צום דייטשישן אָפיציר. דער דייטש גיט פון דער ווייטנס אויף אים אַ קוק און הייסט אים זיך שטעלן ביי דער וואַנט אין דעם ליידיקן טייל פון צימער. דער אויס־דרעסירטער וואָלף־הונט שטעלט זיך גלייך לעבן דעם אומגליקלעכן נאַקעטן ייד.

אָלע נאַקעטע יידן קוקן איצט אויף דער וואַנט, ווו עס שטייט דער קרבן, אַ האַלב־טויטער פון שרעק. דער וואָלף־הונט ליגט און היט דעם ייד, ער זאָל זיך נישט באַוועגן. דער דייטש שפּאַצירט זיך הין און צוריק מיט אַ געהויבענעם קאָפּ און קלאַפּט מיטן שפּיצרוט אין זיינע גלאַנציקע שטיוול.

אָט ווערט נאָך אײנער צוגעשיקט צו דער וואַנט לעבן דעם ערשטן. ווען איך בין שוין געשטאַנען ביים „קאַנאַדער" צו דער צווייטער סעגרע־גאַציע, האָב איך נאָך געטאָן אַ קוק אַהין און געזען דאָרט שטיין דריי יידן, דריי קדושים.

די ווייטערדיקע צוגרייטונגען

נאָך דער צווייטער סעלעקציע וואַרטן מיר אין דעם צווייטן צימער, נאָך אַלץ נאַקעט. וואַרטנדיק קוק איך זיך צו צו די אײנריכטונגען אין דער אוישוויצער באָד, די וועשערייען, די דעזינפעקציע־אויוונס און די מעכאַנישע קעסלען — אַ גיגאַנטישער טעכנישער אַפּאַראַט. די „קאַנאַדער" ווערן דאָ פאַרהאָרעוועט, זיי ברענגען און פירן אַוועק פּעק יידישע מלבושים, לאַדעווען אָן די קעסלען און רוקן זיי אויף די שינעס אין די אויוונס אַריין. פון די אויוונס זעצט אַ פּאָרע, וואָס פילט אויס די באַדצימערן.

ענדלעך האָבן מיר זיך דערוווסט אויף וואָס מיר ווארטן. מיר דאַרפן דורכגיין נאָך אַ פּאָזע פאַר דער באָד. דאָס אויסטאָן זיך פון די אײגענע בגדים און די נאַקעטע סעלעקציע זענען נאָך נישט געווען, איצט קומט די דריטע פּאָזע — דאָס שערן.

די יסורים און בזיונות, וואָס די נאַקעטע מענטשן שטייען דערביי אויס, איז נישט צו באַשרייבן. די האָר אויפן גאַנצן קערפּער ווערן געריסן מיט טעמפּע מעסערס — פון קאָפּ ביז די פיס. אַ גאַנצער שפּאָלער מיט

„קאַנאַדער" שערער שערן מיט זשילעטקעס. אַלץ ווערט באַגליט מיט קללות. יעדער פון אונדז מוז דערפילן אויף זיין הויט דעם טעם פון יעדן שערער באַזונדער. דער ערשטער שערט די האָר פון קאָפּ, דער צווייטער ראַזירט די באָרד, דער דריטער קראַצט די האָר פון דער ברוסט, אַן אַנדערער — די מיטלסטע טיילן פון קערפער — פּאַרנט און הינטן. דערביי מוז מען זיך שטעלן אין פּאַרשידענע פּאָזיציעס, דעם ראַזירער זאָל זיין באַקוועמער, און ביי יעדן שערער הערט מען עקלדיקע באַמערקונגען, וואָס שמעקן מיט אונטערוועלט.

ערשט נאָך דעם קומט מען אַן אין באָד. די באָד באַשטייט פון אַ טוש מיט קאַלט און וואַרעם וואַסער. די שיך און דעם פּאַסיק אָדער שעלקעס טראָגט יעדער מיט זיך אין באָד אַריין.

א באַזונדערן שאָדן ליידן די, וואָס זענען געקומען מיט שטיוול. אין באָד ווערן זיי צוגענומען און מען באַקומט האָלץ־טרעפּעס. די שטיוול געהערן גראָד צו די, וואָס זענען געווען פּריווילעגירטע אין לאָדזשער געטאָ: די געטאָ־פּאָליציי, פּאַבריק־לייטער א"א — די, וואָס האָבן זיך געקענט באַזאָרגן מיט נייע שטיוול צום „אומבאַקאַנטן נייעם וועג". דאָ זענען אַלע „יודען" גלייך.

דער אַרויסגאַנג פון דער באָד געפינט זיך פון אַן אַנדערער זייט. יענע זייט, ווו מיר זענען אָנגעקומען, האָב איך שוין מער פאַר די אויגן נישט געזען. ביים אַרויסגיין פון באָד גייט מען אַדורך א פּערפידע דייטשישע „אייניריכטונג": מען פאַלט אַריין אין א גריבל מיט טונקעלן וואַסער. מען זעט נישט די טיף פונעם וואַסער, עס מאַכט דעם אייַנדרוק פון בלאָטע, און דאָס אומדערוואַרטע אייַנזונקען שאָקירט אַלעמען, ס'וויזט זיך אַרויס, אַז דאָס דאַרף זיין דעזינפעקציע־וואַסער צו טובלען די יידישע פיס.

פון באָד פירט דער וועג אין א גרויסער שאָפּ: די לעצטע אָפּטיילונג פון דער אוישוויצער באָד־פּאַבריק. עטלעכע מעטער אייַנער פונעם אַנדערן שטייַען אויך דאָ די „קאַנאַדער", יעדערער לעבן א באַרג אָנטון. די אַרויס־געקומענע פון באָד לויפן שנעל אַדורך דעם שפּאַלער פון די „קאַנאַדער", כאָפּנדיק ביי יעדערן א שטיק אָנטון. ביים ערשטן באָקומט מען א העמד, ביים צווייטן כאָפּט מען גאָטקעס, ביים דריטן — הויזן, ביים פערטן —

אַ רעקל, ביים פינפטן — פוס־לאַפּן, ביים זעקסטן — אַ מיצל. ביים באַקומען די מלבושים טאָר מען זיך נישט אומקוקן, וואָס מען באַקומט: מען מוז כאַפּן און לויפן וויטער. מעג דאָס אַנטון זיין צו גרויס אַדער צו קליין, צו שמאָל, צעריסן אַדער שמוציק. טאָמער וואָגט עמעצער עפּעס צו זאָגן אַדער צו פרעגן, קריגט ער מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ און — לויף וויטער. די בערג אַנטון זענען אַנגעוואַקסן פון די יידישע מלבושים, צוגע־רויבטע אין די געטאָס און קאַצעטן, פּאַרן דערמאָרדן און נאָכן דערמאָרדן די יידן. בלויז די פוס־לאַפּן און דאָס מיצל זענען געווען „אָריגינעלע" לאַגער־אָרטיקלען פּאַר די יידישע קנעכט. די פוס־לאַפּן זענען געווען צוויי שטיקלעך דיקע שמאָטעס, צונויפגענייטע אין דערמיט מיט אַ דיקער נאָט, ס'איז אויסגעקומען צו טרעטן פונקט אויף דער גראָבער נאָט. אויך די מיצלען זענען געווען גענוואָרן פון פאַרשידענע אַלטע שמאָטעס.

וויטער שטייט נאָך אַ „קאַנאַדער", וואָס פירט אויס די לעצטע פּראָ־צעדור פון דער אוישוויצער באָד. מיט אַ בלעך פון איילפּאָרב, אין וועלכן ער טונקט אַ באָרשט און שמירט אַן דריי פּאָסן אויף אונדזער אָנטון. יעדער, וואָס קומט אַרויס פון באָד, מוז אויך צו אים צוגיין און לאָזן זיך אויסמאָלן פּאָסן, פון ביידע זייטן הויזן, פון רעכטס און לינקס און אין מיטן דער פּלייצע. די קאָלירטע איילפּאָרב קלעפּט זיך גוט צו צום אָנטון און לאָזט זיך שוין נישט אָפּרייניקן. דערמיט וועלן מיר „געקרוינט" פּאָר יידישע קאַצעטלער.

„יודישע העפּטלינגע" אין „ציגוינער־לאַגער"

די עטלעכע און צוואַנציק בלאָקן זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן שאָסיי. די פּוילישע מיליטעריש קאַוואַלעריע האָט פּאָר דער 2טער וועלט־מלחמה קאָנצענטרירט דאָ אירע פערד, און פּאָר זיי זענען עס געבויט געוואָרן די לאַנגע פערדשטאַלן מיט קלייניע פענצטערלעך און ליכט־עפענונגען אין דאָך, לענג־אויס דער שטאַל. אין מיטן איז געשטאַנען אַן אויוון, פון בערך אַ מעטער הויך. פון ביידע זייטן פלעגן אַ מאָל שטיין די קאַוואַלערסקע פערד.

די דייטשישע אָקופּאַנטן האָבן אַרויסגענומען די פערד פון די דאָזיקע

פערד־קאָזאַרמעס אין בירקענאָ־אוישוויץ און פאַרשיקט אַהין ציגיינער. אין זומער 1944 האָבן די דייטשן ליקווידירט די „ציגוינער־לאַגערן". אַלע ציגיינער, וואָס האָבן דאָרט „געווינט", זענען מיט די פרויען און קינדער, געשיקט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן.

אין די דאָזיקע „ציגוינער־לאַגערן" זענען געשיקט געוואָרן די לאָדזשער יידן; דאָ אַהער זענען אָנגעקומען די טראַנספאָרטן פון דעם גאַנצן חודש פון דער ליקווידאַציע פון געטאָ — די יידן, וואָס זענען אַרויס לעבעדיק פון די סעלעקציעס. אַזוי אַרום איז דער „ציגוינער־לאַגער" פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „יודען־לאַגער". דאָס איז געווען אַ באַזונדערע וועלט, אָפגע־גרענעצט מיט הויכע עלעקטריזירטע שטעכלדראָטענע וועגט פון אַלע אַנדערע לאַגערן אַרום.

קיין שום קאָנטאַקט מיט די אַרעסטאַנטן פון יענער זייט דראָטענער צוים האָבן מיר נישט געקענט האָבן. דאָ האָבן מיר דערפילט דעם אונטער־שיד צווישן געטאָ און קאַצעט. אין געטאָ האָבן מיר טאַקע געליטן אַ שרעקלעכן הונגער און עצביטערט פאַר די אויסזידלונגען, אָבער אַזוי לאַנג, ווי מען האָט זיך דערהאַלטן ביים לעבן, איז מען דאָך נאָך געווען אַ מענטש. מ׳האָט געווויינט אין דירות צוזאַמען מיט די משפחות. נאָך דער אַרבעט אין דער פאַבריק און נאָך די רייעס אָפצונעמען די ראַציעס, איז מען געווען ביי זיך אין דער היים; די נאַכט־אָפרו איז נישט צוגערויבט געוואָרן. אין בירקענאָ־אוישוויץ דאָקעגן איז קיין איין מינוט פון די פיר און צוואַנציק שעה אין מעת־לעת נישט געווען פריי — מען האָט נישט געטאָרט טאָן וואָס מען וויל. שטענדיק איז מען געווען געיאָגט און געפלאָגט, געטריבן אין ענגשאַפט און מיט טומל, אונטער פחד און געשלעג. זינט מען שטייט אויף, נאָך אין דער פינצטערער נאַכט, ביז צום איינשלאָפן אין דער צווייטער נאַכט, ווערט מען געטריבן מיט אַ ווילדן ריטשען־קוויטשען און מיט שטעקנס, געשמיסן און געוואָרפן פון איין אָרט אויפן צווייטן.

שלעגערס זענען דאָ אַ סך, אַ גאַנצע קייט פון ראַנגעס זענען באַפול־מעכטיקט דערצו. דער הויפט, דער גרעסטער צווישן די אַלע שלעגערס, איז דער דייטשישער לאַגער־פירער אַליין. דערנאָך גייט דער לאַגער־

עלטעסטער, בלאָק־עלטעסטער, שטובן־דינסט א״א. אַ ספּעציעלן אַמט צום שלאָגן פּאַרנעמט דער „קאַפּאַ״ (קאַמעראַד־פּאָליציי).

בלויז אין געציילטע, זעלטענע מאָמענטן, מערסטן טייל אידער מען ווערט כּאַרזונקען אין טיפּן שלאָף, דערמאָנט מען זיך אין דעם פּאַרגאַנגענעם לעבן, פּון וועלכן ס׳איז נישט געבליבן קיין שום סימן. מען איז געבליבן עלנט, אַן אַ נאָמען, אַן אַ דאָקומענט, אַן אַ בילד, אַן אייגענעם מלבוש אויף זיך — אַן קיין שום אָנדענק. מען איז אויסגעריסן געוואָרן פּון לעבן, גלייך ווי מען וואָלט געוואָרן אויסגעשפּיגן פּון דער ערד. ווען נישט דער זכרון, וואָס האָט אונדז פּאַרבונדן מיט דער פּאַרגאַנגענהייט, וואָלטן מיר אין גאָנצן פּאַרגעסן, אַז אַ מאָל זענען מיר געווען מענטשן און אַז מיר שטאַמען פּון מענטשן.

דער אוישוויצער „בעל־דרשן״

אויפן שטח פונעם ציגיינער־לאַגער האָב איך זיך געטראָפן מיט לאָדזשער יידן, וואָס זענען געקומען מיט איינעם פון די פּריערדיקע טראַנס־פּאָרטן, מיט חברים, באַקאַנטע. דאָרט האָב איך זיך איבערצייגט, אַז אַלע טראַנספּאָרטן, וואָס זענען געשיקט געוואָרן פּון לאָדזשער געטאָ איינעם ליקווידאַציע־חודש, זענען פּאַרשלעפּט געוואָרן דאָ אַהער — קיין אוישוויץ.

— האָסט שוין געהערט דעם אוישוויצער „בעל־דרשן״? — פּרעגט מיך שלמה אייכענבוים מיט דער אוישוויצער, ביטערער איראָניע. איך קוק אויף אים מיט שטוינונג: ווי קומט אין דעם אוישוויצער שעכטהויז אַ בעל־דרשן?

באַלד האָט מען אַלעמען פון אונדזער טראַנספּאָרט אַריינגעשיקט אין דעם ספּעציעלן בלאָק אַריין אויף צו הערן דעם „בעל־דרשן״. ער איז אַריינגעקומען מיט צוויי געהילפן. זיי האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אויפן אויוון־מויער פון מיטן בלאָק און באַפוילן, אַז מיר זאָלן אַלע שטיין פון אין זייט בלאָק און שטיל אויסהערן וואָס מען וועט אונדז זאָגן. זענען מיר אַלע געשטאַנען ענג צונויפגעפּרעסט אין אַ האַלבן בלאָק. דער צווייטער האַלבער בלאָק איז געווען ליידיק.

דער רעדנער הייבט אָן רעדן. ער רעדט צו אונדז יידיש, ער מוסרט אונדז שטרענג מיט אַן אונטערוועלטישן לעקסיקאָן. ער דראָט אונדז מיט שפּיזיקע אויגן, מיט אויסגעצויגענע הענט און מיט נאַקעטע ווערטער:

— דאָ אין לאַגער טאָר מען נישט האָבן קיין געלט, וואָלוטע, גאָלד אָדער בריליאַנטן. נישט קיין האַרטע און נישט קיין ווייכע. זאָל יעדער, אָבער טאַקע יעדער, אָפּגעבן אַלץ, וואָס ער האָט. מ'וויסט גאָנץ גוט, אַז צ'האָט באַהאַלטן די מאַיאָנטקעס אין מויל און אין לאָך פון ט... מ'וויסט סיי ווי ווער ס'האָט באַהאַלטן. ווען עץ דאָס באַלד אָפּגעבן, ווען גאָרנישט געשען, אויב נישט, ווען זיין ווי אין ווינד.

זיין „דרשה" גרילצט אין די אויערן און רופט אַרויס שרעק און שטוינונג. פון וואַנען זאָלן די לאָדזשער יידן האָבן פאַרמעגנס, נאָך די אַלע יאָרן פון דייטשישן רויב, נאָכן הונגער און פיין, נאָכן אַדורכגיין די אוי־ שוויצער באָד, וווּ מ'האָט איבערגעלאָזט אַפילו דאָס אייגענע אָנטון? אָבער ער רעדט ווייטער, אין זיין אויסדרעסירטער רעדע באַנוצט ער זיך מיט דראָונגען פון קאָלעקטיוור פאַראַנטוואָרטלעכקייט:

— אויב עמעצער וויסט פון אַ צווייטן, וואָס האָט באַהאַלטן געלט, זאָל ער דאָס גלייך אויסגעבן. עץ זאָלט געדענקען, אַז דאָ איז אוישוויץ!...

נאָך דער רעדע באַפעלט ער מיר זאָלן אַלע, אין איין אויגנבליק, איבער־ לויפן אינעם ליידיקן האַלבן בלאָק. ער און די געהילפן באַפאַלן אונדז דערביי מיט זייערע שטעקנס. עטלעכע הונדערט מענער גיבן זיך אַ וויג, אַזוי ווי אַ בלאָז אין שטורעם. די, וואָס באַקומען די שטעקנס, שטופן פאָרויס און ברעכן די גרענעצן פון לאַנגזאַמקייט און אָפּהאַלט. די, וואָס פאַלן אום, ווערן געטראָגן פון דער גאַנצער מאַסע, וואָס לויפט אינעם ליידיקן האַלבן בלאָק אַריין.

אין דער טאָג־טעגלעכער קאַצעט־פראַקטיק האָט זיך אפשר אַ מאָל געטראָפן, אַז נאָכן איבערלויפן פון די געפאַנגענע, איז געבליבן ליגן אַן אַוועקגעוואָרפענער פאַרמעגן. ביי אונדז, לאָדזשער געטאָ־יידן, האָבן זיי גאָרנישט געהאַט וואָס אויפצוהייבן פון ליידיקן דיל.

דער אוישוויצער „שעניצקי"

דער אַקטיוויסטער אינספּעקטאָר פון „אַרבייטס־אייזאַץ" אין אוישוויץ, וואָס איז געקומען דירעקט אין קאָנטאַקט מיט די לאָדזשער העפטלינגע, איז געווען דער אוישוויצער „שעניצקי". ער איז געווען אַ נידעריקער, דיקער פּאַרשוין, געראַדט האָט ער אַ גוטן פּוילישׁ, פּאַרשטייט זיך — מיט דער אונטערוועלטישער טאָנאַציע, אַזוי ווי ס׳פּאַסט פּאַר אוישוויץ. פון וואַנען האָט זיך דער פּאַרשוין דערשלאָגן צו דער אַקטיווער פונקציע אין אוישוויץ? דאָס האָט קיינער פון אונדז נישט געוווסט; מען האָט אויך נישט געוווסט ווי ער הייסט. די לאָדזשער האָבן אים גערופן — דער אוישוויצער „שעניצקי".

דער נאָמען שעניצקי איז די לעצטע יאָרן געווען זייער פּאָפולער אין לאָדזשער געטאָ: שעניצקי איז געווען דער לייטער פון „אַרבייטס־אייזאַץ" אין געטאָ. דעריבער האָבן די לאָדזשער העפטלינגע גערופן דעם אינס־פּעקטאָר פון אוישוויצער „אַרבייטס־אייזאַץ" — דער אוישוויצער „שעניצקי".

דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל, זינט ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, צו טרעפן זיך מיט אַ פֿאָליאַק, וואָס דינט אין דער אָפּיציעלער היטלעריישער היעראַרכיע.

דער דאָזיקער פּאַרשוין איז געווען ראַפינירט און געניט אין אַלע גאַביטן. ער האָט גאָלאָזט פילן די לאָדזשער העפטלינגע זיינע פּוסטן און זיין שטעקן. ער איז דער ספּעציאַליסט פון עקזאַמינירן און אויספּאָרשן די פּאַכקענטענישן פון די, וואָס האָבן זיך צוגעשטעלט און רעפּלעקטירט צו אַרבעטן ביי אַ באַשטימטן פּאַך. האָט מען געמאָלדן, אַז מען נייטיקט זיך אין שלאָסער, איז זיין שטעקעלע געוואָרן ביי אים אַ פּייל:

— דאָס איז אַ פּייל, נעם דאָס און הייב אָן פּיילן! — האָט ער באָפוילן דעם ייד, וואָס האָט זיך צוגעשטעלט פּאַר אַ שלאָסער. גלייך ווי יענער האָט געגומען דאָס „פּיילעכל" אין האַנט און אָנגעהויבן „פּיילן", האָט דער אוישוויצער „שעניצקי" גלייך דערקענט, צי ער איז טאַקע פון דער בראַנזשע. אויב נישט, נעמט ער צוריק דאָס שטעקעלע, זידלט אים אָן און באַגלייט אים מיט קלעפּ. אַ צוויי מאָל, וועג מען האָט געפרעגט אויף בויער, איז זיין

שטעקעלע געווארן א קעלניע. אז מ׳האט זיך געניטיקט אין א טישלער, איז זיין שטעקעלע געווארן א הובל:

— נעם ארבעטן מיט דעם הובל! — זאגט ער צו די, וואס קומען זיך מעלדן פאר טישלער. זיין געניט אויג דערקענט גענוי, ווער ס׳איז באמת אזא פאכמאן און ווער נישט. נאטירלעך, זענען די מערהייט געווען נישט פון די פאכן; יעדערער האט געשטרעבט זיך ארויסצובאקומען פון גיהנום. האט דער אוישוויצער „שעניצקי" געווילדעוועט איבער די יידן מיט די פויסטן און שטעקנס.

ווי געזאגט, איז דער גאנצער אוישוויצער „ארבייטס־איינזאץ" געווען א דייטשישער בלאף, כדי צו צעטומלען, ארומצוגיין און דעזאריענטירן די העפטלינגע. אלע יידישע העפטלינגע פון בירקענאו־אוישוויץ זענען געשיקט געווארן, נאך דער איבערגאנג־צייט, אין ארבעטס־לאגער, צו די שווערסטע פיזישע ארבעטן, וואס אין 90% פאלן האט מען זיי נישט אויסגעהאלטן.

די זופ אין אוישוויץ

מיטאגצייט ברענגט מען פאר יעדן בלאק צווישן אדער דריי קעסלען זופ.

אין משך פון די צוויי וואכן, וואס איך בין דארט געווען, האב איך זיך נישט צוגעווויזינט צו דעם אופן טראגן אט די קעסלען: יעדן קעסל טראגן אכט מאן. ווי אזוי איז מעגלעך, אז אכט מאן זאלן ארומרינגלען א קעסל זופ און גלייכצייטיק אים טראגן? ער ווערט געטראגן בלויז דורך צוויי מאן. ביי די אויערן פון ביידע זייטן קעסל, די איבעריקע העלפן צו מיט זייערע געבויגלטע פויסטן, וואס קלאמערן זיך איינער אין דעם צווייטנס. אין א גלייכער ליניע, פילן די אכט אויס די גאנצע ברייט פון שאסיי: פיר פון דער רעכטער זייט און פיר פון דער לינקער. אזוי ארום זענען די צוויי, וואס האלטן אן דעם קעסל ביי די אויערן איינגעקלעמט אין מיטן, און אלע צוזאמען שפאנען מיט דעם קעסל זופ צום בלאק.

ארום 20 — 30 טריט הינטער זיי שפאנען אויפן שאסיי נאך אכט מאן, וועלכע טראגן נאך א קעסל זופ אויף דעם זעלבן אופן. א ביסל ווייטער — א דריטע גרופע מיט זייערן קעסל זופ. ס׳האט זיך נאך נישט פארענדיקט

דער מאַרש פון די קעסלען זופ פאַרן ערשטן בלאָק. באַווייזן זיך אויפן שאָסיי פרישע גרופּעס מיט די קעסלען פאַרן צווייטן בלאָק. און אַזוי ביז צום לעצטן. די גרופּעס מיט די קעסלען ציען זיך אויפן שאָסיי ווי קאַראַוואַנען, פון דער לאַגער־קיך ביז די בלאָקן.

די אַכט מאַן קענען נישט שטיל רעדן צווישן זיך; זייענדיק אויסגעשטעלט אין אַ גלייכער ליניע, מוזן זיי אויפהייבן זייערע שטימעס. דער רעש פון די טריט אויף די שטיינער פון ברוק הילכט אָפּ אין אייגעם מיט די הויכע געשפּרעכן פון די מאַרשירנדיקע. דאָס אַלץ דערמאָנט אין דעם קלאַנג פון אַן אינוואַזיע פון פרימיטיווע אַלטערטימלעכע שבטים.

די געשפּרעכן וואָס ווערן געפירט אַרום די קעסלען זופ, זענען טאַקע קאָנצענטרירט אַרום די זופן:

— צי איז היינט די זופ אַ ביסל געדיכטער ווי נעכטן?

— דער שפּעטער האָט נעכטן נישט גוט אונטערגעמישט אין קעסל, ווען ער האָט מיר אַריינגעגאָסן מיין זופ.

— נעכטן האָט דער נידעריקער, דער געלער, „אַרגאַניזירט" נאָר אַ זופ, און דער הויכער, דער שוואַרצער, איז געבליבן אַן איין זופ.

אַזעלכע און ענלעכע געשפּרעכן ווערן געפירט בעת די „פּראָצעסיע" מיט די קעסלען.

אין מיטן דעם מאַרש הייבט זיך טייל מאָל אָן אַ געשריי:

— כאַפּט אים! שנעלער, יאָגט אים!

דאָס שרייט מען אַריבער צו די מענער פון די בלאָקן, אַז מען זאָל כאַפּן דעם „גנב": אַ יונגן בחור, וואָס איז אַרויפגעלאָפּן אויפן שאָסיי, אונטערגעקומען צו אַ קעסל און אַרויסגעשעפּט אַ טעפּל זופ. ער איז שנעל אַנטלאָפן, זיך אַוועקגעזעצט ביי אַ וואַנט פון דעם בלאָק און אויסגעזופט זיין גנבה.

די, וואָס טראָגן די קעסלען מיט געשלאָסענע הענט, קענען זיך נישט אָפּשטעלן — וואָס ס׳זאָל נישט געשען, שטעלן זיי זיך נישט אָפּ, נאָר גייען ווייטער.

אַ צווייטער בחור, וואָס האָט געזען יענעמס געלונגענעם שריט, טוט נאָך יענעמס ביישפּיל, ער לויפט אויך אַרויף אויפן שאָסיי און שעפּט אָרויס

זופ מיט זיין בלעך. אויך איצט ווערט אַן אַלאַרם־געשריי. דאָס יינגל אַנט־
לויפט און וויל אויך געניסן פון זיין גליק. אָבער ער נעמט פאַרזוכן, קומט
פלוצלינג אונטער אַ קאַפּאַ מיטן שטעקן און קלאַפּט פון אים אַרויס די זופ,
וואָס ער האָט געגעסן „אייערנעכטן". אַזעלכע סצענעס חזרן זיך איבער
טאָג־טעגלעך. די, וואָס זענען דרייסט, אַנטלויפן לאַכנדיק און גענישן פון
זייערע פעיקייטן, זיי קענען עס באַווייזן בלויז צוליב דעם, וואָס זיי האָבן
פראָטעקציע ביי די עלטעסטע אָדער די קאַפּאָס. דאָקעגן די, וואָס האָבן
נישט קיין „פלייצע", ריזיקירן מיטן אייגענעם לעבן איבער אַ ביסל זופ.

מיט אָט דעם ווילדן בילד פון טראָגן די זופ־קעסלען אין די בלאָקן
ווערט ערשט אָנגעהויבן די פרשה פון „מיטאָג" אין אוישוויץ. מען שטעלט
זיך אויס אין אַ רייַ צו נעמען די זופ. לעבן דעם בלאָק שטייט אַ קאַסטן
מיט פאַרשידענע סאָרטן כלים. דאָס זענען אַלטע, אָפּגעריבענע, צעבויגענע
און גענאַלעכערטע „כלים מכלים שונים": טיפּע טעפּ און פלאַכע ראָנדלען,
בריייטע בלעכן און שמאָלע פּושקעס, מעשענע פּאָנען און געווייגלעכע שיסלען,
שוואַרצע פּאָטעלניעס און צעבויגענע מענאַשקעס. דאָס ערשטע מאָל האָב
איך באַקומען אַ בריייטע בלעך, אין וועלכער די זופ האָט קוים צוגעדעקט דעם
דנא; נאָך איידער איך האָב פאַרזוכט פון דעם „מיטאָג", האָב איך דערפילט,
אַז די זופ רינט פון אַ לאָך אין דנא. האָב איך געמוזט צוהאַלטן מיט אַ
פינגער, די זופ זאָל נישט אין גאַנצן אויסרינען און וואָס שנעלער עס
אויפעסן. אַן אָנדערש מאָל האָב איך באַקומען אַ פלאַכן ראָנדל. איך האָב
דאָס געמוזט אָנהאַלטן גלייך, די זופ זאָל זיך נישט איבערגיסן. אַן אָנדערן
טאָג איז מיר אַריינגעפאַלן אַ שמאָלע פּושקע מיט לעכער אין דער זייט
און איך האָב מאַניפּולירט מיט דער פּושקע אויף אַלע זייטן, גלייכצייטיק
זופּנדיק די זופ, זי זאָל נישט אויסרינען. רעקלאַמירן אָדער וועלן טוישן אַ
כלי — פון דעם טאָר מען אין אוישוויץ אָפּילו נישט חלומען.

דער אופן פון צעטיילן און עסן דעם „מיטאָג" ווערט געענדערט יעדן
טאָג און מען מוז פאַלגן די באַפעלן. איין טאָג דאַרפן אַלע זיך שטעלן אין
דער ריי אין דער רעכטער זייט בלאָק, און נאָכן באַקומען די זופ — איבער־
גיין אויף דער לינקער זייט און דאַרט עסן שטייענדיק. אַ צוויי מאָל מוז
יעדער אַריינגיין אין בלאָק אַריין און אַרויסגיין מיט זיין כלי. כדי מען

זאָל אים אָנגיסן די זופּ אין דרויסן. צו מאָרגנס מוזן אַלע ווידער שטיין אין דער ריי פון דער רעכטער זייט בלאָק, און נאָכן באָקומען די זופּ, מוז יעדער זעצן זיך אויף דער ערד — פון דער לינקער זייט בלאָק.

דאָס „מיטאָג" מוז מען זופּן: קיין לעפל האָבן מיר אין אוישוויץ נישט באָקומען און מיר האָבן דאָס נישט געטאָרט פאַרמאָגן. אויב עמעצן איז אַריינגעפאַלן אַ ביסל געדיכטס אָדער אַ שטיקל קאַרטאָפל, האָט ער עס געדאַרפט אַרויסקראַצן מיט די פינגער.

עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך צוגעפאָסט צו דער טאָגטעגלעכער ברוטאַלקייט פון אוישוויצער לעבן; זיי פלעגן שנעל אויס־טרינקען די ערשטע פּאָרציע זופּ און זיך ווידער אַריינדרייען אין דער ריי צו באָקומען נאָך אַ ביסל זופּ. לסוף זענען שטענדיק געבליבן עטלעכע, פאַר וועלכע עס האָט נישט געסטייעט. דער קעסל איז שוין געווען ליידיק.

פאַרשטייט זיך, אַז אין אוישוויץ האָבן מיר אויך נישט געטאָרט פאַר־מאָגן קיין מעסערס. די פּאָרציעס ברויט, וואָס מיר פלעגן באָקומען, האָבן מיר געמוזט פשוט צעברעכן און בייסן. אָבער אין די קורצע מינוטן פון דער פרייער צייט זענען די יידן נישט געזעסן לייַדיק: מען האָט זיך געמאַכט לעפל און מעסערס. אָנגעהויבן האָט אַ שלאָסער, ער האָט געפונען אַ שטיקל בלעך און האָט עס געפיילט אויף די שטיינער, געריבן און געפוצט, און אַזוי לאַנג געמייסטערוועט, ביז ס׳איז געוואָרן אַ „מעסער". אַ טישלער האָט געגומען אַ שטיקל האָלץ, געשניצט מיט שערבעלעך גלאָז און געמאַכט אַ הילצערנעם „לעפל". נאָך זייער בישפּיל האָבן אַנדערע אויך געגומען טאָן דאָס זעלבע. ווי נאָר ס׳איז געקומען אַ מינוט רו פון דער אוישוויצער יאָגעניש און לויפענישׂ, האָט מען געאַרבעט: געפיילט אויף שטיינער, געשניצט מיט גלאָז — און ס׳איז געגאַנגען אַ פאַבריק פון לעפל און מעסערס.

ווער ס׳האָט זיך דערוואָרבן אַזאַ שטיק „לוקסוס", אַ מעסער אָדער אַ לעפל, האָט עס געמוזט גוט באַהאַלטן פאַר די קאַפאָס און די עלטעסטע.

דאָס יידישע מענער־„געזינדל" אין אוישוויץ

א גשזינד זאָלבע אָכט, און בעטן נאָר צוויי,
און קומט אַן די נאָכט וווּ שלאָפן דאָן זיי?
דריי מיטן טאָטן, און דריי מיט דער מאַמען,
העגטלעך און פיסלעך געפלאָכטן צוזאַמען.

אברהם רייזען

דער גרויסער דיכטער, וואָס האָט אַ מאָל מיט אָט די ווערטער באַזונגען די יידישע אָרעמקייט, איז מער נישטאָ. אָבער עמעצער מוז דאָך באַשרייבן אויך דאָס יידישע מענער־„געזינדל" אין די אוישוויצער נעכט. ווי אַזוי האָט מען זיך „געבעט" און ווי אַזוי איז מען געשלאָפן?

פֿאַרן שלאָפן־גיין פלעגט מען אַרויסטרייבן אַלעמען פון באַראַק אויף דער גאַס. אין באַראַק האָט מען דעמאָלט „געבעט" צום שלאָפן. „געבעט"? ווי אַזוי האָט מען געקענט בעטן, אַז ס׳האָט זיך נישט געפונען קיין איין בעט אין באַראַק? דאָס „בעטן" איז באַשטאַנען דערין, וואָס מען האָט אויסגעלייגט די פֿאָדלאָגע מיט קאָלדרעס, דיוואַנען, קאָצן, און מיט אַלעם וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט אויסשפרייטן, און אַז ס׳איז שוין נישט געווען מער קיין אַלטע געוואַנטן, וואָס זאָלן צודעקן די גאַנצע פֿאָדלאָגע פון באַראַק, איז אויך אַזוי גוט געווען. דערמיט איז שוין דער באַראַק גרייט און מען לאָזט אונדז אַריינגיין שלאָפן. דער געדראַנג צום אַריינגיין איז אין לשער, יעדער וויל זיך אַריינשטופן וואָס פריִער, כדי צו פֿאַרנעמען אַ בעסערן פּלאַץ. די בעסטע ערטער צום שלאָפן זענען לענג־אויס דער וואַנט, וווּ דער קאָפּ לענט זיך אָן אין דער וואַנט, קיינער טרעט נישט אַרויף אויף אים, און מען קען זיך „אַנשפּאַרן" מיט די פיס אויף יענעמס קאָפּ. דער מצב פון דער צווייטער ריי, וואָס לייגט זיך אויף דער פֿאָדלאָגע, איז נאָך אויך נישט דער ערגסטער, און אַפילו די דריטע און פערטע רייען זענען נאָך אויך מיט חסד. ערגער איז מיט די, וואָס קומען אַריין אין באַראַק די לעצטע. פֿאַר זיי איז שוין נישטאָ קיין אָרט אויף דער פֿאָדלאָגע צו ליגן, זיי מוזן זיך אַריינשטופן צו זיצן. ביז עס ווערן פֿאַרנומען אַלע פּלעצער, שפּילן זיך אָפּ פיינלעכע סצענעס, מיט קרעכצן און געוויינען, געבייזערן און קללות, געבעטן און געשלעגן, קאָפּען מיט די פיס און שלאָגן איבער די קעפּ.

ווייטיקדיק ביז גאָר איז פאַר די לעצטע, וואָס געפינען שוין נישט קיין שטיקל מקום אויף דער פאַדלאָגע זיך אַנידערצוזעצן — די דרייען זיך אַרום וויִ אויף גליענדיקע קוילן. דער באַפעל פון די עלטעסטע איז, אַז אַלע מוזן שוין ליגן. זיי לויפן אַרום מיט די שטעקנס איבער די, וואָס ליגן נאָך נישט; די לעצטע לויפן איבער די ליגנדיקע מענטשן, פאַרטשעפען זיך אין זיי, פאַלן און ווערן צוריקגעשטויסן, לויפן, שפרינגען און פאַלן ווייטער. דער עלטעסטער לויפט זיי נאָך, ער לויפט אויך אַרויף אויף די ליגנדיקע, אָבער ער טרעט איבער די מענטשן, און ווער ס'וואָגט צו מאַכן אַ קרומע מינע אָדער געבן אַ קרעכץ, דער קריגט אויך געשלאָגן מיטן שטעקן. דער עלטעסטער כאַפט פאַרט זיין קרבן און דערלאַנגט אים עטלעכע שטעקנס, אויך די, וואָס ליגן דערלעבן, קריגן געשלאָגן. ערשט דעמאָלט קורטשען זיך אַלע צונויף און דער פאַרשפּעטיקטער קוועטשט זיך אַריין. אַזעלכע פאַרשפּעטיקטע זענען פאַראַן יעדע נאַכט, און יעדע נאַכט קומען פאַר מיט זיי די זעלבע סצענעס. דערפאַר וויל יעדער זיין פון די ערשטע אַרייַנצוגיין שלאָפן אין בלאָק, דערפאַר ווערט אַזאַ געראַנגל, אַזאַ שטופּעניש ביים אַרייַנגאַנג.

אָט אַזוי ליגט אויסגעלייגט אויף דער פאַדלאָגע „דאָס יידישע מענער־געזינדל" אין די אוישוויצער באַראַקן. יעדע נאַכט בין איך געשלאָפן לעבן אַנדערע שכנים; אַ מאָל האָט מיר אַ שכן געקאָפּעט אַ גאַנצע נאַכט אין קאָפּ. אַ צווייטער האָט געשטאָכן די עלנבויגנס אין מיין לייב אַריין, אַ דריטער האָט מיך געלאָזט „אויסשמעקן" דעם ריח פון זיינע אינגעווײַדן. אַן אַנדערע נאַכט האָב איך געהאַט שכנים, וואָס האָבן אַליין זיך אייגנע־קורטשעט, אַליין צעבראָכן דעם קערפּער אין יסורים, כדי די אַנדערע זאָלן פון זיי נישט ליידן.

אין אוישוויצער מענער־יידן־לאָגער שלאָפט יעדער אינזאָם, צווישן פרעמדע. אַפילו ווען מען האָט עמעצן פון דער משפּחה, אָדער אַ חבר, אַ באַקאַנטן, קען מען אויך נישט שלאָפן צוזאַמען. די ערשטע טעג אין אוישוויץ בין איך געווען צוזאַמען מיט מיין זון, אָבער שווער איז געווען צו שלאָפן צוזאַמען. דער מענטש ווערט דאָ ווי שטויב אין אַ שטורעם־ווינט; מען גייט נישט ווען אוּן ווּ מען ווייל, מען ווערט געיאָגט פון די

עלטעסטע און געשטופט פון די פינף הונדערט מענטשן אין בלאָק, פון דער ענגשאַפט, בהלה און וויסטער פאַניק. מען ווערט צעריבן און צעשטויסן אין פאַרשידענע עקן פון בלאָק, פון איין זייט פון די עלטעסטע, וואָס באַפאַלן מיט די שטעקנס און פון דער צווייטער זייט — פון די מענטשן, וואָס לויפן און טרעטן איבער די, וואָס שטייען זיי אין ווע.

ליגן די מענטשן אין זייער איינזאַמקייט און יעדערער פיבערט נאָך פון פרישן צער איבער די אייגענע, וואָס זענען געשיקט געוואָרן אויף „יענער" זייט, ווי אויך פון שאַנדע פאַר דעם, וואָס אַליין איז מען געבליבן לעבן. ווען מען ווערט פאַרזונקען אין שלאָף, שנאַרכט פון אַלעמען אַרויס אַן אַלגעמיינער קרעכץ. אַזאַ איז דער אָשוויענטשימער לאַגער־שלאָף.

„אַרבייטס־איינזאַץ" אין אוישוויץ

ס׳איז נאָך שטאָק־פינצטער ווען מיר ווערן דערוועקט מיט אַ הויכן, שטרענגן באַפעל: — אַוף! אַוף! גלייך ווערט מען מיט בהלה אַרויס־געטריבן אויף דער גאַס, און ס׳הייבט זיך אָן דער קאַצעטלערישער אומרו. מען טרייבט פון איין אָרט אויפן צווייטן, אין „וואַשרוים", און באַלד צוריק אויף דער גאַס. די קאָלטע נאַכטווינטן עסן זיך איין אין די אויסגעפיניקטע, מידע גלידער. אין דער פינצטער גייט מען צו דער וואַנט פון בלאָק. איינער נאָכן צווייטן שטעלט מען זיך דאָרט, כדי צו שיצן זיך פון די קאַלטע ווינטן. כסדר קומען צו נאָך און טוליען זיך צו די, וואָס שטייען פון פריִער ביי דער וואַנט און מען וואַרעמט זיך איינער ביים צווייטן.

אָבער לאַנג קאָן מען נישט שטיין. נאָך איידער ס׳ווערט ליכטיק, טרייבט מען אונדז ווייטער, אין בלאָק אַריין און צוריק אויף דער גאַס, נאָך דער „קאָוע" און צום „אַרבייטס־איינזאַץ". אַלע פון בלאָק דאַרפן זיך שטעלן צו דער קאָמיסיע, וועלכע באַטראַכט יעדערן באַזונדער, פאָרשט, סאָרטירט און סעגרעגירט צו באַזונדערע גרופּן. דאָס סאָרטירן די מענטשן צו פאַרשידענע פאַך־אַרבעטן איז געווען בלויז אויף צו צעטומלען זיי; יעדן טאָג האָט מען פאַרשריבן אַנדערע פאַכמענער — אַ מאָל לויט אַלגעמיינע בראַנזשעס, אַ צווייט מאָל לויט ספעציעלע פאַכן — שלאָסער,

טישלער, בויער א״א. יעדערס מאָל האָבן מיר געמיינט, אַז איצט איז פאַראַן אַ האָפענונג אַרויסצודרייען זיך פונעם אוישוויצער שעכטהויז און אַרבעטן ביי פאַכמענישע בראַנזשעס. ערגער ווי דאָ קען דאָך שוין נישט זיין. אָבער פון די אַלע פראָצעדורן — פון שרייבן, סאָרטירן, צעטיילן און צעשיקן די העפטלינגע אין באַזונדערע גרופּן אויפן שטח — איז גאָרנישט געווארן. נאָך 3 — 4 שעה מהומה, שרייען און שלאָגן, פאַרשרייבן און יאָגן, האָט מען לסוף באַפוילן אויסמישן אַלע אין איינעם. אַזוי אַרום איז מען יעדן טאָג אויף אַן אַנדער אופן געווארן אָפגענאַרט, דעזאָריענטירט און אַנטוישט.

ס׳זענען אָבער געווען אויך מאָמענטן וועלן מען האָט נישט סעגרעגירט לויט די פאַכן, נאָר לויט דעם עלטער און פיזישן געזונט־צושטאַנד; די יונגע האָט מען געשיקט אין אַן אַנדער זייט אַריין. אויך מיין זון האָבן זיי געשיקט דאָרט, צו די יונגע העפטלינגע. איך האָב אָבער געוואָלט זייַן צוזאַמען מיט מיין אייניציקן זון, האָב איך זיך זייטיק צוגעשאָרט דאָרט אַהין. די קאַפאָס זענען צוגעקומען צו מיר און מיך צוריקגעשיקט אויף זייער אופן. זיך האָב נישט רעזיגנירט פון מיין פלאַן. בין איך אַוועק „שפּאַצירן״ אין אַ צווייטער זייט אַריין, און פון דאָרט זיך „אַריינגעדרייט״ צו דער יונגער חברה. אָבער אויך דאָס מאָל האָבן די קאַפאָס מיך „דערווישט״, און מיט „לערנגעלט״, מיט זייערע שטעקנס, מיך צוריק משלח געווען צו די אַנדערע אוישוויצער קאַצעטלער. מיין זון האָט מען דעמאָלט אַוועק־געשיקט צוזאַמען מיט דער גרופּע יונגע אין אַן אַרבעטס־לאַגער און איך בין געבליבן אין אוישוויץ אַליין, אָן מיין זון.

אַ פּ ע ל

אין די נאָכמיטאָג־שעהען איז פאָרגעקומען דער „אַפּעל״. דאָס איז דער צערעמאָניאַל פון ציילן די „יודען־העפטלינגע״. אַלע עלטעסטע און קאַפאָס ווערן דעמאָלט אַקטיוו, לויפן ווי משוגעים מיט באַפעלן: אייל־טרעטן!״ צוויי שעה פאָרן אַפּעל ווערט מען צונויפגעטריבן אין די רייען. זיי לערנען אונדז, אויף זייער שטייגער, אינצוהאַלטן גלייכע רייען און

גלייכמעסיק אויספירן די קאָמאַנדעס. די באַפעלן ווערן אונדז געגעבן אויף אַ שטרענגן זעלנערישן אופן: „אַכטונג! רירט אייך!" די וואָס האָבן נישט איינגעהאַלטן די גלייכמעסיקייט, ווערן באַפאַלן פון די קאָפאָס און עלטעסטע, מיט די פויסטן און שטעקנס. אַז זיי קומען אַריין אין רציחה, קאָפען זיי ווילד מיט די פיס. זיי באַשטראָפן אויך דעם גאַנצן בלאָק מיט שטראָף־איבונגען, מיט „קני־בויגן", און ווידער מיט קלאָפ, אָפילו אַן אַ פאַרוואָס. אָפילו ווען אַלע פירן שוין פינקטלעך אויס די קאָמאַנדע־באַפעלן, אפשר בעסער ווי לאַנגיעריקע זעלנער, ווערט אַלץ נישט אויסגעמיטן די פיין פון קלאָפ און ווילדע אָנפאַלן אויף איינצלנע און אויף אַלע צוזאַמען.

אַזעלכע איינגעשטעלטע רייען, באַפעלן און געשלעגן הערט מען אין דער זעלבער צייט פון אַלע זייטן. ביי יעדן בלאָק זענען איינגעטרעטן די מענטשן פון דעם בלאָק. די קאָפאָס און בלאָק־עלטעסטע גיבן זייערע קאָמאַנדעס און שטראָף־באַפעלן הויך, אַזוי אַז מען הערט זייערע ווילדע קולות אין דער גאַנצער אָפטיילונג. איינער ווייל איבערשטייגן מיט אַכזריות, מיט ווילדע געשרייען, דעם צווייטן. פון אַלע זייטן הערט מען די דייטשישע קאָמאַנדע־באַפעלן:

„אַכטונג! מיצן אָפּ! די אָוגען לינקס! אָוגען גראָדע אָוס! רירט אייך!"

ווען דער טאָג הייבט זיך אָן פאַרטונקלען, איז דער מאָמענט פונעם אָפיציעלן אָפּעל. די קאָפאָס און עלטעסטע ווערן מיושבדיק און גרייטן זיך מיט גרויס ערנסט און פּחד. דעמאָלט ווערן מיר געציילט.

ס׳טרעפט אָפּט, אַז אין אַ געוויסן בלאָק איז פאַראַן מער העפטלינגע, ווי ס׳דאַרף צו זיין, און אין אַ צווייטן בלאָק — ווייניקער. רעגולירן דאָס די עלטעסטע אויף אַן איינפאַכן אופן: מ׳נעמט פון דער ערשטער שורה מענטשן פונעם בלאָק, ווו ס׳איז פאַראַן מער, און מען שיקט זיי איבער דאָרט ווו ס׳איז דאָ ווייניקער. די העפטלינגע זענען נישט רעגיסטרירט אין די בלאָקן לויט די נעמען. ס׳דאַרף נאָר שטימען די צאָל — אַזוי פיל און אַזוי פיל שטיק.

בעתן אָפּעל ווערט אין דער גאַנצער אָפּטיילונג שטיל. אַלע האָבן זיך שוין איינגעשטעלט אין פינקטלעכע גלייכע רייען, אָפילו די קאָפאָס

און שטובן־עלטעסטע שטייען שוין אויך אין די רייען. פאַר אונדז שטייט בלויז איינער — דער בלאָק־עלטעסטער.

אין דער טיפער שטילקייט הערט מען פעסטע שטיוולטריט אויפן שאָסיי. דאָס גייט ער אַליין, דער דייטשישער לאַגער־פירער. אַז ער קומט צו אַ געווייסן בלאָק, גייט אים אַנטקעגן דער בלאָק־עלטעסטער און מעלדעט אים די צאָל העפטלינגע פון זיין בלאָק. די פעסטע, דרייסט־געזונטע טריט פונעם לאַגער־פירער אויפן שאָסיי שפּאַלטן די לופט און ווערפן אַן אַן אימה אויפן גאַנצן לאַגער. אָט הערט מען שוין זיינע דרייסטע, געזונטע שטיוולטריט ביי אונדזער בלאָק, אונדזער בלאָק־עלטעסטער טוט אַ ברום: „אַכטונג! מיצן אַפּ! אַוגען לינקס!"

אַלע קוקן צום שטרענגן פּרצוף פונעם הויך־שלאַנקן דייטש, אַנגעטאָן אין היטלעריש אָפּיצירישן גלאַנץ.

דער בלאָק־עלטעסטער גייט מיט גרויס דרך־ארץ און שנעלע גע־מאָסטענע טריט צו אים, בלייבט שטיין געציילטע שפּאַן פּאַר אים און מעלדעט אים אונדזער צאָל.

נאָכן דורכפּאַראַדירן פונעם לאַגער־פירער אין דער גאַנצער אָפּטיילונג פונעם „ציגוינער־לאַגער" ווערט דער אָפּעל פּאַרענדיקט.

„אָפּעל" איז געווען דאָס געשפּענסט אין אַלע דייטשישע לאַגערן; אויסער יסורים און פּיין פון די קאָפּאָס און עלטעסטע ביים צוגרייטן צום אָפּעל, איז דאָס אויך געווען דער מאָמענט פון „לפקוד בדין", ווען די אָפּיציעלע באַשלוסן זענען אונדז איבערגעגעבן געווארן דורך דעם לאַגער־פירער אַליין. סעגרעגאַציעס, איבערשיקונגען, אינדיווידועלע און קאָלעקטיווע שטראָפן זענען דעמאָלט אויסגעפירט געווארן אונטער דער אויפזיכט פונעם לאַגער־פירער.

די אוישוויצער טבילה צו דער קנעכטישער פאַרשיקונג

אַ טאָג פריִער, אידער מיר זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן פון אוישוויץ, זענען אַלע פון אונדזער בלאָק געשיקט געוואָרן אין באָד אַריין. דאָס איז נישט געווען די זעלבע באָד ווו מיר זענען געווען בעת אונדזער אָנקומען אין אוישוויץ. דאָ האָט מען אַרייַנגעלאָזט קליינע גרופּעס, צו 20 מאַן בלויז. די איבעריקע האָבן געוואַרט, ביז ס׳איז געקומען די ריי פאַר זיי.

בשעת אונדזער וואַרטן אין דרויסן, האָבן מיר געזען אַ גרופּע אַרעס־טאַנטן פון אַ צווייטן לאַגער. זיי האָבן געקוקט צו אונדז און מיר צו זיי. אייַנער פון זיי האָט זיך דערקענט און פאַרפירט מיט אונדז אַ שמועס. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי זענען פוילישע אַרעסטאַנטן, וואָס זענען געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ נאָך דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד. פאַר מיר און פאַר אַלע לאָדזשער קאַצעטלער איז דאָס געווען אַן איבערראַשונג. ערשטנס, איז עס געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס מ׳האָט זיך באַגעגנט מיט פאָליאַקן, פון יאָר 1940, זינט מיר זענען פאַרטריבן געוואָרן אין געטאָ אַריין. מיר זענען שוין נישט געווינט געווען, אַז עמעצער פון אַן אַנדער פאָלק זאָל רעדן צו אונדז אַזוי ווי צו נאָרמאַלע מענטשן. צווייטנס, איז דאָס געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס מיר האָבן אַ לעבעדיקן גרוס פון וואַרשע — אַז ס׳איז געווען אַ געטאָ־אויפשטאַנד און שפּעטער אויך — דער אַלגעמיינער אויפשטאַנד אין וואַרשע. מיר האָבן געשלונגען יעדעס וואָרט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער אָנפירער פון די פוילישע אַרעסטאַנטן — ציראַנקעוויטש (דער שפּעטערדיקער פוילישער פּרע־מיער־מיניסטער) — האָט געוואָלט אָנקניפּן מיט אונדז אַ קאָנטאַקט, פאַר אַ געמיינזאַמען קאָנספּיראַטיוון וויידערשטאַנד. אונדזערע געשפּרעכן זענען אָבער איבערגעריסן געוואָרן, ווייל די עלטעסטע האָבן פאַרטריבן דעם פאָליאַק צוריק צו זיין בלאָק. מיר האָבן נישט געוואָלט רעזיגנירן פון דעם קאָנטאַקט מיט זיי. עטלעכע פון אונדז האָבן דאָך, הינטער די וועגט פון די בלאָקן, „צושפּאַצירט" צו זיי, דערציילט די פוילישע אַרעסטאַנטן וועגן דער טראַגישער לאָגע פונעם איזאָלירטן לאָדזשער

געטאָ בכלל און וועגן דעם פינאַל פון די רעשטלעך פונעם לעצטן יידישן געטאָ אין פוילן. צו דערערדן זיך צו עפעס קאָנקרעטס איז נישט געקומען, וויל באַלד אויף צומאָרגנס זענען מיר געוואָרן פאַרשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

דאָס אַנטון, וואָס מען האָט אונדז געהאַט געגעבן ביי אונדזער אָנקומען אין אוישוויץ, נאָך דער ערשטער באַד, האָט מען איצט אין דער באַד צוגענומען. די אָפּגעפּאַרבטע פּאַסן־צייכנס פון אייפּאַרב אויף די בגדים, איז געווען צו ווייניק, קענטיק, פאַר די יידישע העפּטלינגע אויף קנעכטישער אַרבעטס־פאַרשיקונג. אַרויסקומענדיק פון באַד, האָבן מיר באַקומען די אָפּיציעלע העפּטלינגע־מלבושים. דאָס זענען געווען די געשטרייפּסטע קאַצעטלערישע, לייכטע ליינען־הויזן מיט אַ בלוזע אָן קע־שענעס, אויך אַ מיצל פונעם זעלבן שטאָף. געשטעמפּלטע קאַצעטלער...

„ציידה לדרך"

במשך פון די צווייַ וואָכן, וואָס איך בין געווען אין אוישוויץ, האָב איך זיך שוין געהאַט אַ ביסל צוגעווויינט צום דאָרטיקן גיהנום, צו די ניבול־פה, צו די געשרייען און זידלעריין, צו די געשלעגן מיט די שטעקנס און פאַרשידענע יאָגענישן. די פייניקונגען זענען שוין אַריין אין דער געווויינהייט און ס׳האָט שוין נישט איבערראַשט. מען האָט זיך שוין געהאַט צוגעווויינט צו די פערזענלעכע שטריכן פון יעדן כוליגאַנישן יונג פון די פירערשאַפטן אין די בלאָקן. אָבער אוישוויץ האָט פאַרגרייט צו אונדזער אָפּרייַע נאָך גרעסערע דערנידערונגען און פיינען.

די לעצטע צווייַ טעג פון אונדזער זיין אין אוישוויץ איז שוין נישט געפּראַווט געוואָרן די פּראָצעדור פון „אַרבייטס־איינזאַץ", נאָר צווייַ טויזנט מענטשן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף אַ מאָל, און באַלד אויף צו מאָרגנס — נאָך צווייַ טויזנט מאָן. די העפּטלינגע וועלן אויס־געשטעלט און אָפּגעצייַלט אויף אַ באַזונדערן פּלאַץ, דאָרט באַקומט יעדער אַ שטיקל ברויט, דערנאָך אַ שטיקל ווורשט מיט אַ שטיקעלע פּוטער, און מ׳שיקט אַריין אין אַ באַזונדערן בלאָק אַריין.

ס׳רעדט זיך נאָר אַזוי: יעדער באַקומט אַ שטיקל ברויט. די מענטש־לעכע שפּראַך איז צו אַרעם צו שילדערן דעם אופן פון געבן דעם „צידה־לדרך", מיט וואָסער בייזן בזיון, טויטשטערק, און געיעג מיר האָבן דאָס באַקומען. שנעל, פייל פון בויגן, וועלן מיר אויסגעשטעלט אין גלייכע רייעס און מען מוז דורכלויפן אַ שפּאַלער פון ס.ס.־לייט. די גאַנצע דינערשאַפט, אַלע קאַפּאָס און עלטעסטע, זענען דערבי אַרגאַניזירט און פירן אָן מיט דער אַרבעט. יעדער פון זיי וווייזט אָן דעם וועג וווהין צו גיין, אויף וועלכן אָרט מען דאַרף אויסשטרעקן די האַנט צו דעם וווּרשט, און אויף וועלכן אָרט צו דער פוטער. פאַרשטייט זיך, אַז דעם וועג וווייזן זיי מיט די שטעקנס איבער די קעפּ, אויפן אוישוויצער אופן. אין דער ריי מוז מען שטיין גלייך, נישט אָפּנייגן רעכטס אָדער לינקס. פאַר זיך זעט מען בלויז די פלייצע פון דעם פאַרשטייענדיקן. וואָס ס׳טוט זיך פאַר אים — זעט מען נישט. די ריי באַוועגט זיך שנעל, שפּאַנט מען שנעל פאָרויס, ביז דער פאָדערמאַן באַקומט דעם שטעקן און שפּרינגט אַוועק פון מיינע אויגן. דער אויטאָ מיט די דייטשן, אַרומגערינגלט מיט די עלטעסטע, אַנטפלעקט זיך פאַר מיר פלוצלינג מיט זיין גאַנצער מער־דערישער דיסציפלין. ווי אַ מחנה וועלף וואָס באַפאַלן און בייסן זיך איין אין לייב, אַזוי הייבן זיך די שטעקנס. איך וואָלט זיי מוחל געווען דאָס פּיצל פלייש, אַבי נישט דערנענטערן זיך צו די שלעגערס; אָבער אין אוישוויץ איז נישט ווי מען ווייל, נאָר ווי די שטעקנס צווינגען, און לאַנג טראַכטן טאָר מען אויך נישט. די אַרבעט פון טיילן די 5 דק״ג וווּרשט גייט בליץ־שנעל. די שטעקנס, וואָס פאַלן אויף מיר פון אַלע זייטן, צווינגען מיך אויסצושטרעקן די האַנט, נעמען דאָס פּיצל פלייש און ווייטער האָפּסען. באַלד שטייט דער צווייטער אויטאָ. שוין בין איך ווידער אין שפּאַלער פון סאַדיסטישע שלעגער, ווידער פאַלט אויף מיר אַ האָגל מיט שטעקנס. איך מוז ווידער שנעל אויסשטרעקן די האַנט נאָך דעם פּיצל מאַרגאַרין־פוטער, און ווי אויף גלי׳ענדיקע קוילן — ווייטער אַוועק־שפּרינגען. אַזוי וויקלען זיך די רייעס, יעדער סעקונדע עפּנט זיך דער גיהנומדיקער קעסלגרוב פאַר אַן אַנדערן, יעדער רגע בלייבט אַן אַנדערער שטיין מיט דער זעלבער איבערראַשונג אין שרעק און קלעפּ.

די דייטשישע ראַסן־דיסציפּלין האָט נישט דערלויבט, אַז די ס. ס.־זעלנער זאָלן קומען אין דירעקטער באַרירונג מיט די יידן. מעגן דאָס זיין אַפילו מיט יונגע געזונטע מענער, פּעזיקע צו דער פיזישער קנעכטישער אַרבעט. דעריבער זענען מאָביליזירט געוואָרן אַלע קאַפּאָס און עלטעסטע, אויסדרעסירטע כוליגאַנעס פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן: דייטשן פּאָליאַקן, אוקראַינער, יידן א״א, דורכצופירן שנעל די שמוציקע אַרבעט.

מיטן באַקומען דעם „צידה הדרך״ איז מען נאָך אַלץ נישט פרייגעלאָזט געוואָרן; נאָך אַלץ איז פאַרגעזעצט געוואָרן דאָס געיעג מיט די שטעקנס פון די קאַפּאָס און עלטעסטע אין קעגנוואָרט פון די דייטשישע זעלנער, וועלכע האָבן זיך צוגעקוקט און געלאַכט, געהאַט פאַרגעניגן פון אונדזער פיין. מיט דעם איצטיקן ווילדן געיעג האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין בלאָק אַריין.

דער ווייגעשריי פון דער לעצטער נאַכט אין אוישוויץ

שווער צו שילדערן די געפילן פון אַ יידישן העפטלינג, ווען ער פאַלט אַריין אין בלאָק אַריין מיט די צוויי זאַכן: מיטן ברויט, וואָס ער האַלט אין דער האַנט און מיטן ווייטיק פון זיין צעביילטן קערפּער. עס ברויזט אַ פּיזישע צעטרייסלונג פון יעדן אבר אַרויס. וואָלט מען געוואָלט זיך אַנידערלייגן, אויסווייענען זיך, אָפּוואַשן די געפּיניקטע אברים און די באַליידיקטע נשמה. אָבער נישט אין אוישוויץ, ניין. דאָ האָט מען שוין גע אַרגט נישט צו לאָזן אָפּרוען דעם יייד, נאָך אַלץ טיפער און טיפער אים פאַרזונקען, ווי אַ צעשלאָגענעם הונט.

אין בלאָק איז ענג. די מענטשן ווערן אַריינגעלאָזט אייניער אויפן צווייטן. אין די פּריערדיקע נעכט זענען געווען אין בלאָק 500 מענטשן, איז מען געלעגן, געפלאָכטן הענט, פיס און קעפּ צוזאַמען. איצט שטופּט מען שוין אַריין מער ווי טויזנט מענטשן. אַנדערע בלאָקן זענען ליידיק, אין גאַנצן געשלאָסן, און דאָ יאָגט מען אַן איינעם אויפן צווייטן, אַזוי

ווי די הערינג אין פאַס, צוזאַמענגעדריקט מיט פרעמדע מענטשן, וואָס יעדער פון זיי איז נאָך אין פרישן בהלה־שגעון.

געווען מענטשן, וואָס פון גרויס בהלה און ענגשאַפט האָבן זיי פאַרלוירן דאָס ברויט אַדער ווורשט, צי מאַרגאַרין. נאָך מער פאַלן זענען געווען פון גנבות. מען הערט געוויינען און געשרייען פון אַלע זייטן. דאָס געשריי אין זיך אַליין און דאָס געשריי אַרום זיך צווינגען דעם מענטשן צו באַשעפטיקן זיך מיט זיין פאַרציע עסן. דאָס געשריי אין זיך — דאָס איז דער הונגער. אין דער אייגעדריקטער ענגשאַפט, ווי נאָר דער שטעקן שטייט נישט פאַר די אויגן, הייבט אָן אַריינקריכן אין די נאָזלעכער דער טעם פון ברויט, ווורשט און מאַרגאַרין. די אויסגעהונגערטע אברים הייבן אָן מאָנען, ס׳דערוועקן זיך די גלידער, סיי די איינגעשלאָפענע, האַלב־טויטע און סיי די אויפגערייצטע, באַליידיקטע, די געשלאָגענע. אַלע אָדערן ציען, אַלע ווילן זיך לינדערן און זעטיקן. דאָס געשריי אַרום זיך — דאָס זענען די קולות: „מיין ברויט! מ׳האָט מיר צוגעגנבעט מיין ברויט! ווי איז מיר"! צוליב די געוויינען און קרעכצן האָבן די מענטשן מורא פאַר דער פרעמדער ענגשאַפט פון אַרום. ווייל מען זיך פאַרזיכערן, אַז דאָס וואָס מען האָט באַקומען מיט אַזוי פיל בזיונות און פיין, זאָל נישט פאַרפאַלן גיין. אין ענגשאַפט רייסט מען דורך די הענט צום פנים, מ׳פאַקט אַריין דאָס ברויט אין מויל צו שטילן דעם ווילדן הונגער און גלייכצייטיק זיך באַוואָרענען פאַר גנבים. דאָס פיצל ווורשט און מאַרגאַרין איז קודם־כל אויפגעגעסן געוואָרן. סיי ווי קען מען נישט אָפשניידן אַ שטיקל ברויט, אָנשמירן און עסן ווי אַ מענטש. דערנאָך עסט מען דאָס פאָסנע ברויט. אָפעטיט איז דאָ, דער עיקר גייט דאָך צו באַוואָרענען זיך אין דער גרויסער ענגשאַפט פאַר אַ גנבה. ווו צו באַהאַלטן — איז נישטאָ, אין דער בלוזע איז נישטאָ קיין קעשענע, בלויז אין די הויזן — איז דאָרט אויך נישט זיכער. דאָס בעסטע איז: אויפעסן.

די נאַכט פאַלט צו, און דער אָנגעוואָרפענער מענטשן־קנויל פון איבער טויזנט מענער שטייען אין געפרעסטער ענגשאַפט. די פיס ברעכן זיך אין, ס׳ווילט זיך אָנידערפאַלן אויף דער ערד און שלאָפן, אָבער ס׳איז נישטאָ

קיין שטיקל פריי אָרט. שטייענדיקערהייט ווערט מען אינגעשלאָפן, און דער קאָפּ פאַלט אויף אַ צווייטן, וואָס ווערט אויפגעוועקט פון דרעמל.

פאַראַן אַזעלכע, וואָס ווילן זיך דורכרייסן, אָנקומען אין קאָרידאָר, דאָרט וווּ מען קען דערליידיקן אַ מענטשלעך געבֿרויך. אין דער ענגער שטופּעניש הערן זיך קולות, קרעכצן, שטילע וווייגעשרייען און אויך קריגערייען, פאָרווורפן. צווישן דער געפּיניקטער מאָסע געפּינען זיך אַזעלכע, וואָס דריקן אויס דעם פראָטעסט מיט ווילדן כּעס צו די פרעמדע יידן, וואָס שטיקן זיך אַליין אין אַלגעמיינעם קלעם.

דער שטובן־עלטעסטער און דער בלאָקן־עלטעסטער קומען אָפטער אַריין און באַפעלן, אַז ס׳זאָל זיין שטיל, זייערע באַפעלן ווערן באַגלייט מיט שטעקנס אויף די מענטשן, וואָס שטייען נאָענט צו זיי. אָבער די ענגגעפּרעסטע מאָסע קען זיך גאָרנישט איינשטילן. אַזוי שטייט מען ביז אין דער שפּעטער נאַכט אַריין. דעמאָלט רופט דער בלאָק־עלטסטער אַריין דעם קאַפּאָ. ער שטעלט אים פאָר און דערקלערט דערביי דעם באַדייט פון קאַפּאָ: „דער קאַפּאָ, אייער קאַמעראַד־פּאָליצייַ, דער וועט ביי אייך מאַכן אָרדענונג, איר זאָלט זיך האַלטן רויק. ס׳זאָל זיין שטיל. ס׳איז שוין שפּעט ביי נאַכט, ס׳מוז זיין פולשטענדיק שטיל!״ און אָט גייט דער היטלעריש־ער קאַפּאָ מאַכן „אָרדענונג״. ער נעמט אַרויס איינעם פון דער ענגער מאָסע, דעם ערשטן בעסטן, און ער שלעפּט אים צו זיך. דער איז דער קרבן, וואָס דער קאַפּאָ שלאָגט אים אין נאַקעטן לייב אַריין מיט 25 שטעקן־קלעפּ. די געשרייען פון דעם געשלאָגענעם פאַרטייבן דעם גאַנצן בלאָק. די גרעפּרעסטע מאָסע שטייט דערנאָך אַ גאַנצע נאַכט מיט יסורים און דערשלאָגנקייט, אָבער שטילשווייגנדיק.

אַבערוויסטעגירסדאָרף

אַלבערט

טרייסט מיין פאָלק,
עס דאַרף די טרייסט...
י. ל. פּרץ

אַלבערט איז געווען דער פאַמיליע־נאָמען פון אַ בכבודיקע משפּחה אין לאָדזש. דער פאָטער איז געווען אַן אַרטאָדאָקסישער ייד פון מיטלשטאַנד, זיין פרנסה איז געווען פון אַ וויגאָניע־שפּינערייַ. די קינדער זייַנע האָבן שטודירט, די עלטערע טאָכטער איז געווען אַ לערערין אין דער „שקאָלאַ פאָוושעכנאַ" נומער 131, פון די אַזוי גערופענע „שאַבעסאָווקעס". די יינגערע טאָכטער האָט געהאָט אַ געוועלבל פון קינדער־קאָנפעקציע אויף פּיעטריקאָווער גאַס נומער 79. דער זון איז געווען אַ הויכער שוואַרץ־חנוודיקער יונגערמאַן. שטענדיק האָט ער דערציילט מעשיות, וויצן און געשמועסט פאָליטיק. די משפּחה אַלבערט האָב איך געקענט נאָך פון פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. מיט דעם יונגן אַלבערט האָב איך זיך געטראָפן אין לאַגער.

אין חודש סעפּטעמבער 1944 פאַרן מיר שוין דאָס צווייטע מאָל אין געשלאָסענע בהמות־וואַגאָנען. איצט ווערן מיר אַוועקגעשיקט פון אוישוויץ אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. פונקט ווי דעמאָלט, ווען מיר זענען געפאָרן קיין אוישוויץ. אַזוי טרייבט מען אונדז איצט אויך אין וואַגאָן אַריין אין ענגשאַפט, הונדערט מאָן אין אַ לאָסטוואָגאָן. מען זעצט זיך אין רייַעסווייז אויף דער פּאָדלאָגע מיט אייַנגעקורטשעטע פּיס און הענט. ס׳וואָלט זיך געוואָלט אַ ביסל אויסצוּיען אַ פּוס, בייטן די פאָזיציע, אָבער מען איז אַזוי איינגעפּרעסט, אַז ס׳איז שווער זיך צו באַוועגן. אין דעם איצטיקן טראַנספּאָרט פון אוישוויץ זענען נישטאָ מיט אונדז אונדזערע פרויען און קינדער, די אַלטע טאַטעס און מאַמעס, די פאַרשידנפאַרביקייט פון פּריוואַטע פאַמיליעס. איצט זענען מיר אַלע בלויז מענער — אַרבעטס־שקלאַפן.

אין דעם לאַסטוואַגאַן פאַר בהמות־טראַנספאָרטן איז ביי דער זייט פאַראַן אַ קליין צימערל מיט אַ פענצטער, אַ טישל און אַ באַנק. דאָס צימערל איז באַשטימט פאַר די מענטשן וואָס פאָרן מיט די בהמות־טראַנספאָרטן. איצט געפינען מיר זיך ווו מען האַלט די פּי, און אין יענעם צימערל זיצן 2 ס.ס.־זעלנער. די באַוואַפנטע היטלעריסטן קוקן צו אונדז כסדר אַריין, זיי לאָזן אונדז אַפילו נישט אַרויסקוקן דורך די קראַטן־לעכער פון וואַגאַן, צו זען די פרעמדע, פרייע וועלט. דער איינציקער בלינדער גרוס פון דער געגנט קומט צו אונדז דורך דעם סקריפּען פון די רעדער אונטער אונדז. צייטנווייז האָבן זיי זיך האַסטיק געריסן פאָרויס און צייטווייז פאַרלאַנגזאַמט דעם טעמפּאָ, אַפּגעשטעלט זיך אַ שטיקל צייט און וווייטער געפאָרן. ס׳האָט זיך דערמאָנט אין דעם דייטשישן מלחמה־לאָזונג, וואָס מיר האָבן געזען אויף די וואַגאָנעס און אויף די סטאַציעס, פאַרנדיק דאָס פריִערדיקע מאָל קיין אוישוויץ: — „אַלע רעדער ראָלן צום זיג". אונדז האָט זיך געדוכט, אַז מיט זייער טיק־טאַק קלאַפן די רעדער אויס די זעלבע ווערטער: אַלע רעדער ראָלן צום זיג.

דער צוג האָט זיך געשטעלט. אַ זעלנער קוקט אַרויס דורכן פענצטער, ער נעמט צוריק אַריין דעם קאָפּ און זאָגט צום צווייטן זעלנער דעם נאָמען פון דער סטאַציע: אָבערוויסטעגירסדאָרף. אויף אָט דער סטאַציע זענען מיר אויסגעשטיגן. דאָ איז דער טראַנספאָרט פון צווייַ טויזנט יידן צעטיילט און צעשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע לאָגערן. אָבערוויסטעגירסדאָרף געפינט זיך אין נידערשלעזיע, נישטווייט פון דער טשעכישער גרענעץ, צווישן וואַלבזשיך (וואָלדענבורג) און שווידניצאַ (שווידניץ). די געביידע פון דער סטאַציע איז געשטאַנען שטום, קיין באַוועגונג איז דעמאָלט נישט געווען, קיין איין ציווילן מענטש האָט מען נישט געזען. אין דער זייט בלויז איז געשטאַנען אַן אָפּיציר מיט אַ פּלוטאָן ס.ס.־זעלנער. דאָס האָבן זיי אונדז אָפּגעוואַרט. מיר זענען געוואָרן אויסגעשטעלט אויף אַ זייטן־וועג, וואָס איז געווען געדיכט באַוואַקסן פון ביידע זייטן מיט ביימער. דער שמאָלער הימל איבער אונדזערע קעפּ איז געווען פאַרוואָלקנט. ווען די ס.ס.־זעלנער מיט די אַנגעלאָדענע אויטאָמאַטן האָבן זיך אַרומגעשטעלט אַרום אונדז, אין דעם פרעמדן שטיל פאַרשלייערטן וועגל, האָט דאָס

אויסגעזען, אַז זיי גייען אונדז דאָ אַרויסענדיקן, אויסשיסן אויפן שטיל־קויטיקן באָדן, אַז דעם רעש פון דער שיסעריי זאָל אַפילו אַ פויגל פון הימל נישט דערהערן. זיי האָבן דאָס אָבער נישט געטאָן. זעט אויס, אַז דאָס איז געווען בלויז אַזאַ „מעטאָדישער" דייטשישער אָפשרעקונגס־סיסטעם און פסיכאָלאָגיש ווירקונג־מיטל פאַר דער מאָראַלישער דעפרעסיע פון די פריש־געפאַנגענע שקלאַפן, פון וועלכע ס׳איז נאָך כדאי אויסצופרעסן די אַרבעטס־קראַפט פאַר זייער ענדגילטיקער פאַרניכטונג. נאָך דעם, ווי מ׳האָט אונדז אָפגעציילט און איינגעשטעלט אין רייעס, זענען מיר, פיר הונדערט לאָדזשער יידן, געפירט געוואָרן אין מאַרש.

דער וועג האָט זיך אויסגעבויגן און אַרויס פון די פאַרשלייערטע ביימער און קזשאָקעס. גייענדיק קוקן מיר זיך אַרום. דער האָריזאָנט דאָ איז אַ בריייטער, אַ הויכער רוים — אַ טיפע וועלט. די ס.ס.־מענער, וואָס גייען ביי דער זייט, מיט די ביקסן אין די הענט און מיט די פינגער אויפן צינגל פון שלאָס, זענען איצט נישט בכוח צו פאַרשטעלן אונדזער בליק. די פאַרשידנפאַרביקייט פון דער פרעמדער געגנט ווערט מיט אַ נאָטירלעכן דורשט אינגעזאָפט אין די אויגן. די הייזער מיט די טיף־שיפע דעכער ליגן אויף די בערג, ווי איינס אויפן צווייטן. די גאַסן שלענגלען זיך אַרויף און אַראָפּ איבער בערג און טאָלן, איבער בריקן פון וואַסערן און טייכלעך. דער קאָלאָריט ענדערט זיך אָפט. אָט זענען געדיכט באַוואַקסענע, טיף־גרינע פעלדער, און שוין איז אַ פריש הייזער־געזעמל, אַ פאַבריק, אַ קלויסטער, אַ שלאָס. דאָס איז געווען ס׳ערשטע מאָל, וואָס מיר זעען בכלל די פרייע וועלט. זינט די דייטשן זענען אַריין קיין לאָדזש, זינט זיי האָבן אונדז פאַרטריבן אין געטאָ, מיט פינף יאָר צוריק, האָבן מיר אַזעלכעס נישט געזען.

פון ביידע זייטן גאַס גייען מענטשן, פרויען — אַלטע און יונגע, דייטשן אין טיפן עלטער מיט שטעקעלעך אין די הענט גייען מיט לאַנגזאַמע, זאַרג־לאָזע טריט. אָט גייען פרויען מיט קינדער־וועגעלעך, קינדער־וועגעלעך! ס׳גייען אויך שול־קינדער, זיי שפילן זיך, שטיפן און לאַכן. די קינדער ריייסן איבער זייער שפילן וועג זיי דערזעען אונדז, ווי מיר וועלן געפירט, אַרומגע־רינגלט פון אַ שפּאָלער ס.ס.־זעלנער.

— דאָס זינד יודען! — שרייט אויס אַ שילער־קינד.

— דאָס זינד יודען, יודען! — ענטפֿערן אַלע שילער־קינדער, זיי לאַכן און לויפן ווייטער זיך שפּילן.

דאָס איז געווען ווי זאָלץ אויף די פּריש־אָפּענע וווּנדן. מיר דערמאָנען זיך אין אונדזערע קינדער, די לאָדזשער יידישע קינדערלעך, וואָס זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פֿאַר דער „שפּערע" און אין דער „שפּערע", פֿאַר אוישוויץ און אין אוישוויץ. ווו זענען זיי, אונדזערע משהלעך, שלמהלעך, שרהלעך און לאהלעך? אָט שפּילן זיך קינדער לוסטיק, אויף גאָטס ליכטיקער, שיינער וועלט — קינדער וואָס ווייסן שוין צו טייטלען אויף אונדז:

— דאָס זינד יודען!

און אַזוי ווי איך גיי, הער איך שטילע טרייסט־ווערטער אין אויער אַריין:

— נאָר נישט פֿאַרצווייפֿלען! מען טאָר נישט פֿאַרלירן די האָפֿענונג — איך קוק זיך אים, זע איך דעם יונגן אַלבערט, ער שאָקלט צו מיר מיטן קאָפּ — מען טאָר נישט פֿאַרצווייפֿלען.

איך האָב פֿאַרשעמט אַראָפּגעלאָזט די אויגן, מיט פֿאַרוווּנדער האָב איך געפֿרעגט אין זיך:

— ווו נעמט זיך צו אַ מענטש אַזוי פיל גלויבן אין יידיש לעבן, אין דער יידישער עקזיסטענץ — אין אַזעלכע שוידערלעכע באַדינגונגען?

אחים לצרה

נאָך דעם ווייטן וועג, האָבן די באַוואָפנטע זעלנער אונדז דורכגעפֿירט עטלעכע הייף, לסוף זענען מיר געוואָרן אַריינגעלאָזט אין אַ פֿאַרשלאָסענעם הויף. דאָס איז שוין דער הויף פון דעם „צענטראַל־לאַגער אָבערוויסטע־גירסדאָרף". די הויכע געביידע און אַלע בנינים פון הויף געהערן אַלע צום לאַגער. קומענדיק אין לאַגערהויף, האָט מען נאָך געמוזט שטיין און וואַרטן אויף דער רעגיסטראַציע. אייניקווייז איז יעדער אין דער ריי צוגעגאַנגען צום פענצטערל פון אַ נידעריקער מויער וווּ דער שרייבער האָט געמאַכט די „לאַגער־עווידענץ"; דאָ האָט יעדער באַקומען זיין „פּאַס". דאָס איז געווען אַ רונדיק בלעכל, אויסגעקריצט דערויף אַ נומער. דאָ האָט יעדער

אויך באַקומען 3 קאָנצן. מיט דער „אויסשטאָטונג" איז יעדער באַזונדער אַרײַנגעלאָזט געוואָרן אין דעם גרויסן געמויערטן בנין אין לאַגער. פאַר־וואָרפן אין דעם עלנטן פרעמד, צווישן דעם גרויסן עולם, ווילט זיך זײַן לעבן אַ באַקאַנטן, קיין אײגענע משפחה־מענטשן האָט מען דאָ שוין נישט, זאָל כאָטש זײַן אַ באַקאַנטער. איך האָב זיך געטראָפן מיט איינעם, וואָס איך קען אים נאָר „פון דער היים", פון דער אַרבעט אין דער הוטפאַבריק — מאָטל גרינבערג. מיט אים איז געווען נאָך איינער, זײַנס א חבר — נחמן קאַנטאָראָוויטש. דאָרט האָט אונדז אַלע דריי דער גורל צוזאַמענ־געפירט. איינער נאָכן צווייטן האָבן מיר באַקומען די בלעכענע נומערלעך: מאָטל גרינבערג — נומער 27122, איך — 27123, און נחמן קאַנטאָראָוויטש — 27124. צוזאַמען זענען מיר אַריין אין גרויסן הויז.

דאָס איז געווען אַ גרויסער פאַבריקס־בנין פון 3 שטאָק (מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז דאָס געווען אַ יידישע פאַבריק). אין די ריזיקע פאַבריק־האַלעס זענען אויפ־געשטעלט האַלצערנע פּריטשעס, צו עטלעכע הונדערט אין יעדער האַלע, וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ בלאָק.

— דאָס איז אייער מקום, די דריי בעטן — ווייזט אונדז אָן דער קאַפּאָ און דערקלערט: — דאָס בלעכל מוז יעדער מיט אַ שטריקל זיך אָנהענגען אויפן האַלדז, דאָס טאָר מען נישט פאַרלירן! דאָס איז אַ לאַגער־פאַס, דער נומער אין דעם רונדיקן בלעכעלע איז דער לאַגער־נאָמען, אייער אַלטן אָפּשטאָם דאַרפט איר פאַרגעסן און אָנהייבן דאָס נייע לאַגער־לעבן ביז צום לאַגער־טויט.

— אויך די קאָנצן מוז מען אָפּהיטן, מ'זאָל נישט צוגענבענען, נישט צעריסן — לערנט ער אונדז וויטער — אין קאָנץ איז אָנשטאָט אַ ליילעך, אויסצושפּרייטן אויף דער „האָלץ־וואָללע", די רעשט קאָנצן איז זיך צוצודעקן.

די פּריטשן פון רויע ברעטער, וואָס מיר האָבן באַקומען, זענען געווען אין איין ריי. אָזוי האָט אונדז, דריי לאַדזשער יידן, דער גורל צוזאַמענגעפירט צו איין לאַגער־לעבן. צוזאַמען געשלאָפן, צוזאַמען געאַרבעט. ביז דאָס טרויעריקע לאַגער־לעבן האָט אונדז אומרחמנותדיק צעריסן, זענען מיר געווען נאָענטע, געטרייע אחים לצרה.

ראש השנה תש״ה

אין די עטלעכע טעג, וואָס מיר זענען געווען אין „צענטראַל־לאַגער אַבערוויסטעגירסדאָרף״ איז אויסגעפאַלן ראש־השנה פון יאָר תש״ה (1944). דעם צווייטן טאָג יו״ט, אין די נאָכמיטאָג־שעהען זענען מיר געווען עדות פון אַ געשעעניש, וואָס האָט זיך מער נישט איבערגעחזרט אין דעם גאַנצן נאַצי־דייטשלאַנד: מיט דער דערלויבעניש פון עפעס אַ פירער איז איינ־געאָרדנט געוואָרן אַ יידישע קולטור־אָטראַקציע.

פון די יידישע העפטלינגע זענען אַרויסגעטראָטן עטלעכע טאַלאַנטירטע קינסטלער, שמאי ראָזענבוים א״א. אין מיטן פון דעם לאַגער־הויף זענען געווען פאַרזאַמלט אַלע העפטלינגע און זיך צוגעקוקט צו די קינסטלער, וועלכע האָבן אָן קיין שום טעכנישע מיטלען און אָן צוגרייטונג אויסגעפירט אַ פאַלקס־פאָרשטעלונג. אויף אַ קורצער צייט האָבן מיר פאַרגעסן וועגן אונדזער לאַגע, ווער מיר זענען און וווּ מיר געפינען זיך, גלייך ווי מיר וואָלטן געווען אין אַ יידיש שטעטל און זיך געווויילט מיט דער סאַטירע, וואָס וויזט אין אַ קרומען שפיגל די אוממעכטיקייט פון די שלימזלדיקע פייער־לעשער אין די שטעטלעך.

דער לאַגער־פירער איז געשטאַנען פון דער ווייטנס, אין אַ ווינקל פון הויף, און האָט זיך צוגעקוקט צו די שפילן פון זיינע קרבנות פון דער „גידעריקער ראַסע״.

אין אַ צווייטן הויף־ווינקל, קעגן איבער, ביי דער זייט פון אַלע העפט־לינגע, איז געשטאַנען לעבן מיר, נחמן קאַנטעראָוויטש. ער האָט געהערט צו די, וואָס האָבן גוט געדענקט דעם באַטייט פון ראש־השנה און פון יום־הדין.

„בראש השנה יכתבון״... שעפטשען זיינע ליפן פון אויסנווייניק. ער קוקט דאָרט וווּ אַלע, אָבער ער זעט און פילט דעם ראש־השנה מיט דער אינערלעכער גאָטספאָרכטיקייט, ווי אין זיינע פריערדיקע יאָרן. נחמן קוקט אויף דער יידישער פאָרשטעלונג „אַ שריפה אין שטעטל״, אָבער ער האָט אין זינען דעם אינהאַלט פון זיינע אייגענע ווערטער, פון די ראש־השנהדיקע תפילות. די פאָרשטעלונג גייט אָן. אָט קומט אייגער צו לויפן צום פייער־

לעשער מיט אַ טרעוואַגע־געשרייַ — נאָך אַ שריפה! אין צווייטן עק שטעטל איז אויך אויסגעבראָכן אַ שריפה! — אָבער דער פייער־לעשער קוקט זיך ערשט אַרום, אַז זיין וואַסער־פעסל איז לידיק געוואָרן נאָך איידער ער האָט אָנגעהויבן צו לעשן די ערשטע שריפה. דער צאָפן פון פעסל איז אַרויס־געפאַלן ערגעץ ווו אויפן וועג און דאָס גאַנצע וואַסער איז אויסגערונען. דרייט זיך דער פייער־לעשער גלייכגילטיק אַוועק פון דעם גאַנצן אומגליק, ער בייזערט זיך אויף דעם שטעטל:

— צוויי שריפות אין איין נאַכט בין איך נישט מחוייב!

אָבער אונדזער נחמן הערט אַן אָנדערן אַלאַרם־געשרייַ, וואָס דרינגט אַרויס פון זיין אייגענעם אָנגעווייטיקטן האַרץ. קרעכצט ער שטיל די תפילות: „ובשופר גדול יתקע... ומלאכים יחפזון... ויאמרו הנה יום הדין"...

„קליינע סאָלדאַטן"

אינעם לאַגערהויף זענען די רייעס שוין איינגעשטעלט. הונדערטער מענער שטייען שטיל, שטום. פון דער וויטנס הערט מען שוין זיינע שטיוול־טריט אין לאַגערהויף. ריטמישע קלאַנגען, ווי אַ פינקטלעכע מאַשין, וואָס אַרבעט רעגלמעסיק. נאָך העכער קלינגען אָפּ זיינע שטיוולטריט ווען ער גייט אויף די שטיגן צו דער וועראַנדע.

די הונדערטער מענער־הערצער קלאַפן מיט אויפרעגונג, אויסערלעך איז אין לאַגער שטיל, רויק, גלייך אַלץ וואָלט געשען נאַטירלעך, ווי די מעשה בראשית אַליין. די הונדערטער פּאָר אויגן פון די יונגע מענער אין הויף קוקן אַרויף צו אים, אויף דער וועראַנדע, ווו ער שטייט, דער קאַלטער נאַצי־מערדער, דער לאַגער־פירער, ס. ס.־אָבערשאַרפירער.

ער רעדט גלייכמעסיק, ווערט ביי ווערט, אָפּגעהאַקטע זאַצן, ער ציילט די ווערטער ווי אַן אָפּאַראַט. ער קוקט צו די יודען־העפטלינגע אין הויף מיט ברוטאַלן, מערדערישן טריומף, ביטול און חוזק; און אַזעלכע זענען געווען זיינע ווערטער פון נאַצישער מאַראַל און דיסציפלין:

— איר מוזט זיין שטרענג דיסציפלינירט, איר מוזט זיך האַלטן פול־שטענדיק רויק. דאָ, אין צענטראַל־לאַגער, זענען פאַראַן פיל ביוראָען ווו

דייטשישע פריילינס און אָפּיצירן אַרבעטן. די שרייבער מוזן האָבן פול־שטענדיקע רו. ווען ס׳פאַלט אַ באַפּעל: אייגטרעטן! — מוזט איר מאָמענטאַל די ריען איינשטעלן! רויק און פלינק. איר זאָלט נישט דענקען, דאָס איר מאַכן קענט וואָס איר ווילט. הויטע איז קריג און יעדער מוזט איר די וועראַמאַכט אייגטרעטן; איר זענט קלייגע סאָלדאַטן!

די לעצטע צוויי ווערטער האָט דער לאַגער־פירער נאָך אַ מאָל איבערגעחזרט און לאַנגזאַם אַקצענטירט זייער אינהאַלט:

— ק ל י י נ ע ס א ָ ל ד א ַ ט ן!...

די איינגעשטעלטע גלייכע רייען פון דער עטלעכע הונדערט קעפיקער מחנה איז געווען אַרומגעשטעלט מיט קאַפּאָס, בלאָקאָווען און שטובאָווען. אויך איז דער לאַגער געווען אַרומגעשטעלט מיט באַוואָפנטע ס. ס.־זעלנער. דער צער און צאָרן האָט זיך נישט געקענט צוגיסן וויט און בריט, אָבער יעדערער אין זיך האָט אַ צאַפּל געטאָן.

גלייך נאָכן אַפּעל איז דער עולם זיך צעגאַנגען. טייל מענטשן זענען אַנידערגעפאַלן אויף דער ערד, די פיס ווי אונטערגעהאַקט. אַנדערע האָבן אַרויסגעלאָזט טיפע קרעכצן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן די פויסטן געביילט, זייערע בליקן געשיקט צו די ענגע הימל־האָריזאָנטן פונעם לאַגערהויף, גלייך זיי וואָלטן זיך געבעטן ביי די הימלען: מאין יבוא עזרי"?

יענעם טאָג האָבן די צוויי ווערטער אויסגעפילט די מוחות און הערצער פון די יידישע העפטלינגע. ביי טייל האָבן שטיל די הערצער געציטערט מיט די צוויי ווערטער, אַנדערע האָבן ביזן איינשלאָפן מיט די ליפן געשפּטשעט:

— „קלייגע סאָלדאַטן"; מיר זענען געווארן ביי די דייטשישע רוצחים, אונדזערע מערדער, „קלייגע סאָלדאַטן"...

נחמן קאַנטאראָוויטש און קאַפאָ גינצבורג

דער ס. ס.־אָבערשאַרפירער, דער לאַגער־פירער פון יענעם צענטראַל־לאַגער, אין אונדזערע אויגן אַ טיפישער דייטש, האָט אין אַלע זיינע באַווע־גונגען דערמאָנט אַ גוט רעגולירטן מעכאַניזם, וואָס פונקציאָנירט רעגל־מעסיק און פינקטלעך. דעם קאָפ האָט ער שטענדיק געהאַלטן גלייך, דאָס אָנטון איז געווען ווי אויסגעגאָסן אויף אים. אַזוי האָט ער אויך געפירט דעם לאַגער. דאָס אויפשטיין אין דער פרי, דאָס נעמען די קאָוועס, דעם מיטאָג און דאָס איינטרעטן צום אָפּעל — אַלץ האָט געמוזט זיין צו דער רגע. אין לאַגער זענען געווען, פון די יידישע אַרעסטאַנטן, פאַרשידענע „עלטעסטע" און קאָפאָס, וועלכע האָבן פינקטלעך אויסגעפירט די באַפעלן פונעם לאַגער־פירער און אים אויך צופרידנגעשטעלט דערמיט, וואָס זיי האָבן נישט געזשאַלעווט די „פראָסטע" העפטלינגע קיין קלעפ. דער קאָפאָ פון די פריש־געקומענע לאָדושער יידן איז געווען גינזבורג, דער יידישער אַרעס־טאַנט פון אונגאַרן. אויך ער האָט געוואָלט נושא־חן זיין ביים דייטשישן אָבערשאַרפירער, האָט ער זיך אויך באַמיט פינקטלעך אויסצופירן זיינע באַפעלן. במשך פון די 5 טעג, וואָס מיר זענען דאָרט געווען, זענען מיר נישט געשיקט געוואָרן צו קיין אַרבעט, דערפאַר האָט מען אָפטער געהערט דעם אַלאַרם־באַפעל:

— איינטרעטן! איינטרעטן!

אַ האַלבע שעה איידער דער לאַגער־פירער גייט אַרויף אויף דער וועראַנדע צו דרעסירן זיינע העפטלינגע, נעמט זיך גינזבורג אונדז מוש־טרירן און צוגרייטן צום אָפּעל:

— אַכטונג! מיצען אָפּ! די אָוגען לינקס! אָוגען גראַדע אָוס!

דער פזמון וועט איבערגעחזרט אין מאָל, נאָך אַ מאָל, ווידער און אָבער אַ מאָל. אין דער צווישנצייט קאָנטראָלירט דער קאָפאָ גינזבורג, צי אַלע שטייען גלייך און צי אַלע פירן פינקטלעך אויס די קאָמאַנדעס.

אונדזער נחמן פלעגט אַלע יאָרן זיין אַריינגעטאָן אין מסחר, אין פרנסה פאַר זיינע בני־בית און אָפּהיטן יידישקייט, אָבער צו שטיין גלייך, כחוט־השערה אין די רייען און שנעל אויספירן גינזבורגס קאָמאַנדעס — אין

דעם האָט ער נישט אַזוי מדקדק געווען. דערפאַר האָט גינזבורג אונדז אַלע געשטראָפט מיטן באַפעל:

— קניבאָגן! — אַלע האָבן זיך געמוזט אַראָפזעצן קניענדיק און שפּרינ־ גען אויף די שפּיץ פינגער. דאָס האָט אונדזער נחמן נישט געקענט נאָכמאַכן. ביים ערשטן „קניבאָגן" איז ער געבליבן זיצן אויף דער ערד. גינזבורג איז צוגעגאַנגען צו אים און אים אָפּגעגעבן אַ „לעקציע" פון קאַצעטלעריש־ער דיסציפּלין:

— אָופשטיין! אַכטונג! קניבאָגן! — דערביי האָט ער אים געגעבן צו פילן, אַז זיינע הענט און פויסטן זענען פון אַ קאָפּאָ אין אַ דייטשישן קאַצעט.

אַזוי האָט אויסגעזען גינזבורגס באַקענען זיך מיט אונדז.

די טענה אין אַ פינצטערער נאַכט

מיין „בעט"־פּריטשע איז געווען אין מיטן, צווישן מאָטל גרינבערג און נחמן קאַנטעראָוויטש. בין איך געווען, אַזוי ווי אַ בריק צווישן זיי ביידע. אַלץ, וואָס ס׳איז פּאַרגעקומען מיט זיי איז געווען אויך מיט מיר.

נחמן האָט יענע נאַכט נישט געקענט איינשלאָפן. ער האָט זיך געדרייט פון אײַן זייט אויף דער צווייטער, געקרעכצט און זיך נישט געקענט באַרויקן.

— ביסט נישט קיין דיסציפּלינירטער סאָלדאָט — זאָגט מאָטל גרינ־ בערג צו אים, מיט אַ וויץ, אויף צו באַרויקן — איצט דאַרף מען שלאָפן, וואָס פינצטערער די נאַכט, אַלץ געזונטער איז צו שלאָפן.

— שלאָפן... אוי, וואָלט איך שוין געוואָלט איינשלאָפן — ענטפערט נחמן — איינשלאָפן אויף אייביק, אַזוי ווי מיין פרוי און קינדער, אַזוי ווי זיי אַלע. וואָס קען איך אָבער טאָן, אַז איך בין נאָך ביים שכל. און וואָס מער איך טראַכט, אַלץ מער דערזע איך דעם טיפן תהום, דעם שאול תחתיה פון אונדזער שפּלות.

איך האָב זיך איינגעהערט צו זיינע רייד איבער מיין געלעגער. האָב איך זיך אויפגעזעצט, און זיך געוועגדט צו נחמנען, ער זאָל זיך באַרויקן און שלאָפן. אָבער ער האָט מיך אָנגעקוקט מיט נערוועזע אויגן, מיט

ציטערדיקע ליפן. ער האָט ערשט רעכט אָנגעהויבן אַרויסברענגען זיינע געפילן. ס׳האָט מיר שוין באַנג געטאָן, וואָס איך האָב זיך אַריינגעמישט. בין איך שוין געלעגן שטיל און אויסגעהערט זיינע רייד.

— לאַנגע יאָרן האָבן זיי אונדז געהאַלטן אין געטאָ — זאָגט נחמן — זיי האָבן פאַרפיניקט מיט הונגער, דערנידעריקט אונדזער כבוד. דאָך האָבן מיר געמיינט, אַז דער געטאָ איז אונדזער ערגסטער יסורים־קעסל, דאָס אָפּקומעניש אין דער מלחמה־צייט, און מיר וועלן אויסהאַלטן אין געטאָ די מלחמה. זיי אָבער האָבן געוווסט, אַז דערמיט גרייטן זיי אונדז בלויז צו צום גזר־דין. באַרעכן, וואָס זיי האָבן איצט געמאַכט פון אונדז. איך רעד שוין נישט, אַז זיי האָבן אונדז אַרויסגעיאָגט פון אונדזערע שטיבער, פאַרטריבן פון אייגענעם טיש, פון אייגענעם בעט, צוגענומען די מלבושים, דאָס העמד פון לייב. די אַלע זאַכן זענען נוצלעכע זאַכן פאַר מענטשן, אָבער נאָך נישט דער מענטש גופא — אין זין פונעם אייגנטלעכן לעבן פון מענטש. באַרעכן, וואָס זיי האָבן אָפּגעטאָן מיט אונדז: איינס, פאַרשניטן אונדזער אָפּשטאַם, דערמאָרדעט די עלטערן, צווויי, אָפּגעהאַקט אונדזער צוקונפט, אַוועקגענומען אויף אייביק אונדזער המשך, אונדזערע קינדערלעך. דריי, צוגענומען דעם צלם אלקים, דיין איך, דעם נאָמען, די עלטערנס נעמען, די דאָטע ווען און וווּ דו ביסט געבוירן, און דאָס אַלץ פאַרביטן מיט אַ נומער. דאָס בלעכל איז דיין עווידענץ, דיין פּאַס. איצט הייס איך שוין נישט מער נחמן קאַנטעראָוויטש, דער זון פון שלמה און באַשע. איצט בין איך אַ רוי שטיק לעבן, אַ חיה אָן אַ נעכטן, אָן אַ מאָרגן, אָן עלטערן, פרוי און קינדער, אָן שוועסטער, ברידער. איצט מאַכן זיי פון אונדז „קליינע סאַלדאַטן״, דיסציפּלינירטע, געהאָרכזאַמע, רויע בשר ודמס. ביסט אַ געבונדענער, איזאַ־לירטער, אַ פאַרטריבענער פון דער מענטשהייט, אָן דראַנג און ווילן, אָן פאַרלאַנג און איניציאַטיוו. אָבער דער פאַרשטאַנד איז דאָך נאָך דאָ ביי מיר, איך טראַכט! איז ווי אַזוי זאָל איך קענען איינשלאָפן?

— שווייג, נחמן, שווייג און שלאָף — רופט זיך אָן מאָטל גרינבערג — שיטסט זיך זאָלץ אויף דיינע וווּנדן און רייסט מיר אויך אויף מיין צעוויי־טיקט האַרץ. דו ביסט נישט קיין יחסן ביי גאָט, ביסט נישט אייגער. דאָס איז אָן אַלגעמיין יידיש אומגליק. ס׳איז נאָך נישט געקומען די צייט פאַר

חשבון. גלייב מיר, אַז איך פיל אויך טיפע געפאַלנקייט, די ווייטיק און בושה. אָבער מיר מוזן איבערקומען.

— איבערקומען? — פאַרעקשנט זיך נחמן — נאָך וואָס איבערקומען, וואָסער צוועק, וואָסער ציל? ערשטנס, איז דאָס אילוזיע, פונקט אַזאַ אילוזיע, ווי מיר האָבן געהאַט אַלע יאָרן אין געטאָ. צווייטנס, אויב יאָ, אויב עמעצער פון אונדז וועט יאָ דערלעבן, וועט דאָס זיין אַ לעבן? וועלן מיר דען קענען כאָרזעצן דאָס לעבן נאָרמאַל נאָך דעם ווי מיר זענען אַזוי פיל פאַרסמט מיט ווייטיק און צאָרן? צו וואָס דאַרף מען דאָס אַלץ? ס׳האָט נישט קיין צוועק...

אַ פאָר מינוט איז געוואָרן שטיל. איך האָב געמיינט, אַז דערמיט זענען די רייד פאַרענדיקט. זיך אַראָפגערעדט פון הארץ, איז געוואָרן גרינגער. איצט וועט שוין יעדער ליגן שטיל, מיט אייגענע רעיונות, ביז צום איינשלאָפן. אָבער באַלד האָט זיך דערהערט אַ שטיל, האַלב־פאַרשטיקט כליפּען, מיט אָפּגעהאַקטע ווערטער, וואָס רייסן זיך אַרויס צוזאַמען מיט טרערן:

— ס׳האָט נישט קיין זין. ניין, איך וויל מער נישט לעבן, ניין!

— פושע ישראל! — האָט מאָטל גרינבערג זיך אָנגעהויבן בייזערן אויף אים — ווי מעג אַ ייד אַזוי רעדן? דו פאַרגעסט, אַז דו ביסט נישט מער דו אַליין, אַז דו לעבסט נישט מער דיין פערזענלעך לעבן אַליין? זאָגסט דאָך אַליין, אַז ביסט געבליבן עלנט, איינער פון אַלע. דו לעבסט איצט אויך ז י י ע ר לעבן. דיין לעבן איז איצט טייער. האָסט נישט קיין רעכט צו וועלן אָנטלויפן פון לעבן. טאָרסט אויך נישט זייען קיין יאוש צווישן אונדז. פאַרקערט, מיר דאַרפן זיך קעגנזייטיק טרייסטן, מוטיקן, זיך שטאַרקן אין דער אומגליקס־צייט.

— אָבער נאָך וואָס? ס׳האָט דאָך נישט קיין זין... — איז נחמן אַלץ פאַרצווייפלט.

איך האָב אויך געוואָלט זיך אָנרופן, אָבער ס׳האָט מיר געשטיקט אין האַלדז און כ׳האָב נישט געקענט אַרויסברענגען אַ וואָרט פון מויל. דאָקעגן מאָטל גרינבערג האָט נישט פאַרשוויגן און ווייטער געפירט דאָס געשפּרעך:

— שווייג שוין, נחמן, שווייג. דו פילסט דען נישט, אַז מיט אַזעלכע געדאַנקען קומסטו אויף דער האַנט די רוצחים אונדזערע? דאָס ווילן זיי

דאָך, אַז ס׳זאָל פון אונדז קיין זכר נישט בלייבן, קיין עדות נישט. אין טאָג פון משפט זאָל אַלץ זיין באַגראָבן אין דער ערד, פאַרשטויבט, אָפּגעמעקט, פאַרווישט.

— משפט! — הערט זיך ווידער אַ דערשטיקט, האַלב לאַכנדיק, האַלב ווייגענדיק קול — משפט? ווער וועט באַשולדיקן? ווער וועט משפטן? ווו איז דער כוח פון גערעכטיקייט, ווו עקזיסטירט די האַנט פון גערעכטיקייט, פון באַשטראָפן? ווו, ווער איז דער שופט אויף דער גויישער, מערדערישער וועלט?

— דער משפט וועט קומען — טענהט מאָטל גרינבערג — פריער אָדער שפּעטער. מיר דאַרפן אַלץ טאָן צוצוגרייטן פאַרן משפט דאָס, וואָס מיר קענען, וואָס מיר ווייסן, די פאַקטן, וואָס נאָר מיר האָבן זיי איבערגע־לעבט. דאָס איז אונדזער הייליקער חוב. די וועלט איז נאָך נישט פאַרענדיקט. צייטן בייטן זיך. נאָך אַ פינצטערער נאַכט קומט אַ ליכטיקער טאָג. מיר דאַרפן דעם ליכטיקן טאָג דערלעבן, כדי צו קענען אונדזערע רוצחים פאַר־וויסטן זייערע טעג, זייער לעבן. זיי זאָלן באַקומען די שטראָף, דאָס איז דער זין, דאָס איז דער צווועק פון אונדזער לעבן.

צו מאַרגנס איז נחמן קאַנטאָרוויטש נישט געווען מער אין די זעלבע באַציונגען מיט אונדז. עפּעס האָט זיך ביי אונדז געענדערט. מיר האָבן ווייטער געלעבט, געשלאָפן און געאָרבעט צוזאַמען. אָבער ס׳האָט שוין אויסגעזען אַנדערש. ס׳איז געווען אויף אַן אַנדער אופן — מער ענגער, נאָענטער, נאָטירלעכער. ס׳איז געווען מער היימישקייט, ווי ביי ריכטיקע, געבוירענע, געטרייע ברידער.

די לעצטע „לעקציעס"

דעם לעצטן טאָג פון אונדזער זיין איז דעם „צענטראַל־לאַגער אָבער־וויסטעגירסדאָרף", ביים „אָפּעל", האָבן מיר באַקומען פון דעם לאַגער־פירער די לעצטע „לעקציע". שטייענדיק אויף דער וועראַנדע, האָט ער אונדז געגעבן אַזאָ „לערע", וואָס האָט מיט איר ציניזם און מערדערישע כוונות איבער־געשטיגן אַלע פריערדיקע „לעקציעס". מיר האָבן געהערט פון אים חוצפה־

דיקע חוזק־ווערטער, ס׳האָט אונדז געעקלט פון זיינע אומפאַרשעמטע סאַר־קאַסטישע ווערטער און מאַניערן, אָבער מיר האָבן נאָך נישט פאַרשטאַנען די כוונות און דעם אופן פון די רוצחישע „אַרדענונגען״ פון דעם לאַגער, אין וועלכן מיר ווערן אַוועקגעשיקט. ערשט מיט עטלעכע חדשים שפּעטער, ווען מיר זענען אַדורך די ערגסטע מגיפות־יסורים און דעם טויט פון 90% פון די העפטלינגע, האָבן מיר געדענקט און פאַרשטאַנען דעם גאַנצן אינ־האַלט פון זיינע ווערטער און וואָס פאַר אַ צביעות עס האָט געשטעקט אין זיין לעצטער „לעקציע״.

ער האָט אונדז דערקלערט, אַז מיר גייען איבער אין אַ צווייטן לאַגער, אַנגעזאָגט אונדז, מיר זאָלן זיך גוט אויפּפירן און זיך האַלטן ריין. דערביי האָט ער מיט אַ חוזק־שמייכל געוויזן, אַז די לייז דאַרף מען נישט אַוועקוואַרפן אויף דער ערד, נאָר — אָט אַזוי צעקניקן!

ביי די לעצטע ווערטער האָט ער טאַקע צוגעדריקט זיינע גראָבע נעגל און געוויזן, ווי אַזוי מען מאַכט דאָס.

ווי געזאָגט, האָבן מיר ערשט אין דעם לאַגער, ווו מיר זענען געשיקט געווואָרן, ביזן סוף דערפילט דעם גאַנצן חוזק פון יענע ווערטער וועגן „האַלטן זיך ריין״. ווייל במשך פון די לאַנגע חדשים פון ווינטער און פרילינג פון יאָר 45־1944, האָט מען אונדז נישט געגעבן צו בייטן די וועש, עס נישט געוואָשן און אויך נישט געגעבן קיין וואַסער צו וואַשן זיך. די „האַלץ־וואַללע״. אויף וועלכער מיר זענען געלעגן, איז געווואָרן אַנגעזאַפּט אוז אַדורכגענומען מיט דעם אומפּלייט. די פאַרשידענע מגיפות האָבן זיך אַלץ געמערט. די ענגשאַפּט פון 16 מענטשן אויף איין קויקע (פּריטשע) און פון עטלעכע־און־זעכציק אין איין שטובע, האָט געווירקט אויף אַ שנעלער פאַרשפּרייטונג פון די מגיפות.

די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ און פון אַנדערע לאַגערן זענען שוין נישט געווען טעטיק. אָבער די יידן, וואָס זענען פאַרשיקט געווואָרן אויף אַרבעט, זענען אויסגעמאַרדעט געווואָרן אויף אַנדערע אופנים — מיט לאַנגע, שווערע יסורים. אין צוגאַב צו דער שווערער קאַטאָרגע־אַרבעט, די ווינטערדיקע קעלטן און די וואָס אַ מאָל פאַרקלענערטע שפּייז־נאָרמעס, האָבן די דייטשן שטרענג אָפּגעהיטן, אַז דער יידישער לאַגער זאָל אויס־

זען אַזוי ווי אַ מיסטקאַסטן, אַז די עפּידעמיעס זאָלן אויסהרגענען די רעשט יידן. זיי האָבן פּלאַנירט, אַז קיין איין ייד זאָל נישט איבערלעבן דעם לאַגער.

נחמן קאַנטאראָוויטש פּלעגט זיך דערמאָנען די ווערטער פון אונדזער פּריערדיקן לאַגער־פּירער יעדעס מאָל, ווען ער האָט זיך געווואָלט וואַשן די הענט צו זאָגן „אַ יידיש וואָרט", אָדער צו מאַכן המוציא בייַ זיין פּיצל ברויט, אָבער קיין טראָפּן וואַסער איז נישט געווען.

אין דער אמתן איז דווקא יאָ געווען דאָרט אַ וועשערײַ, און די יידישע אַרעסטאַנטן האָבן אויך דאָרט געאַרבעט. אָבער געוואַשן האָט מען דאָרט די וועש און מלבושים נאָר פון די ס.ס.־לייט, וואָס זייער אויפגאָבע איז געווען אונדז צו היטן און צוזען, אַז מיר זאָלן אומקומען אין די „אַרבעטס"־לאַגערן.

לאַגער שאַטערוווערק

דער ערשטער שמועס אין דעם שאַטערווערקער לאַגער

ווען מיר זענען אַוועק פון „צענטראַל־לאַגער אַבערוויסטעגירסדאָרף", איז מיט אונדז מיטגעגאַנגען דער קאַפּאָ גינזבורג. ער האָט זיך געשטעלט אין דער ערשטער ריי. אונדזער נחמן האָט נישט געוואָלט גיין נאָענט צו אים, האָט ער אונדז אונטערגעזאָגט, מיר זאָלן זיך איינשטעלן וואָס ווייטער פון גינזבורגן.

דער וועג פון דעם „צענטראַל־לאַגער" האָט געפירט דורך די משופּע־דיקע גאַסן פון שטעטל. ווידער זענען מיר אינעם מאַרש אַרומגערינגלט געוואָרן פון אַ שפּאַלער ס.ס.־זעלנער, ווידער האָבן אונדזערע בליקן גע־שלונגען דעם קאָלאָריט פון אַ פרייער וועלט. נאָכן אַרויסקומען פון שטעטל האָבן מיר דורכגעמאַכט דריי קילאָמעטער וועג און דער מאַרש האָט זיך געענדיקט ביי אַ שטעכל־דראָטענער וואַנט. דאָ האָבן אונדז אָפּגעוואַרט די פּני פון דעם לאַגער. נאָך דעם, ווי מען האָט אונדז אָפּגעציילט און דערביי אויך צעשלאָגן עטלעכע פון אונדז, צווישן זיי אויך נחמן קאַנטע־ראָוויטשן, האָט זיך אויפגעמאַכט דאָס טויער אין דער שטעכלדראָטענער צוים. מיר זענען אַריינגעלאָזט געוואָרן אין דעם לאַגער שאַטערווערק.

קיין מויערן, וועגט אָדער ביימער האָבן נישט אָפּגעגרענעצט דעם לאַגער פון דעם אַרום. די גרענעצן זענען געווען בלויז די שטעכלדראָטענע וועגט, דורך וועלכע ס׳האָט זיך אַרויסגעזען די גאַנצע געגנט, די פרייע ליכטיקע וועלט, וואָס רייצט די מענטשלעכע חושים. די געגנט איז געווען וווּנדערבאַר שיין. פון דרום האָט מען געזען הויכע, ווייטע בערג, באַדעקטע מיט פאַרזייטע פעלדער, לאָנקעס און וועלדער. די גרינע וועלדער האָבן זיך געצויגן העט אַרויף, ביז צו די העכסטע שפּיצן בערג. אין מערב, דאָקעגן, איז די געגנט געווען נידעריק, און וואָס ווייטער, האָט דער שפּוע אַלץ מער אַראָפּגענידערט. די שפּיצן דעכער פון די פאַרשידענע דערפער, נאָענטע און ווייטערע, זענען געווען אויסגעשפּרייט פאָר די אויגן און

צווישן זיי — אויך וועגן, וואָסערשטראָמען, באַן־רעלסן. מען האָט געקענט זען די באַוועגונג פון מענטשן אויף די וועגן, פורן, פאַרשידענע אויטאָס, באַנען — מיט איין וואָרט, אַ פרייַע וועלט באַווועגט זיך אין די דאָזיקע טאָלן.

נישט ווייט פון לאַגער זענען געשטאַנען אויף די באַנרעלסן וואַגאָנעס מיט פאַרשידענע משאות.

פאַרן לאַגער־טויער, פון מזרח, געפינט זיך די פאַבריק פון שטיינער־מאָלן. דאָס איז דער שאָטערווערק. פון דער פאַבריק ציען זיך עלעקטרישע דראָטן, וואָס פירן איבער פון די ווייטע שטיינערנע בערג טאָטשקעס שטיינער צו מאָלן אין דער פאַבריק. די טאָטשקעס הענגען אין דער הויך און גליטשן זיך איינע נאָך דער צווייטער אויף שטאָלענע וואָלן. איין ריי טאָטשקעס גליטשט זיך פון די בערג אין פאַבריק אַריין, אַ צווייטע ריי — צוריק צו די בערג.

דער לאַגער איז באַשטאַנען פון רונדיקע צעלטלעך, איינגעשטעלטע אין רייען. זיי האָבן אויסגעזען, ווי שטייגן: אַן פענצטער, אַן דילן, אַן באַלייכטונג, בלויז מיט קליינע טירלעך אַרייַנצוגיין. אין יעדן צעלטל זענען געשלאָפן פון 16 ביז 20 מאַן.

צווישן הילצערנע בלאָקן האָבן זיך דאָרט געפונען, אין דער צייט פון אונדזער אָנקום אין דעם לאַגער: איין בלאָק, אין לאַגער גופא, האָט גע־דינט פאַר אַ קיך, אַ צווייטער בלאָק האָט זיך געפונען אין דרויסן, פאַרן לאַגער־טויער, און דאָרט האָבן געווויינט די ס.ס.־זעלנער, וועלכע האָבן געהאַלטן „וואַך" 24 שעה אין מעת־לעת אַרום די דראָטן, קיינער פון אונדז זאָל נישט קענען אַרויס פון לאַגער. זיי האָבן אונדז אויך „גע־היטן" אויפן וועג צו דער אַרבעט און צוריק, און ביי דער אַרבעט.

ווען מיר, די לאָדזשער, זענען אָנגעקומען אין דעם שאָטערווערקער לאַגער, זענען שוין דאָרט געווען אַן ערך 400 אונגאַרישע יידן. יעדן פרי־מאָרגן זענען זיי געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט. אין גרופּע האָט געאַרבעט ביי דער באַן, ביים אויסלאָדן און אָנלאָדן די לאַסטוואָגאָנעס פון ציגל, שטיינער, אייזן, ברעטער און פאַרשידענע אַנדערע משאות. אַ צווייטע גרופּע האָט געאַרבעט אין דער שטיינברוך־פאַבריק, אַ דריטע איז געפירט

געווארן אין די בערג אַרבעטן ביים האַקן שטיינער. געקומען זענען זיי פון דער אַרבעט שמוציקע, שווארצע, מידע און צעבראָכענע, מיט צעריסענע שיך און מלבושים.

דער לאַגער־פירער פון שאַטערווערק איז געווען אַן ס.ס.־אָפיציר, אַ טיפישער נאַצי. אַ נאַריש שמייכעלע פלעגט זיך אָפט באַווייזן אויף זיין גראָבן פּרצוף און זיין גאַנצע אויפפירונג האָט עדות געזאָגט וועגן זיין מערדערישן כאַראַקטער.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין דעם לאַגער, איז דאָרט שוין געווען אַ לאַגער־עלטעסטער — אַ געלער אונגאַרישער יונג. מיט אונדזער אָנקומען, איז אויך אונדזער קאַפאָ גינזבורג דערהויבן געווארן צום ראַנג פון אַ לאַגער־עלטעסטן. יענער לאַגער־פירער פון „צענטראַל־לאַגער אָבערווייס־טעגירסדאָרף" האָט דעם קאַפאָ גינזבורג מיטגענעבן אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו פאַר דעם שאַטערווערקער לאַגער־פירער, אים צו באַשטימען פאַר דעם לאַגער־עלטעסטן. אַזוי אַרום זענען אין לאַגער שאַטערווערק געבליבן צוויי לאַגער־עלטעסטע.

צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע יידן בין איך אָנגעקומען אין 16טן צעלטל. נאָך דעם, ווי יעדער האָט פאַרנומען אַ פּלאַץ צו ליגן אין קרייז פון דעם רונדן צעלטל, האָט זיך אַנטוויקלט דער ערשטער שמועס:

— „משנה מקום, משנה מזל" — דערציילט בידערמאַן, — אונדזער קאַפאָ גינזבורג איז דאָ דערהויבן געווארן צו זיין אַ לאַגער־עלטעסטער.

— אַזאַ יאָר אויף אַלע שׂונאי ישראל — ענטפערט נחמן קאַנטאָראָוויטש — מישטיינס געזאָגט, וואָס פאַר אַ יידיש מזל ס׳איז צו זיין אַן עלטעסטער אין אַ דייטשישן לאַגער.

נחמן קאַנטאָראָוויטש מיט גינזבורגן ביי כל־נדרי

אין משך פון די ערשטע אַכט טעג נאָך אונדזער אָנקומען אינעם לאַגער שאַטערווערק זענען מיר נישט געשיקט געווארן צו קיין אַרבעט. צוזאַמען מיט די עטלעכע טעג, וואָס מען האָט אונדז געהאַלטן אין אָבערווייס־טעגירסדאָרף, איז דאָס געווען די צייט פון קאַראַנטין. זענען מיר, 400

לאַדזשער יידן, געלעגן אין די פינצטערע צעלטלעך. אויף דער ערד איז געווען אָנגעשאָטן „האַלץ־וואַללע", יעדער האָט זיך אויסגעשפרייט אַ קאַץ אויף זיין שלאָף־אָרט. אין מיטן פון דעם צעלטל איז געשטאַנען אַן אייזערן אייוועלע, אַרום דעם אייוועלע איז געווען אַ שמאָל, נידעריק ברעט, ווו עטלעכע מענטשן האָבן געקענט זיצן אין דער פרייער צייט.

אין טייל צעלטלעך האָט מען די פרייע צייט אין די עטלעכע טעג פון קאַראַנטין אויסגענוצט אויף קאָלעקטיווע שמועסן. אין איין צעלטל זענען געווען מענטשן פון פרייע פּראָפעסיעס: אַ דאָקטער, אַ יוריסט און עטלעכע אַקאַדעמיקער. זיי האָבן איינגעפירט אין יענעם צעלטל שמועסן אויף פאַרשידענע טעמעס. יעדעס מאָל האָט אַן אַנדערער אָפּגעגעבן אַ לעקציע פון דעם וויסנשאַפטלעכן אָפּשניט פון זיין קאָמפּעטענץ. אָלע זענען געלעגן אויף זייערע ערטער און זיך ערנסט און שטיל איינגעהערט. אויך דער פרעלעגענט איז האָלב געלעגן אויף זיין פלאָץ. די געסט פון אַנדערע צעלטלעך, וואָס זענען געקומען אויסהערן די לעקציעס, זענען געשטאַנען ביים טירל פון צעלטל.

אויך אין 16טן צעלטל האָט בידערמאַן איינגעאָרדנט אַ שמועס וועגן דער דעמאָלטדיקער סיטואַציע. אין יענע פינצטערע לאַגער־באַדינגונגען, האָבן די קאָלעקטיווע שמועסן געבראַכט אַ צייטווייליקע לינדערונג פון אונדזער צער און פּאַרצווייפלונג.

אין די ערשטע טעג פון אונדזער זיין אין שאַטערווערקער לאַגער איז אויסגעפאַלן יום־כּפּור פון יאָר תש"ה (1944). אין דעם 16טן צעלטל זענען געווען עטלעכע פרומע יידן: נחמן קאַנטאָראָוויטש, מאָטל גרינבערג א"א. איז באַשטימט געוואָרן צו דאָוונען אין דעם צעלטל כל־נדרי. דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג האָט זיך דערוווּסט, אַז אין 16טן צעלטל דאָוונט מען כל־נדרי, און ער איז אויך אַריינגעקומען צו אונדז זיך מצטרף זיין צום מנין. קיין מחזור אָדער סידור איז נישט געווען. נחמן האָט אַ ביסל געדענקט פון אויסנווייניק די תפילות, האָט ער געזאָגט הויך, און אַלע האָבן נאָכגעזאָגט. נאָך כל־נדרי האָט גינזבורג געווּנטשן „אַ גוטן יו"ט" און שנעל זיך אָפּגעטראָגן פון דעם 16טן צעלטל.

נחמנס ערשטער „פאַרברעכן"

דעם ערשטן טאָג פון אונדזער אַרבעט אין דעם שאַטערווערקער לאַגער האָט מען נחמנען געכאַפּט ביי אַ „פאַרברעכן". געכאַפּט האָט מען אים גלייך אין דער פרי, ביים אַרויסגיין, וועז די רייעס פון די קאַמאַנדעס זענען שוין געווען איינגעשטעלט. דער לאַגער־פירער האָט שפּאַצירט ביי דער זייט און זיך צוגעקוקט צו די העפטלינגע־רייעס. פלוצלינג איז ער געבליבן שטיין: ביי איינעם פון דער מיטלסטער ריי, האָט ער דערקענט פון דער ווייטנס, שטייט די דינע פּאַשאַק־בלוזע אָפּ פון זיין גוף. דער לאַגער־פירער האָט געגעבן אַ קוק אויף זיין נייעם לאַגער־עלטעסטן, וועלכער איז געשטאַנען נישט ווייט פון אים. גינזבורג האָט דערקענט אין זיין „פירערס" מינע, אַז ער איז עפּעס אויפמערקזאַם. איז ער געוואָרן רויט, פאַרצווייפלט און געקוקט אויף דעם לאַגער־פירער מיט הכנעה. אַ מינוט האָבן זיך אַזוי געקוקט אין די אויגן דער דייטשישער לאַגער־פירער מיט דעם יידישן לאַגער־עלטעסטן. צום סוף האָט אים דער לאַגער־פירער אַנגעווויזן אויף יענעם, וואָס שטייט אין מיטן ריי און זיין פּאַשאַק־בלוזע איז פול און שטייט אָפּ:

— וואָס איז דאָס פיר אײַן פערברעכער?...

דער „פאַרברעכער" איז געווען נישט קיין אַנדערער, ווי נחמן. ער האָט זיך נישט געקענט דערוואַרטן יענעם פרימאַרגן. ס׳איז נאָך געווען פינצטער, וועז דאָס 16טע צעלטל האָט זיך געגעבן אַ טרייסל פון דעם פעסטן קלאַפּ, וואָס איינער פון דרויסן האָט אַריינגעפּויקט אין דעם דיקע־ווענטל מיט אַ געשריי: אַוף! אַלע וועקן זיך איבער; מען הערט, ווי יענער לויפט איבער דעם גאַנצן לאַגער און קלאַפּט פעסט אין אַלע צעלטלעך: אַוף! אַוף! מען טוט זיך שנעל אָן און מען שטעלט זיך אין דער ריי נאָך דער „קאַווע".

קילע ווינטן פון דעם פריען האַרבסט בלאָזן אין דרויסן. די שטעכל־דראָטענע וועגט פונעם לאַגער פאַרהאַלטן בלויז די באַוועגונגען פון די יידישע אַרעסטאַנטן, אָבער די פרייע ווינטן, וואָס בלאָזן פון אַלע זייטן, קומען דורך די דראָטן הפקרדיק פריי.

שטייט אויך נחמן קאַנטאַראָוויטש אין דער רייַ נאָך דער „קאַווע" און די ווינטן בלאָזן אים אין דער לייכטער און לויזער פּאַשאַק־בלוזע אַריין. די בלוזע הענגט אויף אים אַזוי לויז, גלייך ווי זי וואָלט ספּעציעל געמאַכט געוואָרן איינצוזאַמלען אין זיך אַלע ווינטן. ווערט נחמנען קאַלט. זיין פּאַרציע מוטנע וואַסער (די „קאַווע") איז אויך נישט ווארעם. טרינקט ער זי שנעל אויס און אַנשטאָט תיכף „איינטרעטן" צום אָפּעל, כאָפּט ער זיך אויף אַ מינוט אַריין צו זיך אין 16טן צעלטל. ער וואַרפּט פון זיך אַראָפּ די ברייטע פּאַשאַק־בלוזע און וויקלט זיך אַרום מיט זיינעם אַ לייכטן קאָץ. אויף דעם טוט ער צוריק אָן די בלוזע און לויפט זיך שטעלן אין דער רייַ צום „איינטרעטן".

די ס.ס.־זעלנער האָבן זיך שוין געוואָלט אַרומשטעלן און פירן די יידישע העפטלינגע צו דער אַרבעט. אין דער לעצטער מינוט האָט דער לאַגער־פירער זיי באָפוילן צו ווארטן נאָך אַ ביסל. זיי זענען שוין געשטאַנען איינגעשטעלט אין די רייַעס, סיי די יידישע העפטלינגע און סיי די ס.ס.־זעלנער, ווען דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג איז צוגעגאַנגען צו נחמנען און אויפגעריסן אויף אים די בלוזע. דאָס „פּאַרברעכן" איז געוואָרן אַנטבלויזט. ביידע יידן האָבן זיך אַנגעקוקט מיט פּאַרצווייפלונג. ערשט מיט געצווילטע טעג פריער זענען זיי ביידע געווען אין דעם מנין פון די כל־נדרי־דאַוונערס, זיך אויסצובעטן אַ גוט יאָר. איצט שטייען זיי אינער קעגן דעם צווייטן, און נאָך דערצו אין דער קעגנווארט פון מענטשן אַרום.

דער לאַגער־פירער שטייט אין דער זייט און קוקט זיך צו צו דער האַנדלונג פון זיין ניי־געקומענעם לאַגער־עלטעסטן. גינזבורג רייסט אַוועק זיין בליק פון נחמנס אוממעכטיקע תחנונים־אויגן און כאָפּט אַ בליק דאָרט אַהין — צום לאַגער־פירער. ער דעצידירט זיך צו האַנדלען אַזוי, אַז ער זאָל נושא־חן זיין ביי דעם דייטש. מיט אַ בייזן כוח רייסט ער אַראָפּ פון נחמנען די בלוזע און שלעפּט פון איר אַרויס דעם קאָץ, לאָזנדיק אים דערביי פילן זיינע פויסטן. דערנאָך איז די קאָמאַנדע דאָס ערשטע מאָל אַרויסגעגאַנגען פון דעם שאַטערוועקער לאַגער צו דער אַרבעט.

דער „בעלגישער" דאָקטער

דער דאָקטער פון דעם שאַטערווערקער לאַגער איז געווען אַ בעלגישער ייד. ווי אַזוי ער איז מגולגל געוואָרן אַהער, פון וואַנען די דייטשן האָבן אים פאַרשיקט אין אָט דעם „אַרבעטס־לאַגער", (וואָס איז פאַקטיש געווען אַ טויטן־לאַגער), — האָבן מיר נישט געוווסט. אָלע פון דעם מע־נער־יודען־לאַגער האָבן געקענט דעם האַרציקן מיטלווואָקסיקן ייד, מיט גרויסע העפטן אויפן האַלדז, דעם גוטן דאָקטער. מיט אינערלעכער מאַראַלישער קראַפט האָט ער זיך איבערגעגעבן די קראַנקע, וואָס זענען געקומען צו אים יעדן טאָג. קיין סך האָט ער נישט געקענט העלפן די טויזנטער קראַנקע, ווייל ער אַליין איז זאָך אויך געווען איינער פון אונדז, אויך אַ פאַרשיקטער „יודען־העפטלינג". דערביי האָט ער געהאָט איבער זיך דעם „לאַגער־פירער", דעם נאַצישן אָפיציר, און געמוזט אַרבעטן מיט ליידיקע הענט, אָן שום אונטערזוכונגס־כלים און היילמיטלען. צו דעם אַלעם, איז ער געווען זייער באַשרענקט מיט די רעכט צו דעצידירן ווי אַ דאָקטער. דאָך האָט ער, ווי וויט מעגלעך, געהאָלפן.

אין אָקטאָבער 1944, נאָך עטלעכע טעג גיין צו דער אַרבעט, האָבן שוין אָנגעהויבן קומען צו אים די קראַנקע. יעדן אָוונט, נאָכן צוריקקומען פון דער אַרבעט אין לאַגער, פלעגן די שוואַכערע מענטשן דערפילן די לאָסט פון הונגער, אַרבעט און דערשעפונג, און זיי האָבן זיך „געיאָוועט" ביים לאַגער־דאָקטער. די ערנסט־קראַנקע האָט דער בעלגישער דאָקטער אַריינגענומען אינעם „קראַנקן־רעוויר", וואָס איז באַשטאַנען פון אַ צימערל און געווען אונטער זיין אויפזיכט. דאָרט האָט ער זיי אונטערזוכט, צולייגנדיק זיין אויער צום קראַנקנס פלייצע און האַרץ, דאָרט האָט ער מיט זיין קעשענע־מעסערל, נאָכן אויסקאָכן עס, אויסגעשניטן די געשווירן. ער האָט געהאָט רעכט צו האַלטן די קראַנקע אין דעם וואַרעמען צימער נישט מער ווי צוויי וואָכן. אין דרויסן זענען שוין געווען ווינטן, רעגנס און בלאָטעס.

אַ צווייט מיטל צו באַקלענערן די שטערבלעכקייט אין לאַגער, וואָס דער בעלגישער דאָקטער האָט געהאָט דאָס רעכט אָנצוווענדן, איז געווען

אַריינצושיקן אַ קראַנקן אין דער „שיילערייַ", — צו שיילן די קאַרטאָפל פאַר דער קיך.

ביידע ערטער זענען אָבער שנעל אויסגעפילט געוואָרן מיט קראַנקע. האָט מען צוגענומען נאָך צימערן פון דעם 1טן בלאָק און אים פאַרוואַנדלט אין אַ קראַנקן־בלאָק.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט ביז דער גאַנצער בלאָק איז אויך געוואָרן צו קליין, און מען האָט צוגעגעבן פאַר די קראַנקע אויך דעם 2טן בלאָק.

אין נאָוועמבער 1944 איז אין שאַטערוועַרקער לאַגער אויסגעבראָכן די דיזענטעריע־עפּידעמיע. די קראַנקע אויף דיזענטעריע האָט מען איצאָ לירט אין דעם „11טן צעלטל".

פון יאַנואַר 1945 האָט זיך דער שאַטערוועַרקער לאַגער אין גאַנצן פאַרוואַנדלט אין אַ קראַנקן־לאַגער.

אין אַפּריל 1945 האָט אין לאַגער זיך פאַרשפּרייט די פלעקן־טיפוס־עפּידעמיע, האָט מען די קראַנקע איזאָלירט אין באַזונדערע בלאָקן, הינטער נעצן פון דראָטענע צוימען.

אָט דאָס אַלץ האָט דער בעלגישער דאָקטער אַדורכגעמאַכט, און ביז דער לעצטער מינוט, דעם 8טן מאַי 1945, ווען די דייטשן זענען אַוועק פון לאַגער, און פון אַלע איז געבליבן בלויז אַ קליין הייפּעלע שטערבלעך קראַנקע יידן, — איז דער בעלגישער דאָקטער נאָך געווען מיט אונדז.

דער שרייבער פון די שורות, וואָס האָט דאָס אַלץ איבערגעלעבט און געווען איינער פון די רעשטלעך געראַטעוועטע, האָט שפּעטער געהערט, אַז דער בעלגישער דאָקטער איז, שוין נאָך דער באַפרייונג, קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן. כבוד זיין אַנדענק.

שבת אחים אין קאַצעט

אין אוישוויץ האָט מאָטל גרינבערג זיך געטראָפן מיט זיינעם אַ גוטן פריינד, מיט וועלכן ער האָט שוין לאַנג זיך נישט געהאַט געזען. ביידע, סיי מאָטל גרינבערג און סיי זיין פריינד נחמן קאַנטאָראָוויטש, זענען אין אוישוויץ געוואָרן פאַרעלנט. זייערע משפּחות זענען געוואָרן אָפּגעריסן פון

זיי און פֿאַרשלעפט אויף „יענער" זייט. ביידע זענען געווען פֿאַרצווייפלט. אין אָט דער לאַגע זענען בולטער געקומען צום אויסדרוק זייערע פֿאַר־באַרגנסטע געפילן.

בדרך כלל ווערן מענטשן אין אַזאַ לאַגע אַנטוישט אין דעם עצם מענטש. דערשטוינט פון די ברוטאַליטעטן אין קאַצעטלער־לעבן, ווערן זיי אויסגעהוילט פונעם געפיל פון קאַלעקטיוווער אָנגעהעריקייט און באַ־הערשט פון אַן עגאָיסטישן באַגער זיך צוצופֿאַסן צו דעם געראַנגל פֿאַר אייגענע חיי־שעה.

אַנדערש איז געשען מיט די צוויי לאַדזשער פריינד אין די דייטשישע קאַצעטן. זינט זיי האָבן זיך געטראָפֿן, האָבן זיי אָנגעהויבן דאָס קאַצעט־לערישע „לעבן" צוזאַמען, אַזוי ווי צוויי געטרייע ברידער, וואָס זענען נאָר וואָס געקומען פון דער לוויה פון זייערע עלטערן.

נחמן איז געווען מיט בערך 10 יאָר עלטער פון מאָטלען, אָבער די מענטאַליטעט, דער גייסטיקער ניוואָ, די קעגנזייטיקע ברידערלעכע גע־פילן, זענען ביי ביידן געווען די זעלבע.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז איך זאָל אויך זיין נאָענט צו זיי אין יענעם גיהנום אוֹן פון דער נאָענט זיך צוקוקן צו זייער ברידערלעך לעבן. איך האָב באַוווּנדערט זייער קעגנזייטיקע געטרייאָפט און איבערגעבנקייט, זייער אויסערגעווייניליכע האַלטונג, זייער גייסט פון אויסגעהאַלטענע מענטשן, ווי אויך זייער „פּינטעלע ייד". מיט יעדן טאָג האָט זיך די גע־טריישאָפט געשטאַרקט ביז זי איז געוואָרן אַ טייל פון זייער נאָטור.

צוויי וואָכן נאָך אונדזער אָנקומען קיין אוישוויץ, האָט מען אונדז געשיקט אין אַרבעטס־לאַגער אין נידערשלעזיע, צו ערשט אין צענ־טראַל־לאַגער אין אָבערוויסטעגירסדאָרף. וועו מיר זענען אין אָוונט צוגע־קומען צום פענצטערל, וווּ מען האָט אונדז רעגיסטרירט און אַרויסגעגעבן די קאַצעטלער־נומערן, האָט נחמן קאַנטעראָוויטש דערקענט דעם יידישן באַאַמטן אין דער ביוראָ פון לאַגער, זיינעם אַ סוחר פון קראָקע, מיט וועלכן ער האָט געהאַט געפירט געשעפטן פֿאַר דער מלחמה. אָט דער באַקאַנטער האָט נחמנען געזאָגט, אַז ער זאָל אויף צו מאָרגנס צוקומען אין דער קיך. וועו נחמן איז אַהין געקומען, האָט דער באַאַמטער אים אַרויסגעגעבן

עטלעכע קאַרטאָפל. אָזא פּראָטעקציע האָט קיינער נישט געהאַט. נחמן האָט די רויע קאַרטאָפל געברענגט צו מאָטלען, ער האָט זיי אָפּגעבראָטן ביים אייוועלע אין לאָגער. דערנאָך האָבן זיי זיך אַוועקגעזעצט אין אַ ווינקל בשותפות עסן.

ווען מען האָט באַקומען די פּאַרציעס ברויט, האָט מאָטל געגומען צו זיך ביידע פּאַרציעס, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו עסן, האָט מאָטל אָפּגעשניטן פּאַר נחמנען אַ שטיקעלע און פּאַר זיך אויך פונקט אַזאַ שטיקעלע ברויט.

אינעם צענטראַל־לאָגער אָבערוויסטעגירסדאָרף זענען מיר געווען, ווי שוין דערמאָנט, בלויז 5 טעג. פון דאָרט האָבן אונדז די ס.ס.־זעלנער, מיט די אָנגעלאָדענע ביקסן, געפירט דרייַ קילאָמעטער ווייטער, אין דעם אַרבעטס־לאָגער שאָטערוועלק. אויך אין שאָטערוועלק האָט מיך דער גורל צוזאַמענגעפירט מיט די צוויי פריינד. איך האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט זיי, געשלאָפן אין איין צעלטל לעבן זיי, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט פון דער נאָענט בייצוווינען זייער קעגנזייטיקע טריישאַפט.

שטייַנדיק אין טיפן גרוב מיט דער לאָפאַטע ביי דער אַרבעט, פרעגט מאָטל נחמנען:

— אפשר זאָלן מיר עסן אַ שטיקעלע ברויט ?

— לאָמיר עסן — ענטפערט נחמן.

שטעלן זיי אַוועק די שפּאַדלעס אין אַ זייט, מאָטל נעמט אַרויס פון דער הויזן־קעשענע אַ שטיקל ברויט, שנייַדט אָפּ פּאַר נחמנען אַ שטיקעלע און פּאַר זיך — אויך פונקט אַזאַ פּענצל. ביידע מאַכן די ברכה און עסן.

ווען דער לאָגנגער גרוב האָט שוין געהאַט די טיף פון 1,80 מעטער, האָבן מיר געמוזט אַהין אַראָפּלאָזן די אייזערנע, ברייטע רערן, וואָס זענען שוין געלעגן צוגעגרייט פּאַר די קאַנאַליזאַציע־נעצן אין די דייטשישע דערפער פון יענעם ראַיאָן. די שווערע רערן האָט מען אַראָפּגעלאָזט מיט שטריק, דריי מאָן האָבן געאַרבעט ביים אַראָפּלאָזן איין שווערע רער. אין ביידע עקן און אין מיטן האָט מען צוגעבונדן שטריק. איך בין געשטאַנען אין דער מיטן, נחמן ביי איין עק און מאָטל — ביים צווייטן עק רער. אָבער ווען מיר האָבן אָנגעהויבן אַראָפּלאָזן די שווערע אייזערנע רער, האָב איך געפילט, אַז איך קען זי נישט דערהאַלטן און די רער שלעפט

מיך מיט אין גרוב אַריין. אויך נחמן איז שוין שיער דאָרט אַרייַנגעפאַלן מיט דער רער.

אין דער לעצטער רגע האָט מאָטל געזאָגט, מיר זאָלן צוריקנעמען די רער צום פרייַרדיקן אָרט. מיט אַלע כוחות האָט ער דער ערשטער צוריק אַרויסגעשלעפּט די רער, וואָס איז שוין געהאָנגען אין דער לופטן. אַזוי אַרום זענען מיר דעמאָלט געראַטעוועט געוואָרן. דערנאָך האָבן מיר געטוישט די פאַזיציעס, מאָטל גרינבערג האָט זיך געפילט פיזיש שטאַרקער, האָט ער זיך דעצידירט צו שטעלן זיך אַליין אין מיטן, איך און נחמן פון ביידע זייטן, מאָטל האָט מיט אַלע כוחות אָנגעהאַלטן די גלייכגעוויכט און מיר האָבן לאַנגזאַם געקענט אַראָפּלאָזן די שוועכע קאַנאַליזאַציע־רער אין טיפן גרוב אַריין און בלייבן שטיין אויף אונדזערע ערטער.

איין מאָל זענען מיר געשטאַנען אין טיפן גרוב. פון ביידע זייטן זענען אָנגעוואַקסן הויכע בערג ערד, און בלויז אַ שמאָלן פּאַס הימל איבער אונדזערע קעפּ האָבן מיר נאָך געקענט זען. אין דרויסן, לענג־אויס דער אַרבעטס־קאָמאַנדע, האָט זיך געפונען אַ שאָסיי, וואָס האָט פאַרבונדן די שכנותדיקע דערפער. עס פלעגט דאָרט רייַטן אויף אַ ראָוער אַן אַלטער דייטש אָדער אַ דייטשקע, פאַרנדיק פון אייַן דאָרף אין צווייטן. שטייַענדיק אַזוי אינעווייניק, האָב איך דערפילט, אַז אַ שטיינדל איז אַראָפּגעפאַלן פונעם הויכן בּאַרג ערד און האָט אָנגעקלאַפּט אין מיר. איך האָב זיך אומגעקוקט און דערזען, אַז דאָס איז נישט געווען קיין שטיינדל. אין דעם טיפן גרוב מיט שוואַרצער ערד האָט ביי מיין פוס אָנגעקלאַפּט אַ קליינטשיק ווייס פּעקעלע. איך האָב עס אויפגעהויבן, אויפגעוויקלט דאָס ווייסע פּאַפּירל, און דערזען אויף מיין האָנט צוויי קליינטשיקע פּענעצלעך ברויט, באַשמירט מיט מאַרגאַרין. האָב איך שוין געווּסט, אַז די דייטשקע, וואָס פלעגט פאָרן יעדן טאָג אין דער צייט אויף איר ראָוער אויפן שאָסיי, האָט דאָס אַרייַנגעוואָרפן פאַר די „יודען" אַ מתנה.

מאָטל האָט געאַרבעט ביי מיין רעכטער זייט, נחמן אויף לינקס. האָב איך צעטיילט די צוויי פּענעצלעך ברויט אויף דריי גלייכע חלקים, פאַר יעדערן אַ ביס ברויט. איך האָב זיך אָנגעשטעקט פון זייער פירונג. אין דעם קאַצעטלערישן לעבן איז אַזאַ געשעעניש געווען אַ גרויסע אַטראַקציע,

און די אַלע, וואָס האָבן געאַרבעט מיט אונדז און דאָס געזען, זענען אונדז געווען מקנא.

— די דייטשקע איז משוגע געוואָרן — האָט איינער געזאָגט.

— אויף די הינט האָבן זיי מער רחמנות, ווי אויף אונדז, יידן — האָט אַ צווייטער געענטפֿערט.

„פֿאַר וואָס ברענט אַזוי פיל ליכט?"

נאָך עטלעכע טעג גיין מיט דער אַרבעטס־קאָמאַנדע איז מאָטל גרינבערג קראַנק געוואָרן. פון פינף אַ זייגער פֿאַר טאָג ביז אין דער פינצטערער נאַכט איז די קאָמאַנדע געווען אין דרויסן, געליטן פון הונגער און קעלט. אונדזער אַרבעטס־פונקט האָט זיך געפונען דרײַ קילאָמעטער פונעם לאַגער, און דער וועג אַהין און צוריק האָט אויך אויסגעשעפט. מאָטל גרינבערגן האָט זיך געמאַכט אַ ווונד אויפן קאַרק און דער סאַניטאַר האָט אים געגעבן אַ פלאַסטער אויף דער ווונד. צו מאָרגנס, נאָך איידער דאָס אָרט האָט זיך פֿאַרהיילט, האָבן זיך אים, לעבן דעם פלאַסטער, אויסגעשיט נאָך צוויי אַזעלכע ווונדן. דער סאַניטאַר האָט אים געמאַכט נאָך צוויי פלאַסטערס. דעם דריטן טאָג האָט זיך אים פֿאַרערגערט, דעם פערטן טאָג — נאָך מער. ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט, און דער לאַגער־דאָקטאָר האָט אים אַריינ־געגומען אינעם קראַנקן־רעוויר. ער איז געווען איינער פון די ערשטע לאַדזשער יידן, וואָס האָבן זיך „אַריינגעצויגן" אין „רעוויר". דאָס איז געווען אין אָקטאָבער 1944. מיר האָבן פֿאַרגעזעצט דאָס קאָצעטלערישע לעבן — ווייטער געגאַנגען צו דער אַרבעט, אָבער מיר האָבן געפילט, אַז מאָטל איז נישטאָ צווישן אונדז און געבענקט נאָך אים.

דער האַרבסט האָט געבראַכט אַלץ שטאַרקערע ווינטן און אָפטערע רעגנס. כסדר הונגעריק, האַלב נאַקעט און בארוועס, פלעגן מיר שטיין אין די בלאָטעס. מיינע הענט און פיס זענען געוואָרן געשוואָלן. 12 אַ זייגער ביי טאָג, ווען ס׳האָט זיך דערהערט דער פייף אויף דעם מיטאָג־איבערריס, בין איך צוגעגאַנגען צום „קאָמאַנדע־דאָקטאָר" און אים געוויזן מיינע געשוואָלענע הענט און פיס. ער האָט געענטפֿערט:

— דאָס איז גאָרנישט, דערצו באַדאַרף מען קיין שום מעדיצינען נישט, אויף אַ נאָרמאַלן, נאַטירלעכן אופן וועט עס זיך אויסהיילן.

— וואָס זאָל איך טאָן דערצו?

— איר דאַרפט עסן מער ברויט.

— וווּ זאָל איך נעמען מער ברויט אין לאָגער?

הייבט ער מיט די אַקסלען:

— דערצו האָב איך שוין נישט קיין עצה, קיין בעקער פון ברויט בין איך נישט.

איינע פון די איינגעשטעלטע חוזק־פאַרמאַליטעטן איז געווען, אַז מיט יעדער גרויסער פאַרטיע, וואָס די ס. ס. האָבן געפירט צו דער אַרבעט, איז מיטגעגאַנגען איינער פון אונדז אַלס אַ קאָמאַנדע־דאָקטער. אויך מיט אונדזער קאָמאַנדע, וואָס האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגיין צו דער אַרבעט אין אָנהייב אָקטאָבער 1944 מיט 150 מאַן, איז מיטגעגאַנגען אַזאַ קאָמאַנדע־דאָקטער. אויף זיין אַקסל האָט ער געטראָגן אַ בלעכענע פושקע מיט אַ גרויסן רויטן קרייץ. דאָס בלעכענע שעכטל איז געווען פוסט און ליידיק. דער דאָקטער האָט נישט געהאַט קיין שום מעגלעכקייט צו אונטערזוכן אָדער צו היילן, נישט קיין טערמאָמעטער אַפילו. פאַר אונדזערע פיינען איז דער דייטשישער חוזק־שפּיל געווען — „צום רומל". דער קאָמאַנדע־דאָקטער האָט דאָך געהאַט אַ פריווילעגיע: ער האָט נישט געדאַרפט אַרבעטן.

אַ טאָג נאָכן געשפּרעך מיטן קאָמאַנדע־דאָקטער, האָב איך באַמערקט אַז די „קישעלעך" איבער מיינע פינגער פון די הענט און פיס האָבן זיך אונטערגעהויבן אַ ביסל העכער, אַ טאָג שפּעטער — נאָך העכער. אַז דאָס געשווילעכץ איז שוין געווען זייער גרויס, האָט מיך דער לאָגער־דאָקטער אויך אַרײַנגענומען אין זיין קראַנקנשטוב. דאָרט האָב איך זיך ווידער געטראָפן מיט מאָטל גרינבערגן.

איך בין דעמאָלט געווען דער „געזונטער", האָב איך געמוזט אַרויפקריכן אויף דער אויבערשטער פּריטשע. דאָקעגן מאָטל גרינבערג איז שוין געווען זייער קראַנק, ער האָט שוין נישט געקענט אַרויפקלעטערן, איז ער געלעגן אויף דער פאַרטער־פּריטשע, אונטער מיר. איז מיר באַשערט געווען מיט־צוווייטיקן זיינע שטערבלעכע יסורים. די הויט אויף די פיס איז בייַ אים

שוין געווען אָפּגעשיילט. דער לאָגער־דאָקטער האָט אים געמאַכט וואַרעמע וואַנעס, געוואַשן און געריניקט די מאַטעריע. דער בעלגישער דאָקטער האָט נישט געהאַט קיין שום מעדיקאַמענטן, קיין באַנדאַזשן, גאָרנישט. האָט זיך די קראַנקייט שנעל און פּאַטאָל פּאַרערגערט. די דריי לעצטע טעג איז ער געלעגן מיט גרויסער היץ, גאַנצע נעכט נישט געשלאָפן און כסדר געפרעגט פון היץ „פּאָר וואָס ברענט אַזוי פיל ליכט?". אַזוי איז פּאַרלאָשן געוואָרן זיין אייגן לעבנסליכט.

קאַטשמאַרעק

אין לאָדזש, אויף נאַרוטאָוויטשאַ, לעבן דער פּיעטריקאָווער, איז געווען אַ פּיש־געוועלב. פּאָר דער צוויטער וועלט־מלחמה האָט מען דאָס געוועלב רעמאָנטירט. דורך די שויבן האָבן די פּאָרבייגייער געקענט זען די אינערלעכע אייניריכטונג מיט די קאָפּלענע באַסיינען און די לעבעדיקע פיש אין זיי. מיר פלעגן רופן דאָס פיש־געוועלב „די אָפּטייק", ווייל אין יענע צייטן איז זעלטן אַ פיש־געוועלב געווען אָזוי זויבער. איבערן פיש־געוועלב איז געהאָנגען אַ שילד מיטן נאָמען פון דעם אייגנטימער — קאַטשמאַרעק.

נאָר רייכע באַלעבאָסטעס פלעגן דאָרט קויפן פיש לכבוד שבת און יו"ט. נאָר דאָס רייכע לאָדזש פון פּיעטריקאָווער און פון די דערבייקע גאַסן — די מאַנופאַקטור־פּאַבריקאַנטן, סוחרים, רייכע וועבערס, שפּינערס, שטריקערס א"א, האָבן זיך געקענט דערלויבן צו עסן גוטע סאָרטן פיש פון קאַטשמאַרקעס „אָפּטייק". פּאָר דעם לאָדזשער מיטלשטאַנד און די אַרבעטער איז דאָס געווען אַ צו גרויסער לוקסוס.

דער אייגנטימער האָט, פּאַרשטייט זיך, פון זיין פיש־מסחר געהאַט אַ גוטע פרנסה. די משפּחה קאַטשמאַרעק האָט געלעבט בריווח ובנחת, זייער זון האָט מען געפּלעגט אין „פּוטער און אין האָניק", קיין זאַך איז נישט געווען צו טייער פּאָר זיין געזונט. מען האָט אויך געזאָרגט פּאָר זיין גייס־טיקער דערציונג: געשיקט אים אין שול צו גוטע לערערס. ער איז אויפ־געוואַקסן הויך, געזונט, שיין און קלוג, און די עלטערן האָבן געהאַט אַ סך

נחת פון זייער געראָטענעם זון. די פרוי קאַטשמאַרעק האָט זיך געשפּיגלט אין אים.

איז מיר באַשערט געווען, אַז איך זאָל באַקענען אויך דעם געראָטענעם יונגן קאַטשמאַרעק, נישט אין קיין נאָרמאַלע צייטן, נאָר אין דעם פינצטערן פּעריאָד פון אונדזער קאַצעטלעריש לעבן. אָט דער הויכער, יונגער קאַטשמאַרעק איז דורך די דייטשן אין קאַצעט באַשטימט געווארן צו זיין אונדזער קאַפּאָ. און עס איז כדאי צו דערציילן וועגן זיינע מעלות, ווי זיי זענען געקומען צום אויסדרוק אין די צייטן פון נויט, אין וועלכע מען האָט אויף אַן אמת דערקענט אַ פריינד און אַ מענטשן.

„דו ביסט קאַפּאָ!"

נאָך די ערשטע עטלעכע טעג פון קאַראַנטין איז אין שאַטערוועלקער לאַגער איינגעאָרדנט געווארן אַן „אַפּעל", אויף וועלכן מען האָט גענוי איבערגעציילט די מענטשן און זיי צעטיילט אויף עטלעכע גרופּעס: איין גרופּע פון 200, איין גרופּע פון 150 און עטלעכע קלענערע גרופּעס — צו 50 און 20 מאַן. די גרופּעס זענען באַשטימט געווארן אַלס אַרבעטס־קאַמאַנדעס, די גרעסערע פאַר „אויסער־קאַמאַנדעס" און די קלענערע אויף דער אַרבעט אין לאַגער גופּא, אָדער לעבן אים. די גרופּעס האָבן געטראָגן די נעמען: „קאַמאַנדע לאַגער־אויפּבוי", „קאַמאַנדע באַן־סטאַציע" א״א.

צו דעם צווק זענען געקומען אין לאַגער ספּעציעלע „געסט": עטלעכע דייטשישע אָפּיצירן פון דער אַרמיי, פון ווירטשאַפּטס־דינסט און פון דער טאָדט־קאַמאַנדע. די דייטשן האָבן שפּאַצירט איבער די גלייכע רייען פון די יידישע קאַצעטלער, אַריינגעקוקט זיי אין די אויגן, געמאַסטן מיטן בליק זייער געבוי, באַטראַכט די אַרבעטס־פּעיקייטן פון די פּריש־געקומענע יידישע קנעכט. מיט אָט דער פּראָצעדור האָבן זיי אויך אויפּן אָרט באַשטימט די קאַפּאָס. נישט ווייט פון מיין אָרט האָבן זיי אָנגעוויזן אויף איינעם, וואָס איז געשטאַנען אין דער צווייטער רייַ לעבן מיר און איינער פון זיי האָט אויסגערופן:

— דו ביסט קאַפּאָ!

דער גורל איז געפאַלן אויפן יונגן קאַטשמאַרעק, וואָס איז געווען מיט אַ קאָפּ העכער פון אַנדערע, ווייל זיינע עלטערן האָבן אים געפלעגט און דערצויגן צו פיזישער און גייסטיקער פערפעקציע. זעט אויס, אַז זיין הויכע פיגור האָט באַוויזן דעם דייטש אים צו באַשטימען פאַר אַ קאָפּאָ. אין אונדזער קאָמאַנדע פון 150 מאַן זענען באַשטימט געווארן 5 קאָפּאָס, איינער אויף 30 מאַן. איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין אין דער קאָמאַנדע פון קאָפּאָ קאַטשמאַרעק.

צו מאַרגנס אין דער פרי זענען די קאָמאַנדעס געפירט געווארן צו דער אַרבעט. די קאָמאַנדע 200 האָט געדאַרפט גיין 5 ק"מ צו איר אַרבעטס־פלאַץ, די קאָמאַנדע 150 — 3 ק"מ. אויפן אָרט האָבן מיר באַקומען די אַרבעטס־גערעטער: לאָפאַטעס, האַמערס, קילאָפן און אייזערנע שטאַבעס. לענג־אויס דעם שאָסי זענען אויסגעשטעלט געווארן די גרופעס — יעדע 2 — 3 מעטער אַן אַרבעטער צו גראָבן די ערד. אַ קאָפּאָ, דאָקעגן דאָרף נישט אַרבעטן, ער שפּאַצירט בלויז אויפן שאָסי און זיין אויפגאַבע איז אונדז אונטערצוטרייבן צו שנעלער און פינקטלעכער אַרבעט.

מיר שטייען מיט די שפּאַדלעס אין די הענט, אַראָפגעבויגן צו דער ערד און דער קאָפּאָ קאַטשמאַרעק שפּאַצירט אויפן שאָסי אַהין און צוריק. דער נידערשלעזישער ראַיאָן איז זייער אַ שיינער: פון אין זייט צינען זיך הויכע בערג מיט גרינע וועלדער, פון דער צווייטער — פעלדער, לאַנקעס און דערפער, ביז אין דעם וויטן האָריזאָנט אַריין. די ערשטע עטלעכע טעג זענען גראָד געווען שיינע און וואַרעמע. שפּאַצירט זיך אונדזער קאָפּאָ קאַטשמאַרעק צווישן די צווויי קעגנזעצלעכע וועלטן: פון אין זייט די דייטשישע, פון דער צווייטער זייט — די יידישע. די דייטשישע וועלט פאַרמאָגט אַלץ, ווי גאָט וואָלט דאָס באַשאַפן נאָר פאַר דעם „הערן־פאָלק": הימל און ערד, הויכע וועלדער און טיפע פעלדער, שמאָלע טייכן און דאָרפישע הייזער, אויך שאָף און רינדער אויף די לאַנקעס. די „פאָסטנס" פון אָט דעם „הערן־פאָלק" דרייען זיך אַרום אונדז מיטן אָנגעלאָדענעם געווער, היטנדיק די מענטשן פון דער „נידעריקער ראַסע", די אויסגעזידלטע קאַצעטלער, די „יודען" פון דער צווייטער וועלט.

צו וועלכער וועלט געהערט קאַטשמאַרעק? צו די 30 מאַן וואָס אַרבעטן,

וואָס זײַן אויפגאַבע איז זיי אונטערצוטרייבן, אַדער צו די, וואָס האָבן אים באַשטימט פאַר אַ קאַפּאַ?

דאָס וואָרט "קאַ־פּאַ" באַשטייט פון די ראשי־תיבות פון די ווערטער קאַמעראַד־פּאָליציי. איז וואָס זאָל ער זײַן, אַ יידישער "קאַמעראַד" (חבר), אַדער אַ יידיש־דייטשישער פּאָליציאַנט? אין זײַן נערוועזן "שפּאַציר" אויפן שאָסיי דערקענט מען, אַז עס קומט ביי אים פאַר אַן אינערלעכער געראַנגל: זײַן אויפגאַבע שטעלט אים אין קאָנפליקט מיט זײַנע מאָראַליש־יידישע פּרינציפּן, וואָס ער האָט אײַנגעזאָפּט אין דער היים, אין קאָנפליקט מיט דער אַלגעמיינער יידישער טראַגעדיע.

נײַן, ער געהער נישט צו די באַוואָפנטע ס.ס.־שומרים. ער איז אײַנער פון זײַנע אַרבעטער, וואָס זענען אויסגעשטעלט מיט די שפּאַדלעס אין די הענט, אַראָפּגעבוֿיגן צו גראָבן די ערד. אונדזער קאַפּאַ קאָטשמאָרעק האָט פאַר אונדז פאָרשטעלנדיק, ער זעט, אַז מען שטייט מיט די שפּאַדלעס און מען "קיצלט" די ערד מיט די לעצטע כוחות און ער פּילט אונדז מיט.

ווי אָפּגעצערט און דערשעפּט עס זאָלן נישט זײַן די לאָדזשער יידן אין דעם שאַטערוועלט לאַגער, נאָך די לאַנגע הונגער־יאָרן אין גטאָ, האָט מען דאָך אויסגעגראָבן די נויטיקע טיף און ברייט פון די גריבער און זיך געזוקט אַלץ ווייטער פאָרויס. דאָס אַלץ איז געווען אויף די ערטער מיטן ווייכן באָדן. ביטער איז אונדז אָבער געוואָרן ווען מיר זענען צוגעקומען צום פעלדזיקן באָדן, ווו מיט קײַן לאָפּאַטע האָט מען נישט געקענט גראָבן. דעמאָלט האָבן מיר געמוזט אַרבעטן אין דרייַען: אײַנער האָט צוגעהאַלטן די אײַזערנע שטאַבע, און צוויי אַנדערע האָבן פון ביידע זײַטן געהאַקט מיט האַמערס אויף דער אײַזערנער שטאַבע, אַז זי זאָל אַריין אין שטיין און אים שפּאַלטן. די יידן זענען אָבער שוין געווען זייער שוואַך און האָבן נישט געקענט אויפהייבן הויך די שווערע אײַזערנע האַמערס אַדער קלאָפּן פעסט אויף די שטאַבעס. די אַרבעט איז געוואָרן געהאַמעווענט.

קאַטשמאָרעק האָט שפּאַצירט אויפן שאָסיי און זיך צוגעקוקט צו אונ־דזער פּיין. סוף־כל־סוף איז ער צוגעקומען, געגומען דעם שווערן האַמער אין זײַנע הענט, אים העכער אויפגעהויבן, האָסטיקער אַריינגעקלאַפּט אין דער אײַזערנער שטאַבע און דער שטיינערנער באָדן האָט נאָכגעגעבן. ער

האָט זיך נישט געבייזערט, ווי אַ טייל קאָפּאָס, אויף זיינע אַרבעטער, נאָר, ווי דאָס וואָלט געווען אַ טייל פון זיין פליכט, האָט ער האָסטיק אָפּגעטאָן די אַרבעט. דערנאָך איז ער צוריק אַרויף שפּאַצירן אויפן שאָסיי אַ צופּרי־דענער.

„זעקס־זעקס" און „טאָפּלט־זעקס"

פּלוצלינג האָט קאָטשמאַרעק אָנגעהויבן צו גיין האָסטיק ביים ראַנד פון גרוב און אַריינשרייַען צו אונדז: זעקס־זעקס! זעקס־זעקס! מיר האָבן שוין פּאַרשטאַנען דעם באַדייט, די „האָסלע". האָבן אַלע זיך געבוקט־טענסיוור צו דער אַרבעט. אַ ביסל שפּעטער האָט זיך די שטימונג ביי קאָטשמאַרעקן געענדערט, האָט ער אָנגעהויבן צו שפּאַצירן נאָך האָסטיקער שרייַענדיק צו אונדז: לאָוס, לאָוס! באָוועגונג! באָוועגונג! — זיין קול פון אונטערטרייבן האָט געקלונגען הויך. דאָך האָבן מיר זיך נישט געשראָקן פאַר אים; מיר האָבן געווּסט, אַז ער סימולירט אַ „גטרייַען" קאָפּאָ.

אויסער די באַוואָפנטע ס. ס.־זעלנער וועלכע פלעגן אונדז „באַגלייטן" צו דער אַרבעט און צוריק, און וואָס זייער אויפגאַבע איז געווען צו שיסן אין די, וואָס וועלן אָנטלויפן, איז געווען נאָך אַ פּאַרמאָציע פון דייטשישע זעלנער, וואָס זענען געקומען פון צייט צו צייט קאָנטראָלירן אונדזער אַרבעט. קאָטשמאַרעק האָט זיי דערקענט פון דער וויייטנס לויט די מונדירן. ווען איינער פון זיי איז אָנגעקומען, האָט ער אונדז געגעבן צו וויסן מיט זיין צייכן „זעקס, זעקס". ווען יענער איז געקומען נענטער, האָט ער שוין געהויבן זיין קול אויף: „לאָוס, לאָוס, באָוועגונג!"

מיר האָבן זיך שוין צוגעווויינט צו די „האָסלע" און אַלאַרם־סיגנאָלן פון קאָפּאָ קאָטשמאַרעק און זיך אַריענטירט, ווען מען דאַרף סימולירן, אַז מען איז געזונטע אַרבעטער, „נאָרמאַלע" קאָצעטלאָער, וואָס פּאַרדינען זיך די קאָצעטלערישע וואָסער־זופּן, און ווען מען קען רויק „קיצלען" די ערד. מיר זענען שוין אויך געוואָרן פאַכמענער, געווּסט וויפל ס׳דאַרף זיין די בריייט און טיף פון אַ גרוב און אַז די וועגט דאַרפן זיין גלייך ווי אין שטוב. ביטער איז אָבער געווען ווען קאָטשמאַרעק האָט פון דער וויייטנס

דערזען אַנקומען דעם נידעריקן דייטש מיטן שטעקן אין האַנט. דאַן האָט אונדזער קאָפּאָ אַריינגעשריגן צו אונדז אין גרוב אַריין זיין אַלאַרם־צייכן: טאָפּלט־זעקס! טאָפּלט־זעקס! מיר האָבן שוין געוווסט אויך דעם באַדייט פון „טאָפּלט־זעקס". האָט אַ שרעק אַלעמען אַרומגענומען. אַז יענער דייטש האָט זיך דערנענטערט, האָט קאַטשמאַרעק אַנגעהויבן לויפן ווילד אַהין און צוריק און מיט געבייזער געשריגן:

— לאַוס, לאַוס, באַוועגונג, באַוועגונג!

דער „טאָפּלט־זעקס", אַ דייטש פון דער טאָדט־קאָמאַנדע, האָט געהאָט אַ ספּעציעלע סאַדיסטישע מעטאָדע צו „לערנען" אונדז די אַרבעט. ער פלעגט בלייבן שטיין ביים גרוב, זיך אָנבייגן און אַריינשרייען:

— טיף גראָבען אונד האָוך שמייסן! טיף גראָבען אונד האָוך שמייסען!

— יאָ וואָל! — ענטפערט דער ייד.

מער האָט דער „טאָפּלט־זעקס" נישט באַדאַרפט. דאָס איינע ווארט פונעם ייד איז שוין געווען גענוג, אַז ער זאָל אָנווענדן זיין סאַדיזם. דער דייטש בייגט זיך מער צום גרוב, שטופט אַריין זיין שטעקן און פאָכעט איבער דעם יידנס קאָפּ אהין און צוריק:

— דו האָסט גאָר נישט וואָס צו שפּרעכען! טיף גראָבען און האָוך שמייסען! דו האָסט גאָר נישט וואָס צו שפּרעכען!

אַזוי גייט ער ווייטער, שטעלט זיך אָפּ און שרייט אַריין צו אַ צווייטן יידישן קרבן זיין „לערע":

— טיף גראָבען אונד האָוך שמייסען! טיף גראָבען אונד האָוך שמייסן!

— איך מאַך דאָס גראָדע. — ענטפערט אַן אַנדער ייד. איז ווידער דער שטעקן איבער דעם יידנס קאָפּ:

— דו האָסט גאָר נישט וואָס צו שפּרעכען! טיף גראָבען אונד האָוך שמייסען! דו האָסט גאָר נישט וואָס צו שפּרעכען!

דער ייד האָט זיך נאָך מער איינגעבויגן אין דער טיף פון גרוב ביז צו דער ערד, מיט די הענט צוגעהאַלטן דעם קאָפּ, צו באַגראָבן זיך לעבעדיקערהייט, אַבי אַנטרינען פון דעם דייטשס שטעקן.

אַזוי איז דער „טאָפּלט־זעקס" געגאַנגען איבער דער גאַנצער לענג פון די אַרבעטס־קאָמאַנדעס, ביי יעדע עטלעכע טריט זיך אָפּגעשטעלט, זיך

אַנגעבויגן, אַריינגעקוקט, געלאַזט הערן זיין „טיף גראַבען" — און געלאַזט פילן זיין שטעקן איבער די יידישע קעפ.

קאַטשמאַרעקס פנים האָט געפלאַמט פון אויפרעגונג אויף דעם מנובל־דיקן דייטש, איז ער האָסטיקער געלאָפן אַהין און צוריק אויפן שאַסיי, העכער אויסגעשריגן די ווערטער, וואָס האָבן זיך אויסגעמישט צוזאַמען:

— טאָפּלט־זעקס! לאָוס, באַוועגונג! טאָפּלט־לאָוס, טאָפּלט־זעקס! באַוועגונג!

אין די גריבער האָבן די יידן מיט טויטשרעק און מיט די לעצטע כוחות געשטופט די לאָפּאַטעס אין דער ערד און אַרויסגעשמיסן אין דרויסן. דערביי זיך באַמיט צו האַלטן דעם קאָפּ טיף אַנגעבויגן, אַז די פּלייצע זאָל זיין העכער און באַשיצן דעם קאָפּ. טיפע ווייטיק און שאַנד באַהערשן דעמאָלט דעם יידישן העפטלינג. ווייטיק פון דעם דייטשס שטעקן און שאַנד פאַר דער טיפקייט פון דער געפאַלנקייט. דעם דייטשס סאַדיסטישער „לערע" און זיינע ווערטער: — „דו האָסט גאָרנישט וואָס צו שפּרעכען! טיף גראַבען"... איך קאַטשמאַרעקס נערוועזע טריט און „אונטעריאָגן" אונדז צו דער אַרבעט האָבן געהערט צו אונדזערע אייגענע ווייטיק און שאַנד.

קאַטשמאַרעק בעט אַ שטיקעלע ברויט

די צווייַ וואָכן, וואָס איך בין געווען אין רעוויר, בין איך געווען אָפּגעריסן פונעם קאָפּאָ קאַטשמאַרעק. ער איז יעדן טאָג געגאַנגען מיט דער קאָמאַנדע צו דער אַרבעט און איך בין געלעגן אין קראַנקן־רעוויר. אָבער ווי געזאָגט, האָט דער בעלגישער דאָקטער נישט געהאָט קיין רעכט צו האַלטן אַ קראַנקן אויפן רעוויר מער ווי צוויי וואָכן צייט. אָדער מען האָט געדאַרפט געזונט ווערן און צוריקגיין צו דער אַרבעט, אָדער מען האָט שוין געדאַרפט שטאַרבן. איך בין אָבער נאָך נישט געשטאַרבן און אויך נאָך נישט געזונט געוואָרן. די „קישעלעך" איבער די פינגער פון מיינע הענט און פיס זענען אָפּגעפאַלן בלויז אויף אַ העלפט. איך בין געוואָרן אויסגעשריבן פון רעוויר, און צו מאָרגנס פאַר טאָג האָב איך געמוזט „אינטערעסן" צום אָפּעל און מיטגיין מיט דער קאָמאַנדע.

דורך דער צייט פון מיין אָפּוועזנהייט פון דער אַרבעטס־קאָמאַנדע, האָט זיך דאָס וועטער פאַרערגערט, עס האָבן זיך געשטאַרקט די האַרבסטיקע קאַלטע ווינטן און רעגנס. בין איך יענעם טאָג געשטאַנען מיטן שפּאַדעל אין האַנט און נישט בכוח געוואָלן אים אויפצוהייבן, צו באַוועגן און קאָפּען די ערד. איך האָב אים בלויז צוגעהאַלטן און זיך אָנגעלענט אין אים, אַז איך זאָל נישט אומפאַלן. יענער טאָג האָט פאַר מיר געדויערט לענגער ווי אַ יאָר. די קאַלטע ווינטן האָבן נישט אויפגעהערט זיך איינצובייסן אין מיינע געשוואָלענע אברים און דער קאָפּ איז געווען ווי פון גלאָז.

דער ס. ס.־זעלנער, וואָס איז געשטאַנען נישט ווייט פון מיר, האָט אָפט געקוקט צו מיר און באַמערקט מיין לאָגע. כאָטש זיין אויפגאַבע איז געווען בלויז צו האַלטן וואַך, אַז די „יודען העפטלינגע" זאָלן נישט אַנטלויפן, האָט ער אָבער נישט געקענט פאַרטראָגן, אַז איך שטיי און אַרבעט נישט. איז ער צוגעקומען צו מיר מיט אַ „פראַקטישן" פּאָ שלאָג:

— וואָס מאַכסטו, מענטש? — פרעגט ער מיר.

— איך בין קראַנק, געסטערן וואַר איך אין קראַנקען־רעוויר — ענטפער איך אים.

— יאָ וואָל, איך זע דו ביסט קראַנק. הויטע איזט מיטוואָך, נאָך איין מיטוואָך וועסטו נישט לעבן, ווען דו לאָופסט פאַרט אום פינפציק מעטער, דאָן שיס איך דיך! — לאַכט ער מיר אין די אויגן אַריין.

איך האָב בשעת מעשה געפילט, אַז דער דייטש רעדט לאָגיש און פראַקטיש, ווייל ביז צום אַנדערן מיטוואָך וועל איך נישט אויסהאַלטן צו גיין מיט דער קאָמאַנדע. דאָך האָט זיך מיר נישט געגלוסט צו ליב טאָן דעם דייטשישן מערדער. ווען דער דייטש איז אַוועקגעגאַנגען פון מיר, בין איך צוגעגאַנגען צום קאָפּאָ קאָטשמאַרעק און געבעטן, אַז ער זאָל מיך פירן צום קאָמאַנדע־דאָקטער. בלויז דער קאָפּאָ האָט געהאָט דאָס רעכט צו פירן אַ קראַנקן פון דער אַרבעט צום דאָקטער. קאָטשמאַרעק האָט מסכים געווען, מיך אָנגענומען ביי דער האַנט און געפירט צום צעלטל פון קאָמאַנדע־דאָקטער. אויף דעם קליינעם שטיקל וועג פון בערך 40 מעטער, פילנדיק זיין הייסע ציטערנדיקע האַנט אויף מיין געשוואָלענער און הערנדיק זיינע וועדטער, האָב איך בפרוש געפילט, אַז מיין אומגליק איז אויך אַ צרת רבים,

אַן אַלגעמיין אומגליק. ער האָט זיך צוגעבויגן און אַריינגערעדט אין מיין אויער:

— ערליך! אפשר האָסטו אַ שטיקעלע ברויט?

ביי מיר אין קעשענע האָב איך נאָך געהאַט אַ שטיקעלע ברויט, וויל איך בין שוין יענעם טאָג „פאַרזעטיקט" געוואָרן פון דער קעלט און פון דער „טובה", וואָס דער דייטש האָט מיר געוואָלט טאָן מיטן שיסן אין מיר. איך האָב אַרויסגענומען מיין פּיצל ברויט און אים געגעבן. ער האָט דאָס תיכף איינגעשלונגען, צוזאַמען מיט די טרערן, וואָס האָבן אים געשטיקט אין האַלדז.

דער קאָמאַנדע־דאָקטער איז דעמאָלט שוין געזעסן אין אַ צעלטל, אין וועלכן עס האָט געברענגט אַן אייזערן אייוועלע. ער קען נישט און ער טאָר נישט אונטערזוכן אַדער היילן די קראַנקע, וואָס מען ברענגט צו אים, ער האָט בלויז דאָס רעכט צו דערלויבן בלייבן אין וואַרעמען צעלטל ביז 10 מינוט. אַזוי לאַנג בין אי"ך טאַקע דאָרט געבליבן, און איך בין אַ ביסל געקומען צו זיך.

אין דרויסן בין איך ווידער אַדורכגענומען געוואָרן פון ווינט און קעלט און ווידער זיך אָנגעהאַלטן ביים רידעל, איך זאָל נישט אומפאַלן. אַרבעטן בין איך געווען אומפעיק.

ס'איז שוין געווען בין־השמשות, דער טאָג האָט שוין געהאַלטן ביים אויסלעשן זיך, אָבער צום „אַהיימגיין" איז נאָך געווען וויט. דער וועכטער קוקט כסדר אויף מיר און ווידער האָט ער גרויס „רחמנות" און וויל מיך אויסלייזן פון די פּיינען. קומט ער נאָך אַ מאָל צו מיט זיין פּאַרשלאָג, אַז איך זאָל אַנטלויפן פון דער אַרבעט, וועט ער מיך שיסן. חזרט זיך ווידער איבער דער זעלבער „שמועס", אָבער דאָס מאָל שוין מיט מער „פּראַקטישע" אָנווענדונגען צו דערגרייכן דעם ציל.

— וואָס מאַכסטו, מענטש?

— איך בין קראַנק, איך וואָר געסטערן אין...

— יאָ וואָל. איך זע, דו ביסט קראַנק. הויטע איזט מיטוואָך, נאָך איין מיטוואָך וועסטו נישט לעבן. וועז דו לאָופסט פאָרט אום 50 מעטער, דאָן שיס איך דיך!

איך האָב ווידער געפילט, אַז דער דייטש רעדט לאָגיש, ער איז גערעכט לגבי מיין לאַגע. האָב איך זיך אין יענער רגע געשלאָגן מיט דער דעה: פאַר וואָס בין איך אַזאַ פּחדן, פאַר וואָס האָב איך אַזוי מורא פאַרן טויט? אפשר זאָל איך טאַקע אַנטלויפן און ווערן אויסגעלייזט פון מיין געפיניקט לעבן. אָבער דאָס וואָס ער האָט צוגעשמייכלט ביים לעצטן וואָרט — „דאַן שיס איך דיך!", האָט מיך אָפּגעהאַלטן פון דעצידירן זיך אויף אָט דעם שריט. בין איך געשטאַנען, געקוקט דעם דייטשישן רוצח אין די אויגן, און גאָרנישט געענטפערט. איז ער שוין געוואָרן אומגעדולדיק און בייז, האָט מיך אַנגע־נומען ביי דער האַנט און אַוועקגעשלעפּט פונעם אַרבעטס־פלאַץ. וועג מיר זענען אָפּגעגאַנגען ביי אַ 20 טריט, האָט ער מיך געגעבן אַ שטופּ אָפּ און באָפוילן מיט אַ בייזן געשריי:

— לאָוף מאַל פּאָרט!

איך בין פון דעם שטויס אומגעפאַלן. שפּעטער האָב איך דערזען, אַז דער דייטש איז צוריקגעגאַנגען וווּ איך בין פריער געשטאַנען און ער שטעלט אָן די ביקס צום שיסן. דעמאָלט האָט דער יידישער קשי־עורף זיך געשטאַרקט אין מיר. מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך אויפגעשטעלט און געמאַכט עטלעכע טריט אויף צוריק. דאָ איז דער דייטש שוין אַרויס פון די כלים. ערשטנס, האָב איך אים פאַרקירצט דעם שטח פון „אַנטלויפן אויף 50 מעטער" פון מיין אַרבעטס־פלאַץ, צווייטנס, האָט ער נאָך נישט געהאַט דעם ענויעם ציל צו שיסן. האָט ער מיט גרויס אויפרעגונג געשריגן צו מיר:

— וואָס מאַכסטו, מענטש!

געווען איז דאָס שוין פאַר נאַכט, און אַ ביסל שפּעטער האָט די קאָמאַנדע זיך צוריקגעקערט אין לאַגער. דאָרט בין איך באַלד ווידער געגאַנגען צום בעלגישן דאָקטער און דערציילט אים, אַז איך קען נאָך נישט גיין מיט דער קאָמאַנדע. איך בלייב הינטערשטעליק און דער פּאָסטן טרייבט מיך מיט זיין קאָלבע. דער בעלגישער דאָקטער האָט מיך אַנגעקוקט, זיך פאַרטראַכט, און לסוף האָט ער מיך אַריינגעשיקט אין דער „שיילערי".

דאָס איז געווען אין אָקטאָבער 1944.

דאָס דריטע מאָל מיט קאַטשמאַרעקן

עס זענען אַוועק צוויי חדשים זינט יענעם טאָג ווען דער דייטש האָט מיך געוואָלט באַפרייען פון מיינע ליידן און מיך דערשיסן. אין נאָרמאַלע צייטן זענען צוויי חדשים אַ גאַנץ קורצער פעריאָד, אָבער אין יענע באַדינגונגען, ווען טויזנטער יידן פון די לאָגערן זענען דערשעפט און פאַרפיניקט געוואָרן, זענען אָט די צוויי חדשים געווען גרענעצלאָזע, לאַנגע תקופות.

אין דער צייט איז קאַטשמאַרעק יעדן טאָג געגאַנגען מיט דער קאָמאַנדע צו דער אַרבעט און צוריקגעקומען אין דער פינצטערער נאַכט. דאָס איז געווען די ערגסטע צייט פאַר די קאָמאַנדעס: דערווינטער האָט זיך איינגעשטעלט מיט שנייען און פרעסט, די קאַלטע ווינטן האָבן זיך איינגעגעסן אין די קאַצעטלער, וואָס זענען נאָך געווען אָנגעטאָן אין די לייכטע פּאַשאָקעס. אין וועלכע מען האָט זיי באַקליידט אין אוישוויץ. הונגעריק, שמוציק, מיט צעריסענע שיך, האַלב־נאַקעט, האָבן די יידישע קאַצעטלער געמוזט אַרבעטן 14 שעה אין טאָג אין דעם אָפענעם דרויסן, ביי דער קאַטאָרגע־אַרבעט. זיי זענען געפאָלן מאַסנווייז, און די דייטשישע פּאָסטנס האָבן אויך מיט זייערע אייגענע הענט צוגעיאָגט זייער טויט. זיי פלעגן שלאָגן די מענטשן ביי דער אַרבעט מכות־רצח. אויך דער קאָפּאָ קאַטשמאַרעק האָט געקריגן מערדערלעכע קלעפּ.

גאַנץ אַנדערש איז געווען מיין לאָגע אין יענע צוויי חדשים, ווייל די גאַנצע צייט האָב איך זיך געפונען אין דעם לאָגער גופא. אָבער אויך דאָרט בין איך אַדורכגעגאַנגען דעם גיהנום ביים לעבן, ביז איך האָב זיך ווידער געטראָפן מיט מיין געוועזענעם קאָפּאָ קאַטשמאַרעק.

איין עפּיזאָד פון דער צייט פון מיין אַרבעט אין דער שיילערייַ וועל איך דאָ נאָטירן.

איין מאָל איז דער קאָפּאָ קויפמאַן פון דער „שיילערייַ" בייז געוואָרן, פאַר וואָס איך זיץ נישט אין בין דער אַרבעט, נאָר איך האַלט אַ גאַנצן טאָג אין איין „לויפן". דער קאָפּאָ קויפמאַן איז געווען אַן אונגאַרישער יוד, אַ מיטלוווקסיקער, מיט אַ סאָלידער באַנעמונג. ער איז געווען דער היפּוך

פון דעם בלאָק־עלטעסטן שמאי, אויך אַן אונגאַרישער ייד, מיט אַן אַטלעטי־שער פיגור, וועלכער האָט געלערנט די דיסציפלין מיט קלעפ. דער קאַפּאַ קויפמאַן האָט זיך צו די שיילערס גוט באַצויגן, אָבער דאָס מאָל איז ער אַרויס פון די כלים פאַר אויפרעגונג אויף מיר. זינט דריי טעג האָב איך זיך נישט אַוועקגעזעצט נאָרמאַל צו שיילן קאַרטאָפל. דעם לעצטן טאָג האָב איך לגמרי נישט געקענט איינזיצן. ווי נאָר איך האָב זיך אַנידערגעזעצט שיילן, האָב איך שוין ווידער געמוזט „לויפן". איז דער קאַפּאַ קויפמאַן אַוועק צום בעלגישן דאָקטער מיט אַ מסירה אויף מיר. וועז ער איז פון דאָרט צוריקגעקומען, האָט ער שטרענג באָפוילן:

— גיי, שייסער! גיי אַריין אין דעם 11טן צעלטל, זאָג דעם דאָרטיקן קאַפּאַ קליין, אַז דער בעלגישער דאָקטער האָט דיך אַהין אַריינגעשיקט.

דאָס 11טע צעלטל איז געווען איזאָלירט פונעם לאָגער, ס׳איז געשטאַנען אין ווינקל צום סוף, ביי די דראָטן, שוין נאָך דעם לאָגער־קלאָזעט און דעם חזירים־שטעלעכל. דאָרט האָט דער בעלגישער דאָקטער אַריינגעשיקט די אַלע, וואָס זענען געווארן קראַנק אויף דיזענטעריע.

האָב איך נישט געהאַט קיין ברירה, איך האָב געמוען מיין „באַגאַזש" אונטער דער פאָלע פון דער בלוזע און בין אַריבערגעגאַנגען אין 11טן צעלטל. מיין „באַגאַזש" איז נישט געווען שווער, אָבער זייער טייער: ער איז באַשטאַנען פון צוויי מיט אַ האַלבע פאָרציעס ברויט, פון די צוויי מיט אַ האַלבע טעג, וואָס איך האָב שוין נישט געקענט עסן, ווייל איך בין געווען „פאַרזעטיקט" פון דער קראַנקייט.

וועז איך האָב אויפגעמאַכט דאָס טירל פון 11טן צעלטל און געמאַלדן דעם דאָרטיקן קאַפּאַ קליין, אַז דער בעלגישער דאָקטער האָט מיך אַהין אַריינגעשיקט, האָט ער מיר אָנגעוויזן אַן אָרט, וווּ איך זאָל זיך אַנידערלייגן.

— דאָרט, אַנטקעגן דעם טירל, איז פאַראַן אַ פרייער פּלאַץ, דאָרט קענסטו זיך אַנידערלייגן.

איך בין אַבער געבליבן שטיין אויפן אָרט און געקוקט אויף די קראַנקע וואָס האָבן אויסגעפילט דאָס רונדיקע צעלטל. די מענטשן ליגן אייגער ביים צווייטן, בלויז דאָרט, וווּ דער קאַפּאַ קליין וויזט מיר אַן, איז אַ לידיק אָרט פאַר אין מענטש. די, וואָס ליגן פון בידע זייטן פון דעם „פרייען

פלאַץ", זענען אויסגעדרייט מיט די פלייצעס און פעסט אַפּגערוקט פון דאָרט. קוק איך אויף דעם שטיקל פלאַץ, ווו איך דאַרף זיך אַנידערלייגן — און מיינע פיס ווערן צוגעשמידט צום אָרט, די געהירן קערן זיך איבער: ווו נעמט מען איצט דעם דייטשישן וועכטער, וואָס זאָל מיך הייסן לויפן 50 מעטער? איך וואָלט גוטווויליק געלאָפן, כדי צו אַנטלויפן פון אָט דעם לעבן. אָבער איך שטיי לעבן דעם קאָפּאָ אַליין, קוק אויף אים און אויף דעם אָרט, ווו ער הייסט מיר זיך אַנידערלייגן. דער פרייער פלאַץ איז פאַרטיפט ווי אַ מולטער, די "האַלב־וואַללע" איז דאָ פיטש־נאָס און אַ פּאָרע גייט פון דער נעץ. איך זע, אַז אָקערשט איז דאָרט געלעגן אַ קראַנקער, וואָס האָט דאָ אויסגעהויכט זיין נשמה, ווען ס'האָבן זיך פון אים אויסגעגאָסן אַלע פליסיקייטן, און מען האָט אים נאָר וואָס אַרײַנגעטראָגן אינעם 12טן צעלטל, ווו מען האַלט די טויטע. אָפילו אַ טויטן נעמט מען דאָך אַרויס פון זיין צוהאָה, איז ווי אַזוי קאָן איך, נאָך לעבעדיקערהייט, זיך אַרײַנלייגן אין יענעמס צוהאָה?

— קאָפּאָ — בעט איך זיך ביים קאָפּאָ קליין — גיט מיר אַן אַנדער אָרט.

— איך האָב נישט קיין אַנדער פלאַץ — ענטפערט ער מיר גלייכ־גילטיק. זע איך, אַז מיט תחנונים וועל איך דאָ גאָרנישט אויספירן, זאָג איך צו אים:

— קאָפּאָ, גיט מיר אַן אַנדער אָרט. איך גיב אייך אַ פּאָרציע ברויט — דער קאָפּאָ ווערט שוין ווייכער, און קוקט אַריבער צו איינעם, אַ געוויסן מאַרקאָוויטש.

ביידע, סיי דער קאָפּאָ קליין און סיי מאַרקאָוויטש, זענען געווען אונגאַ־רישע יידן, אָבער אין זייערע כאַראַקטערן זענען זיי געווען צוויי ווילטן. קאָפּאָ קליין איז געווען אַ הויכער, אַן אַסימילירטער ייד. דאָקעגן מאַרקאָוויטש איז געווען אַ מיטלווואָקסיקער, זייער אַ פרומער און אויסערגעווייגלעך כיטרע. צווישן זיך האָבן זיי געראַדט נאָר אונגאַריש. איך דערקען אין דעם קאָפּאָ קליינס קוק אויף מאַרקאָוויטשן, אַז ער וואָלט גערן געווואָלט מיין פּאָרציע ברויט, אָבער ער האָט מורא פאַר יענעם. באַלד קומט טאַקע דעם קאָפּאָ קליינס ענטפער מיט אַ ווייכן טאָן:

— איך האָב נישט קיין אַנדערן פּלאַן.

— קאַפּאַ! — וועגד איך זיך נאָך אַ מאָל צו אים מיט אַ פּאָרצווייפלט געבעט — קאַפּאַ, גיט מיר אַן אַנדער אָרט, איך קען זיך דאָך דאָרט נישט אַוועקלייגן, איך גיב אייך צווייי פּאָרציעס ברויט!

ווערט שוין דער קאַפּאַ קליין מבולבל. ער הייבט זיך אַן צו דרייען און קוקט נאָך אַ מאָל אויף מאַרקאָוויטשן. מאַרקאָוויטש דרייט זיך אויך און שפּיזט מיט די אויגן דעם קאַפּאַ, זיי ווערטלען זיך איבער אויף זייער שפּראַך, איך דערקען, אַז מאַרקאָוויטש שטייט מיר אין וועג, ווייל דער קאַפּאַ ציטערט פּאָר אים. לסוף ענטפּערט מיר ווידער דער קאַפּאַ, אַז ער האָט נישט קיין אַנדער פּלאַן.

— קאַפּאַ! איך גיב אייך אַוועק דאָס גאַנצע ברויט, וואָס איך האָב, דריטהאַלבן פּאָרציעס, און גיט מיר אַן אַנדער אָרט.

ערשט איצט באַווילּיקט דער קאַפּאַ קליין צוצונעמען ביי מיר דאָס ברויט.

— לייג דאָס דאָ אַנידער, — ווייזט ער מיר אַן דאָס ברעט לעבן אים.

נאָך דעם, ווי איך האָב אַנידערגעלייגט דאָס ברויט, הייסט ער צווייי מאַן פון דער לינקער זייט זיך פונאַנדערראָקן און איך זאָל זיך אַרײַנלייגן אין דער מיט.

די נאַכט איז צוגעפּאַלן און איך בין געבליבן ליגן אין דער ענגשאַפט. אַ גאַנצע נאַכט האָב איך געטראַכט וועגן מײַן לאַגע אין דעם 11טן צעלטל. איך האָב געזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין אויסזיכט אַרויסצוגיין פון דאַנען לעבעדיקערהייט. די וועגטלעך פון צעלטל זענען פון דיקט, אַן ליגנדיק אויפן אָרט, פאַרקילט מען זיך נאָך מער פון נעץ און קעלט. כאָטש אין מיטן פון דעם צעלטל ברענט אַן אייזערן אייוועלע, איז עס נישט גענוג צו דערוואַרעמען און אויסטריקענען אַזאַ פּלאַץ. אויך די „האַלץ־וואַללע", אויף וועלכער די מענטשן ליגן אויף דער ערד, איז נישט אין שטאַנד צו שיצן פון דער נעץ, וואָס ציט פון דער ערד. וואָס טוט מען? ווי אַזוי ראַטעווט מען זיך אַרויס פון דעם 11טן צעלטל? איך האָב באַשלאָסן זיך אָנשטרענגען אַן נישט בלייבן ליגן אויפן אָרט.

צו מאָרגנס, אַז עס האָט נאָר אָנגעהויבן שאַרײַן אויף טאָג, האָב

איך זיך אויפגעשטעלט אויף די פיס. דער קאָפּאָ קליין האָט דערזען, אַז איך שטיי, האָט ער מיך געהייסן צולייגן קוילן אין אויוון; במשך פון דער נאָכט האָבן זיך די קוילן אין אויוון אויסגעברענט און ס׳איז געבליבן אַ קליין פייער. בין איך צוגעגאַנגען צום אויוון, זיך אַנידערגעזעצט אויפן ברעט, וואָס איז דאָרט געלעגן, און אַריינגעלייגט די קוילן. בקיצור, איך בין דאָרט געוואָרן אַ „חוטב עצים ושואב מים". איך האָב כסדר אַרויס־געטראָגן דעם עמער, וואָס איז געשטאַנען ביים טירל און איז אָפט געוואָרן פול — פון די קראַנקע, וועלכע זענען כסדר געזעסן אויף אים. איך האָב יעדן אינדערפרי געברענגט די „קאַווע" פאַרן צעלטל און דער עיקר — איך האָב גאַנצע טעג און נעכט צוגעלייגט די קוילן אין אויוון און זיצנדיק ביים אויוון, האָב איך זיך אויסגעווארעמט. אַזוי אַרום האָב איך געקענט אויסהאַלטן אין דעם 11טן צעלטל צוויי חדשים צייט, נאָוועמבער־דעצעמבער 1944.

חוץ די דערמאָנטע אַרבעטן האָב איך אויסגעפירט נאָך עטלעכע פונקציעס. איך האָב זיך באַטייליקט אין „חסד של אמת" פאַר די, וואָס האָבן דאָרט אויסגעהויכט זייערע נשמות. עס זענען דאָרט געלעגן זעכצן מענטשן. יעדן טאָג איז איינער אָדער צוויי געשטאָרבן, און ווי נאָר עס איז פריי געוואָרן אַן אָרט, האָט מען פון די קראַנקן־בלאָקן אַריינגעשיקט אַנדערע קראַנקע, אַזוי אַז שטענדיק איז דאָס 11טע צעלטל געווען פול מיט זעכצן דיזענטעריע־קראַנקע. די מערהייט פון זיי זענען געשטאָרבן אין זייער אַ קורצער צייט. טייל האָבן זיך געראַנגלט בלויז 2 — 3 טעג, אַנדערע — ביז 2 — 3 וואָכן. די, וואָס האָבן זיך נאָך געקענט שטעלן אויף די פיס, האָבן דעם פאַרשטאָרבענעם צוגעטראָגן ביז צום טירל פון צעלטל און אויף זיין קערפער אָנגעשריבן דעם נומער פון זיין לאַגער־„דאָקומענט". דערנאָך האָט מען אים אַריינגעטראָגן אינעם 12טן צעלטל.

אין אָט דעם 11טן צעלטל איז אין דעצעמבער 1944 אויך געקומען מיין געוועזענער קאָפּאָ קאָטשמאַרעק.

קאַטשמאַרעק און דער לאַגער־עלטעסטער

צוויי וואָכן איז קאַטשמאַרעק פאַרבליבן אינעם „גן־עדן" פון 11טן צעלטל. זיין פונדאַמענטאַל געזונט און דער יונגער לעבנס־דראַנג האָבן אָנגעהויבן גובר צו זיין די קראַנקייט. זיין געזונט־צושטאַנד האָט זיך פאַר־בעסערט און ער איז אַ לעבעדיקער אַרויס פונעם צעלטל.

דאָס איזאָלירטע 11טע צעלטל איז געווען אַ וועלט פאַר זיך און זייער וויניק מענטשן פון דעם לאַגער זענען געקומען אין באַריר מיט אים, אַפילו אויף אַ קורצער צייט. אינער, וואָס פלעגט יאָ אַריינקומען, זיך נאָכ־פרעגן, קוקן מיט מיטלייד אויף די קראַנקע, איז גראָד געווען דער געלער לאַגער־עלטעסטער.

וער איז געווען דער געלער לאַגער־עלטעסטער פון דעם שאַטער־ווערקער לאַגער? אַ יונגער בחור פון אונגאַרן, וועלכער האָט נאָך נישט באַווייזן צו דערקענען דאָס מענטשלעכע לעבן, צו פאַרשטיין די יסודות פון די סאַמע עלעמענטאַרסטע קעגנזייטיקע מענטשלעכע פאַרהעלטענישן און באַציונגען. די דייטשן האָבן אים באַשטימט אויפן הויכן ראַנג פון לאַגער־עלטעסטן אין שאַטערווערקער לאַגער, אפשר טאַקע צוליב דעם, וואָס ער איז געווען נאָך אַזוי יונג און רוי, און זיי האָבן אים געוואָלט אויסנוצן פאַר זייער ציל. איז דאָס געלע יינגל אַריין אין זיין ראָלע און, ביז אַ געוויסער גרענעץ, אויסגעפירט די פליכטן, וואָס די דייטשן האָבן אַרויפגעלייגט אויף אים. נאָך אַקטיוואָר איז ער געוואָרן, ווען פון צענטראַל־לאַגער אָבערווויסטע־גירסדאָרף האָט מען אַריינגעשיקט אין דעם שאַטערווערקער לאַגער נאָך אַ לאַגער־עלטעסטן, אַ געוויסן גינזבורג. אויך דער לעצטער איז געווען אַן אונגאַרישער ייד, אָבער אַ סך עלטער פון דעם געלן יינגל.

צווישן די ביידע לאַגער־עלטעסטע איז אָנגעגאָנגען אַ קאָנקורענץ, ווער וועט זיין אַ „בעסערער" לאַגער־עלטעסטער, דאָס הייסט, ווער וועט מער טרייבן, שרייען, שלאָגן די העפטלינגע. האָט דער געלער געאַרבעט מעשים אויסצודרעסירן די העפטלינגע צו אַ שטרענגער לאַגער־דיסציפלין. ביים „אינטרעטן", ביים „אַפעל", אָדער ווען מען איז געשטאַנען אין דער ריי נאָך „קאָוע" אָדער זופ, האָט ער הויך געשריגן, געזידלט און געשלאָגן.

אפטער האָט ער אונדז באַשטראָפט מיט „קניבאָגען". האָט זיך אַפילו נישט אפגעשטעלט פאַרן באַשטראָפן די מענטשן מיטן אויסצינען זיך אויף דער ערד אין דער בלאָטע.

„פאָדערמאַן"! — איז אפט געווען זיין שטרענגער באַפעל. דאָס האָט געמיינט, אַז מען מוז שטיין אין דער ריי גלייך הינטער די פלייצעס פון דעם „פאָדערפאַן", ווי אַ מומיע, זיך נישט אפנויגן אויף קיין זייט, נאָר קוקן גלייך אויף דעם פאָדערמאַנס פלייצעס. אַזוי איז דער געלער געלאפן לענג־אויס דער ריי, מיט אַ וויילד געשריי און געשלאָגן: „פאָדערמאַן! פאָדערמאַן"!

אָט דער פרא־אדם האָט אָבער נישט געקענט פאַרקאָנקורירן גינזבורגן. די דייטשן האָבן אין אַ געוויסן מאָמענט זיך אַנטוישט אין דעם געלן לאַגער־עלטעסטן. האָט ער זיך אַרומגעדרייט אין שאַטערוועלקער לאַגער, ווי אַן איבעריקער.

איינעם אַ טאָג, בעת אַ באַזוך פון דעם געלן לאַגער־עלטעסטן, האָט זיך אויפגעמאַכט דאָס טירל פון צעלטל און עס האָט זיך אַריינגעשאַרט אין דרייען געבויגן „אַ פרישער גאַסט". ווען ער האָט זיך אויסגעגליכט, האָט זיין קאָפּ אונטערגעהאַלטן דאָס דעכל פון צעלטל. דער געלער לאַגער־עלטעסטער האָט אַ געשריי געטאָן:

— קאָפּאָ קאַטשמאַרעק! דאָס ביסטו? דו ביסט אויך שוין אַריינגעקומען אין דעם צעלטל פון די שייסערס?...

קאַטשמאַרעק ווערט אַ „יחסן"

דעם עיקרדיקן טעגלעכן קאָנטאַקט צווישן דעם לאַגער און דעם צעלטל האָט אָפּגעהיט דער ד"ר גאָלדשטיין. ער איז געווען אַדמיניסטראַטאָר לאַגער־דאָקטער, געווינט צוזאַמען מיטן בעלגישן דאָקטער אינעם ערשטן בלאָק. ד"ר גאָלדשטיין האָט אָנגעפירט מיט דער באַשפייזונג פאַר די קראַנקע אין די בלאָקן און אויך אין דעם 11טן צעלטל. ער איז טעגלעך געקומען מיט די, וואָס האָבן געברענגט דאָס קעסעלע זופ פאַרן צעלטל און ער האָט געטיילט די זופן פאַר די קראַנקע. לויט דער דיסציפלין וואָס האָט געהערשט אין צעלטל, האָבן די קראַנקע געמוזט זיין שטיל ווען ד"ר גאָלדשטיין האָט

געטיילט די זופן. אָבער וועט עס האָט זיך נאָך געקענט רירן אויפן אָרט, האָט באַמערקט, אַז נישט אַלע קראַנקע אין צעלטל באַקומען גלייכע נאָרמעס זופ. נאָך דעם, ווי אַלע האָבן שוין באַקומען זייערע וואַסער־זופן, האָט ד״ר גאָלדשטיין אָנגעהויבן נאָך אַ רונדע צו טיילן די טאָפלטע זופן פאַר די יחסנים.

דער ערשטער יחסן איז געווען דער קאַפּאָ קליין. ער האָט נישט באַוויזן אויפצוועסן די זופ, האָט ער שוין באַקומען צוגעגאָסן אין שיסל ביז פול, אַחוץ דעם, וואָס ער האָט שוין געהאָט אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט אַ פולע שיסל.

דער צווייטער פריוויילעגירטער איז געווען גוטמאַן — אַ פרום יינגל פון אונגאַרן, דעם קאַפּאָס אַן אַדיוטאַנט. ער פלעגט ברענגען די קוילן צו הייצן און אויסקערן דאָס צעלטל. ער האָט באַקומען אַ „צולאַגע״ — נאָך אַ האַלבע שיסל זופ.

דער דריטער איז געווען „אַ יחוס עצמו״, ער איז נאָך נישט געווען קיין קאַפּאָ און האָט אויך נישט געהאַלפן, נישט פאַרדינט און מיט גאָרנישט פאַרלייכטערט די קראַנקע, — אַזעלכע זאַכן האָט ער איבערגעלאָזט פאַר אַנדערע. זיינע „מעלות טובות״ זענען באַשטאַנען אין זיין וואַכאַמקייט און דעם ענערגישן רעאַגירן אויף אַלץ און אַלעמען, וואָס געפינט זיך אין דעם צעלטל. קודם־כל האָט ער זיך געלייגט דער ערשטער פון דער רעכטער זייט פון טיר, קעגן איבער דעם קאַפּאָ קליין. יעדן אַריינגייער פלעגט ער אַדורכ־נעמען מיט זיינע כיטרע אויגן. געווען איז ער פון אַ קליין שטעטל אין אונגאַרן, פון פאַך אַ בהמה־סוחר. ער האָט די לאָדזשער יידיש־רעדנדיקע אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל אים רופן ר׳ שלמה מאַרקאָוויטש, דאָקעגן מיט די אונגאַרישע יידן האָט מאַרקאָוויטש געערעט אונגאַריש.

וועג ד״ר גאָלדשטיין איז געקומען מיט די זופן, האָט ער שטענדיק מיט אים געשמועסט אויף זייער שפראַך, און פאַרשטייט זיך, אַז דער „ר׳ שלמה מאַרקאָוויטש־מאַרקאָוויטשו״ האָט אויך באַקומען טאָפלטע זופן.

חוץ דעם, וואָס די יחסנים האָבן באַקומען גרעסערע נאָרמעס זופ, האָבן זיי אויך „געהאָלפן״ אויפעסן די זופן פון די קראַנקע, וואָס האָבן שוין נישט

געקענט אויסזופֿן זייערע פֿאַרציען, אַדער פון יענע, וואָס זענען שוין לגמרי נישט געווען אין שטאַנד צו נעמען דעם לעפל אין האַנט.

מאַרקאָוויטש איז געווען דער אַקטיוסטער אויפן גביט פון עסן. ער האָט אויך אינטריגירט צווישן דעם קאַפֿאַ קליין און גוטמאַנען, ביז זיי האָבן זיך אַנגעהויבן צו קריגן.

גאָר פון אַן אַנדער סאָרט „יחסנישקייט" איז געווען קאַטשמאַרעק. ער האָט פון דעם אונגאַרישן ד"ר גאָלדשטיין נישט באַקומען קיין „צולאָגע", אָבער ער האָט זיך אַליין אַרגאַניזירט „צולאָגעס". קאַטשמאַרעק האָט אין משך פון די צוויי וואָכן, וואָס ער איז געווען אין צעלטל, זיך באַמיט נישט צו ליגן אויפן אָרט. ער איז אַרויס אין לאַגערהויף און געפונען אַ פונקט צוצוקומען צו דער קאַפּיצע מיט קאַרטאָפֿל. און אַז ער האָט געברענגט קעשענעס מיט רויע קאַרטאָפֿל צום בראָטן, איז ער אין די אויגן פון די יחסנים אויך געווארן אַ יחסן. זיי האָבן אים צוגענומען פאַר אַ שותף צוליב די קאַרטאָפֿל, וואָס ער האָט געברענגט און אָפּגעבראָטן אין דעם אייוועלע.

דער „קדשי־קדשים" און „גן־עדן"

איינעם אַ פרימאַרגן קומט אַריין דער געלער לאַגער־עלטעסטער אין צעלטל און דערציילט, אַז אין „לאַגער קערט זיך וועלטן": ס'איז געקומען אַ קאַמיסיע פון עטלעכע דייטשישע אָפּיצירן. זיי גייען אַרום איבער די בלאָקן און קאַנטראָלירן די „אַרדנונג" אין די קראַנקן־בלאָקן, אַלע בלאָק־עלטעסטע און קאָפּאָס זענען אין שפּאַנונג. מען קערט גרינטלעך אויס די שטובעס, מען מאַכט „ריין" די קויקעס, אויך די „האַלץ־וואָללע" מוז זיין גלייך. די קראַנקע מוזן איצט זיין אין דיסציפּלין, זיי מוזן ליגן גלייך, שטיל, נישט רעדן, קרעכצן אַדער יאָכצן, דער לאַגער זאָל נושא־חן זיין ביי די דייטשישע אָפּיצירן.

נאָך דעם ווי דער געלער לאַגער־עלטעסטער האָט געשילדערט, וואָס עס קומט פאַר אין לאַגער, האָט ער זיך אַרויסגעשאַרט פון צעלטל. האָט מען אויך אין דעם 11טן צעלטל אָנגעהויבן זיך צו גרייטן צו מאַכן „אַרדנונג", אַז דאָס צעלטל זאָל אויך געפעלן ווערן די דייטשן.

— מען דאַרף שטיין אויף „שמירה" — זאָגט גוטמאַן — אַז מען וועט דערזען די דייטשישע קאָמיסיע אָנקומען, זאָל קיינער דעמאָלט נישט זיצן אויפן עמער. אַלע זאָלן ליגן שטיל, גלייך מיטן פּנים אַרויף צום הימל. — באַלד האָט ער זיך טאַקע אַליין געשטעלט אין טירל אויף שמירה און געקוקט אין לאַגערהויף.

מאַרקאָוויטש טוט זיך אויס די ויקלערס פון די פּיס און דעקט זיי צו, מען זאָל נישט זען די צייכנס, די אָפּדרוקן פון די ויקלערס אויף זיינע פּיס. אָבער די סטאָפּעס האָט ער אַרויסגעשטאַרצט נאַקעט, מען זאָל אָנזען דאָס געשווילעכץ, וואָס איז שוין באַוואַקסן אַרום און אַרום מיט מאַטעריע־ בלאָזן.

אין האַלבן טאָג איז גוטמאַן שנעל אַוועק פון טירל, זיך אויסגעצויגן אין „אָרדנונג" אויף זיין פּלאַץ:

— זיי גייען!

אויך דער וואָס איז גראָד געזעסן אויפן עמער, און דער וואָס האָט געוואַרט אין דער ריי זיך אַנידערצוזעצן וועט יענער וועט זיך אויפהייבן, האָבן זיך באַהערשט, פאַרלאָזט דעם עמער און זיך צוגעלייגט אויף זייערע ערטער.

— זיי גייען! זאָל זיין שטיל — זאָגט מאַרקאָוויטש.

די דייטשן זענען צוגעקומען, אויפגעמאַכט דאָס טירל. איינער שטעקט אַריין דעם קאָפּ, באַלד רוקט ער זיך צוריק:

— די האָבן אַלע דורכפאַללע... — פאַרהוסט ער זיך צו די איבעריקע דייטשן און רוקט זיך אין גאַנצן אַוועק. די איבעריקע פּרווון אַפּילו נישט דעם קאָפּ אַרייַנצושטעקן, זיי שטייען בלויז ביים אָפּענעם טירל און קוקן אַריין אין משך פון אַ פּאָר סעקונדעס. די פּאַרע, וואָס גייט פון דעם עמער, פּאַרטונקלט דאָס צעלטל, זיי באַמערקן קוים, אַז די קראַנקע ליגן אין „אָרדנונג". דער ריח פון עמער האָט זיי שנעל פאַרטריבן.

גלייך נאָך זייער אַוועקגיין, לויפן די קראַנקע צוריק צום עמער, די ריי שטעלט זיך אויס און דאָס געבעט הערט זיך ווידער:

— אוי, אוי, אוי, לאָז מיך אַנידערזעצן, איך קען זיך שוין מער נישט איינהאַלטן...

קאַטשמאַרעק נעמט אַרויס די עטלעכע קאַרטאָפל, וואָס ער האָט געהאַט באַהאַלטן, און זעצט זיך אַוועק זיי אָפּבראָטן.

— קאַפּאָ קאַטשמאַרעק, איר האָט דאָ ממש אַ גן־עדן! — זאָגט גוטמאַן — נישט בלויז וואָס איר גייט נישט אויף קאַמאַנדע, נאָר איר בראָט זיך אויך קאַרטאָפל ביים פייער.

— דו ביסט אַ שוטה — ענטפערט קאַטשמאַרעק — דאָס 11טע צעלטל איז נישט בלויז אַ גן־עדן, דאָס איז אַ קדשי־קדשים. דאָ איז דאָס הייליקסטעווינקל פון דעם גאַנצן שאַטערוועלט. זעסט דאָך אַליין, אומעטום זענען די דייטשן געקראָכן, נאָר דאָ אַהער, אין אונדזער קדשי־קדשים, האָבן זיי נישט איבערגעטראָטן די שוועל.

— איר זענט גערעכט, קאַפּאָ קאַטשמאַרעק, עס שטייט טאַקע געשריבן „של נעלך מעל רגלך כי המקום קודש הוא".

— נישט בלויז קודש, איך זאָג דאָך דיר — קודש־קדשים, פאַרשטייסט? קודש־קדשים.

קאַטשמאַרעק פאַלט אַדורך אויף דער סעלעקציע

במשך פון דער גאַנצער צייט, וואָס איך בין געווען אין 11טן צעלטל, האָט געטראָפן בלויז איין אייניציק מאָל, אַז דער לאַגער־פירער איז אַהין געקומען. אין די עטלעכע מינוט פון זיין אָנווועזנהייט איז פאַרגעקומען אַ קורצער געשפּרעך צווישן אַ יידישן קראַנקן מיטן דייטשישן אָפּיציר. דער ייד האָט גערעדט עטלעכע וועָרטער דייטש, און דעם דייטש איז געפעלן געווארן יענעמס אויסשפּראַך.

— פון וואַנען ביסטו? — פרעגט אים דער דייטש.

— פון דיסעלדאָרף.

— איך בין אויך אַ דיסעלדאָרפער — ענטפערט דער דייטשישער אָפּיציר דעם קראַנקן ייד. אין פאַרלויף פון דעם קורצן געשפּרעך האָט דער דייטש דערציילט זיין שטאָטישן ייד, אַז זיין פאָך פאַרן קריג, אין דיסעלדאָרף, איז געווען שניידערייי. מער איז דער לאַגער־פירער אין צעלטל נישט געקומען.

דעם 1טן דעצעמבער 1944 האָט דער דיסעלדאָרפער ייד אַ גאַנצן טאָג, ליגנדיקערהייט, איינגעחזרט די ווערטער:

— הויטע איזט דער 1טער דעצעמבער, דעצעמבער, דער באַפרייונגס־מאַנאַט. — אפשר טויזנט מאָל, ביז אין דער שפעטער נאַכט האָט ער געלאָזט הערן זיין באַגער: דעצעמבער איז דער באַפרייונגס־מאַנאַט. ליידער איז זיין שטרעבונג נישט מקויים געוואָרן, דאָקעגן איז דעמאָלט גאָר אַקטיוו געוואָרן דער דייטשישער שנייַדער פון דיסעלדאָרף. ער האָט זיך געזומען צו אַ נייער מעטאָדע. ער האָט פאַראַרדנט, אַז אַלע קראַנקע מוזן אַרויסגיין פון די בלאָקן אין לאַגערהויף צווישן מאָל אַ וואָך, די, וואָס האָבן זיך קוים געקענט שטעלן אויף די פיס, האָבן געמוזט זיך שטעלן אין רייען ביי זייערע בלאָקן. דער לאַגער־פירער איז אַרומגעגאַנגען איבערן גאַנצן לאַגער אין דער באַגלייטונג פון דעם בעלגישן דאָקטער. זיי זענען געבליבן שטיין ביי יעדן קראַנקן, דער דאָקטער האָט דערקלערט דעם צושטאַנד פון יעדערנס קרענק. דער לאַגער־פירער האָט יעדן באַזונדער באַטראַכט פון קאָפּ ביז די פיס, צי דער דאָקטער נאָרט אים נישט אָפּ. אַז עמעצער האָט אויסגעזען אַ ביסל בעסער, האָט דער שנייַדער גלייך אויפן אָרט דעצידירט און באַפוילן אים אויסצושרייבן פון קראַנקן־בלאָק. און אויף צו מאָרגנס האָט ער געמוזט גיין מיט דער קאָמאַנדע צו דער אַרבעט. אויך די קראַנקע פון דעם 11טן צעלטל האָבן געמוזט זיך שטעלן ביים צעלטל צו דער סעלעקציע. אין דעם ערשטן טאָג האָט דער לאַגער־פירער אַרויסגעשיקט פון דעם צעלטל דעם קאָפּאָ קליין און גיטמאַנען אויף קאָמאַנדע.

אויך מאַרקאָוויטש האָט גוט אויסגעזען, אָבער ער האָט געהאַט אַ סגולה, וואָס אפילו דער לאַגער־פירער האָט אים נישט געקענט אַרויס־טרייבן פון דעם צעלטל, כאָטש זיין קערפּער איז געווען פול. ער האָט געהאַט בלאָזן איבער די פינגער פון די פיס און אַרום די פיס־קנעכל. דאָס האָט ער געהיטן ס׳זאָל זיך נישט פאַרהיילן. יעדע נאַכט פלעגט ער פעסט באַנדאַזשירן די פיס, אַזוי אַז דאָס געשווילעכץ און די בלאָטערן זאָלן זיך נישט פאַרהיילן. צו דער סעלעקציע האָט ער אָנגעטאָן אַ פּאָר צעריסענע טרעפּעס, מען זאָל זען זיינע נאַקעטע געשוואָלענע פיס.

ווי נאָר דער קאָפּאָ קליין האָט פאַרלאָזט דאָס צעלטל, האָט זיך

מאַרקאָוויטש איבערגעטראָגן אויף יענעמס אָרט און איז געוואָרן אַ קאַפּאַ. קיינער האָט נישט פּראָטעסטירט, נישט ד״ר גאָלדשטיין, נישט דער לאַגער־פּירער.

אַ צווייט מאָל איז אויך קאַטשמאַרעק אַדורכגעפאַלן אויף דער סעלעקציע. ווי שלעכט ס׳זאָל נישט זיין אין צעלטל, האָט מען בעסער געוואָלט זיין צווישן יענע דיקטענע וועגטלעך מיטן רונדיקן דעכל, ווו דאָס אייוועלע ברענט 24 שעה אין טאָג, און מען איז נישט מיט די באַוואָפנטע ס.ס.־וואַכן אויג אויף אויג, אין דעם פּראָסטיקן ווינטער, אונטער די וואָלקנדיקע הימלען און שנייקע ווינטן. קאַטשמאַרעק איז אַזש שוואַרץ געוואָרן פון עגמת־נפש, וואָס ער דאַרף צוריקגיין מיט דער קאָמאַנדע. צו מאָרגנס בין איך טאַקע געבליבן אין 11טן צעלטל אַן קאַטשמאַרעקן, מיט דעם נייעם קאַפּאַ מאַרקאָוויטש.

קאַטשמאַרעק קומט ווידער אין צעלטל

דער נייער קאַפּאַ „שלמה מאַרקאָוויטש־מאַרקאָוויטשו״, האָט אייגעפירט אַ שטרענגן רעזשים אין צעלטל. זיינע פאַראַרדענונגען האָט ער אַדורכגעפירט מיט אַ שטאַרקער האַנט. זיין פּראָגראַם האָט זיך געשטיצט אויף 2 פּרינציפּן: ערשטנס, אַז ער אַליין דאַרף עסן וואָס מער, און צווייטנס, אַז אַלע אַנדערע דאַרפן עסן וואָס ווייניקער. דאָס האָט ער אויסגעפירט מער ווי אויף 100 פּראָצענט. ער האָט איבערגעצייגט דעם ד״ר גאָלדשטיין, אַז פּאַר אַזעלכע קראַנקע איז בעסער זיי זאָלן עסן וואָס ווייניקער, וויל וואָס מער זיי עסן, אַלץ מער זיצן זיי אויפן עמער. צווישן זיי איז געשלאָסן געוואָרן אַ שותפות: ד״ר גאָלדשטיין האָט גענומען אין דער קיך די פּולע באַשפּייזונג פּאַרן צעלטל, און דאָס, וואָס מען האָט די קראַנקע נישט אָפּגעגעבן, איז געבליבן ביי זיי. מאַרקאָוויטש איז געוואָרן דער באַלעבאָס איבער דער פּיזישער עקזיסטענץ פון די קראַנקע. נישט בלויז די זופּן, אויך דאָס ברויט פלעגט ער צונעמען. ביי טייל קראַנקע פלעגט ער צונעמען דאָס גאַנצע ברויט, ביי אַנדערע — אַ 3/4 פון די פּאָרציעס, ביי די איבעריקע — אַ העלפט. די קאַטעגאָריעס

האָט ער באַשטימט לויט אַן אַריטמעטישן פּלאַן. ער האָט פּאַרנאָטירט וויפל מאָל יעדער איינער דערליידיקט זיך אויפן עמער און מיטן צעטעלע איז ער יעדן אינדערפרי געגאַנגען צום דאָקטער. צוריקגעקומען איז ער מיט אַ דעצידירטן באַשלוס: וועט עס נוצט דעם עמער מער ווי 6 מאָל, באַקומט אין גאַנצן נישט קיין ברויט, פון פיר ביז זעקס מאָל — באַקומט אַ פערטל פון דער פּאָרציע, פון דריי ביז פיר מאָל — אַ העלפט. אָבער אויך דאָס באַשטימטע פּיצל ברויט האָט ער נישט אָפּגענעבן דעם קראַנקן, נאָר געהאַלטן ביי זיך און צוגעטיילט די פּענעצלעך צום טריקענען אויפן אויוון. ער איז געלעגן מיט אַ וואַכעדיק געהער, ווי אַ קאַץ וואָס לויערט אויף אַ מויז. טאָמער האָט ער דערהערט עמעצן עפּעס עסן, האָט ער זיך געגעבן אַ הייב אויף פון זיין אָרט מיט אַ געשריי: וועט עסט? דער פּראָצעס פון אויסשטאַרבן איז דורך דעם צוגעאיילט געוואָרן.

מען דאַרף אָבער אויך דעם קאַפּאָ מאַרקאָוויטש זאָגן אַ שבח: ער האָט געהאַט אַ ווייך האַרץ. יעדן אינדערפרי האָט מען געבראַכט די טויטע פון זייערע ערטער צום טירל, כדי זיי אויסטאָן, אַ ביסל אָפּוואָשן פון דער צוואה, אָנשרייבן די נומערן אויף זייערע קערפּערס און זיי אַריינטראָגן אין 12טן צעלטל. די אַרבעט האָבן געטאָן די לאָדזשער יידן: כירוג, בערגער און איך. דער קאַפּאָ מאַרקאָוויטש דאַקען האָט דאָס נישט געקענט. ער האָט אַ מאָל געפרוווט צוהעלפן אין דער אַרבעט, האָט ער באַלד אָוועקגעדרייט דעם קאָפּ און זיך צוגעהאַלטן ביים האַרץ. ער האָט אָבער באָפּוילן, אַז נאָכן אָפּוואָשן, זאָל מען די טויטע נישט אַרויסטראָגן, ביז ער וועט נישט הייסן. ער איז צוגעגאַנגען צו יעדן טויטן, זיך אַראָפּ־געבויגן און געבעטן מחילה...

נאָך עטלעכע טעג פון דער שטרענגער דיסציפּלין פון קאַפּאָ מאַר־קאָוויטש מיט דער „בוכהאַלטעריע" פון זיצן אויפן עמער, איז ווידער צוריקגעקומען מיין געוועזענער קאַפּאָ קאַטשמאַרעק.

ער איז געווען פּאַרמאַטערט, פּאַרצוויפלט און דערשלאָגן. ער האָט זיך געלייגט לעבן מיר און אין דער שטיל זיך אַראָפּגערעדט פון האַרצן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט זיך נאָך מער פּאַרקילט במשך פון

די עטלעכע טעג, וואָס ער איז געגאַנגען מיט דער קאַמאַנדע. ער האָט אָפטער געמוזט צולויפן צום בערגל, ווו די העפטלינגע דערליידיקן זיך. יעדעס מאָל ווען ער איז צוריקגעקומען פון דאָרט, האָט אים דער פּאָסטן געשלאָגן מיט די פויסטן. קאַטשמאַרעק האָט געווײַנט, געציטערט און גערעדט:

— אַז איך וועל איצ״ש געזונט ווערן און דערלעבן זייער מפּלה, וועט דער מערדערישער דייטש נישט אַרויס לעבעדיק פון מײַנע הענט. פּאַר יעדן פּאָטש, וואָס ער האָט מיר געגעבן, וועל איך אים טאָפּלט באַצאָלן. דו מיינסט אפשר, אַז איך וואָלט נישט געקענט אויפן אָרט, קראַנקערהייט, אים צוריקשלאָגן כפל־כפלים? אָבער איך וויס, אַז ער האָט תמיד געוואָלט פּראָוואָצירן. ער האָט געזוכט אַן אויסרייד צו שיסן אין די מענטשן. דערפאַר האָב איך אַזוי לאַנג געליטן, אַראָפּגעבויגן דעם קאָפּ און געשוויגן. איך האָב רחמנות אויף די קראַנקע יידן, וואָס שטייען מיט די רידלס און אַרבעטן אין דרזיסן אין פּראָסט.

קאַטשמאַרעק איז געלעגן דריי טעג און זיך געראַנגלט אין קאָנוואָלסיעס ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה.

„א גוט וואָרט פאַרנעמט אַן אָרט״

געשען איז דאָס נאָך די ערשטע וואָכן אין שאַטערווערקער לאַגער, ווען איך בין געגאַנגען מיט דער קאַמאַנדע. שטייענדיק אין גרוב מיטן רידל אין האַנט, דערהערט מען אַ פּייף. מען ווייסט שוין, אַז ס׳איז 12 אַ זייגער. לויפן אַלע אַרויס פון גרוב אין דער ריכטונג ווו מ׳האָט געבראַנגט די קעסלען מיטן „מיטאָג״. קיין סך צייט איז נישטאָ, די גאַנצע פויזע באַשטייט פון 15 מינוט. אין די אַ מינוטן מוז מען באַווייזן אַרויפלויפן אויפן בערגל, ווו מען טיילט די זופּן, שטיין אין דער ריי און אויסטרינקען דאָס „מיטאָג״. אָבער אין מיטן לויפן דערזע איך ליגן בײַם ראַנד פון די בייטן אַ צוקער־בוריק. איז דאָך דאָס עפּעס אַ כשרע מציאה. איך דערמאָן זיך, אַז נעכטן, גייענדיק פון דער אַרבעט — ס׳איז שוין געווען גוט פינצטער — איז אייגער אַרויס פון די רייען, שנעל

אַרויסגעריסן אַ צוקער־בוריק פון אַ פאַרזייט פעלד. די דייטשישע וועכ־טערס האָבן דאָס געזען, האָט איינער געזאָגט צום צווייטן: „מאָריץ, גיב אַכט אויף די לויטע"! — האָט יענער געענטפערט: „דאָס זינד קיינע לויטע, דאָס זינד יודען"! אָבער דער ייד איז צוריק אַריין אין די רייען און דער בוריק איז געבליבן ביי אים אין דער הויזן־קעשענע. איצט, אַז איך זע ליגן אַזאַ מציאה ביים בוריקעס־פעלד, און קיין פאָסטן ביי מיין זייט שטייט נישט, פאַר וואָס זאָל איך נישט אויסנוצן די געלעגנהייט און אויפהייבן דעם בוריק? איך גיב אַ שפרינג־צו און... ס׳איז עפעס געשען נאָך איידער איך האָב זיך צוגעריט צו דעם לאַקרעץ־זיסן, רויען צוקער־בוריק.

צום בוריקעס־פעלד איז געווען אַריבערצושפרייזן צוויי טריט איבערן טיפן גרוב, איבער וועלכן ס׳איז געלעגן אַ ברעטל. ווי איך שטעל אַרויף אַ פוס, גיט זיך דאָס ברעטל אַ בייג אין אַ זייט, און איך פאַל אַריין אין דעם טיפן בלאָטיקן גרוב. איך האָב שוין רעזיגנירט פון דעם צוקער־בוריק און געוואָלט בלויז באַווייזן נעמען די שיסל וואַסער־זופ. איך וויל שנעל אַרויסקריכן פון גרוב, אָבער די יסורים זענען גרויס: ביי דער פלייצע דערפיל איך די ברייטע קאָנאָליזאַציע־רער, וואָס איז שוין געלעגן אינעווייניק, פאַרן פאַרשיטן צוריק דעם גרוב. וואָס טוט מען? דאָס אומגליק איז גרויס, אָבער דער חסד — נאָך גרעסער; ווען איך פאַל מיטן קאָפּ אויף דער אייזערנער רער, וואָלט איך שוין נישט אַרויס קיין לעבעדיקער. די צייט איז אָבער קורץ, איך קען פאַרשפעטיקן דאָס „מיטאָג" און נאָך באַקומען אַ שטראָף, אויב מען זאָל מיך טרעפן ליגן אין דעם אָפענעם גרוב. איך שטרענג זיך אָן מיט אַלע כוחות, דראַפּע זיך אַרויף אַהין וווּ אַלע זיפן פון די שיסלען. די וויטיקן פיל איך אין זיך, אָבער אויסערלעך איז גאָרנישט צו דערקענען. קיינער האָט נישט געזען וואָס ס׳איז געשען מיט מיר אין דער פרי־ערדיקער מינוט. איצט בין איך שוין צווישן אַלע, גלייך מיט אַלע, און צווישן דער גרופּע לאָדזשער העפטלינגע רופט זיך אָן דער שוואַרץ־חנוודיקער אַלבערט:

— איך האָב געהערט גוטע נייעס — ער בייגט זיך צו און רעדט שטיל, אַקצענטירט די ווערטער — זיי ליידן מפלות, איר הערט יידן? די מלחמה

וועט שוין לאַנג נישט דויערן, מיר מוזן זיך שטאַרקן און אויסהאַלטן די יסורים.

איך קוק אויף אים און וווּנדער זיך: פון וואַנען ווייסט ער, אַז איך האָב יסורים? אפשר האָט ער עפעס דערקענט אין מיר, אין מיין פנים? אָבער געראטן איז ער פאַרט, טראַכט איך זיך. מען מוז זיך טאַקע שטאַרקן און איבערווינדן די יסורים. מיט די בלויזע טרייסטווערטער האָט אַלבערט מיר פאַרלייכטערט די וווייטקן.

— אַ גוט וואָרט פאַרנעמט אַן אָרט — רופט זיך אָן אַ צווייטער לאָדזשער קאַצעטלער.

נחמן מאַכט „דאַס יודען־געבעט"

וועו די „העפטלינגע" פון אונדזער טראַנספאָרט האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגיין פון דעם לאַגער צו דער אַרבעט, זענען די טעג נאָך געווען שיין. מיט יעדן טאָג האָט זיך אָבער דאָס ווערטער פאַרערגערט, ביז ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער האַרבסט מיט די שטאַרקע ווינטן און קאַלטע רעגנס.

וועו דער הימל האָט זיך פאַרוואָלקנט און ס׳האָט אָנגעהויבן רעגענען, האָבן די ס.ס.־זעלנער אָנגעטאָן זייערע גומענע פעלד־מאַנטלען און וווייטער לאָנגזאַם שפּאַצירט אויפן שאָסיי מיט זייערע גוט־באַזוילטע שיך.

אונדזער אָנטון האָט זיך אָבער נישט געענדערט, פאַרקערט: מיט יעדן טאָג זענען די ליינענע פּאַשאַקן געוואָרן שמוציקער און שיטערער, און די שיך — מער און מער צעריסן פון דעם טאָגמעגלעכן גיין די לאָנגע קילאָמעטערס צו דער אַרבעט און צוריק, און פון דעם שטיין גאָנצע טעג אין די בלאָטיקע גריבער. די זוילן האָבן זיך אַוועקגעריסן, פאַרבויגן און געשטערט אין דעם גיין. ס׳איז נישט געווען קיין אַנדערע עצה, ווי אַרומבינדן די זוילן מיט אַ דראָט אַרום די שיך. אַז די ווינטן און רעגנס האָבן זיך געשטאַרקט, האָבן די פיס געטאָפּטשעט אין דער ליימיקער ערד ווי אין סמאָלע. דאָס אָנטון איז געווען דורכגעווייקט, און די נעץ און קעלט איז אַריין אין די ביינער. מער פון אַלע האָט געליטן פון דעם נחמן, ער האָט אַזש געציטערט פון וווייטק. אַז דער וועכטער איז גע־

שטאַנען לעבן אים, האָט ער פון גרויס פאַרצווייפלונג געזאָגט די עטלעכע העברעישע ווערטער:

— שקץ תשקצנו ותעב תעבנו...

דער דייטש האָט נאָטירלעך נישט פאַרשטאַנען דעם באַדייט פון די העברעישע ווערטער. ס׳איז אים אָבער געפעלן געווען דאָס געבעט פון דער יידישער פאַרצווייפלונג, האָט ער צוגערופן אַ צווייטן וועכטער און מיט אַ געלעכטער אָנגעווינן אויף נחמנען:

— דער יודע מאַכט דאָס יודען־געבעט ביי זיין אַרבייט! — בייַדע דייטשן לאַכן און שפּאַצירן זיך ווייטער מיט די גומענע מאַנטלען אונטערן רעגן. מיר ווערן ווייטער אויסגעווייקט דורך און דורך. שפּעטער, אַז עס זענען אָנגעקומען גאָר גרויסע רעגנס, און די האַרבסטיקע פליזכעס האָבן געשמיסן אין פנים, פלעגן די דייטשישע זעלנער צוגיין צו אַ שכנישן בנין פון די דאָרפישע הייזער און דאָרט שטייענדיק, אָפּהיטן מיר זאָלן נישט וואָגן אַוועקצוגיין פון דעם דרויסנדיקן מבול.

אַ מאָל, ווען אַ גרויסער רעגן האָט אָנגעהאַלטן שעהען־לאַנג, האָט מען אונדז אַריינגעשיקט אין דעם צעלטל, ווו מען האָט געהאַלטן די כלים צו דער אַרבעט — נישט גלייך, ווען עס האָט אָנגעהויבן צו גיסן, נאָר ערשט נאָך אַ לענגערער צייט, ווען דער רעגן האָט שוין געהאַלטן ביים אויפהערן און מיר זענען שוין געווען אויסגעווייקט. אַז מיר זענען אַריינ־געקומען אין דעם צעלטל און אונדזערע נאַסע קערפּערס האָבן זיך צע־ווַארעמט פון דער ענגשאַפט, ביז אַ פּאָרע האָט זיך געהויבן פון דעם נאַסן אָנטאָן, האָט אונדז אַרומגענומען אַ מידע חלשות. ס׳ווילט זיך אַנידערפאַלן און ליגן, אָבער אין דער געפּרעסטער ענגשאַפט איז דאָס נישט מעגלעך. פון דעסטוועגן האָט זיך געוואָלט זיין אינעם צעלטל, אונטערן דעכל, ווו דער רעגן קלאַפּט און זאָגט, אַז אין דרויסן פלייצט נאָך. לאַנג האָט דאָס אָבער נישט געדויערט, דער רעגן האָט זיך דאָך געהאַט אויסגעגאָסן נאָך פריִער. די קערפּערס האָבן זיך ערשט צעווַארעמט און צעפּאַרעוועט, האָט שוין דער רעגן אויפגעהערט, און מיר האָבן געמוזט אַרויס צוריק צו דער אַרבעט. ביים אַרויסגיין האָבן אונדזערע נאַסע, צעווַארעמטע קערפּערס

געציטערט אין די קאַלטע האַרבסטיקע ווינטן. דער פּאָסטן האָט אונטער־
געטריבן נחמנען:

— יודע! שנעל, מאַך דאַס יודען־געבעט!

נחמן האָט זיך אַוועקגעשטעלט אויף זיין אָרט און איבערגעהזרט:

— שקץ תשקצנו ותעב תעבנו...

אויך די זופן האָבן זיך פאַרערגערט אין די האַרבסט־טעג. אַ ביטערע אַנטוישונג און פאַרצווייפלונג נעמט אָרום, ווען מען קומט אויסגעפיניקט און אויסגעהונגערט, נאָך אַ 12־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, און מען באַקומט אַנשטאָט זופ — אַ ליטער מוטנע וואַסער.

דער בויכבינדער — אַ שאַליק און אויך אַ גאַרטל צו קריאת־שמע־לייענען

דער ווינטער איז געקומען. דער לאַגער־פירער און אַלע דייטשישע זעלנער האָבן זיך שוין אַנגעטון ווינטערדיק, אין וואַלענע אַנצוגער, מאַנטלען, וואַלענע שקאַרפעטן און הויכע שיך. אָבער מיר, זייערע יידישע קנעכט, גייען נאָך אַלץ אין די ליין־פּאַשאַקן, אין וועלכע מען האָט אונדז באַקליידט נאָך אין אוישוויץ, איז נישט קיין וווּנדער, וואָס אַ סך יידן זענען קראַנק געוואָרן און די שטערבלעכקייט איז געשטיגן אָן אַ שיעור.

ענדלעך איז פאַרט אַנגעקומען אַנטון פאַר אונדז און מען האָט עס אַוועקגעלייגט אין גרויסע קאַסטנס אין די לאַגער־מאַגאַזינען. די דאָזיקע ידיעה האָט זיך שנעל פאַרשפרייט, און יעדער איז געווען זיכער, אַז מאָרגן־איבערמאָרגן וועט מען ענדלעך באַקומען וואָרעם אַנטון. מען איז אָבער אַנטוישט געוואָרן, ווען עס איז אַוועק אַ טאָג נאָך אַ טאָג, אַ וואָך נאָך אַ וואָך. און די קאַסטנס זענען געבליבן פאַרמאַכט. די רעגנס האָבן שוין אויפגעהערט, אַ ווייסער שניי ליגט און יעדער טאָג קאָסט דאָס לעבן פון עטלעכע יידן פון לאַגער. פון דער קאַמאַנדע 150 זענען שוין פאַרבליבן בלויז עטלעכע און זיבעציק מאָן. יעדן טאָג פלעגט מען פון דער אַרבעט ברענגען עטלעכע מענטשן, וואָס האָבן שוין נישט געקענט צוריקגיין אויף זייערע אייגענע פיס. די יינגערע און געזונטערע האָבן אויף זייערע אַקסלען געטראָגן

די יידן, וואָס זענען אַוועקגעפאַלן ביי דער אַרבעט אַדער אויפן וועג פון דער אַרבעט.

איין טאָג, וועז די קאַמאַנדעס זענען געקומען פון דער אַרבעט, האָט מען פאַר דעם לאַגער־טויער יעדן צוגעטיילט אַ שטיק אָנטון. יעדער האָט באַקומען אַ — בויכבינדער. דער בויכבינדער איז באַשטאַנען פון אַ שטיקל פלאַנעל, אין דער מיט ברייטער — ביי 35 צענטימעטער, 1½ מעטער לאַנג, די שמאָלע עקן פאַרענדיקט מיט טאַשמעס.

אויף צו מאַרגנס האָבן אַ סך העפטלינגע זיך אַרומגעוויקלט דעם האַלדז מיט דעם לאַנגן פלאַנעל־גלעזאָנט, וויל די פראָסטיקע ווינטן האָט מען מער געפילט אויפן נאַקעטן האַלדז. אויך נחמן קאַנטאַראָוויטש האָט זיין בויכבינדער פאַרוואַנדלט אין אַ האַלדזשאַליק.

דער לאַגער־פירער גינזבורג האָט נאָכגעקוקט נחמנען און גלייך דערזען אויך זיין „פאַרבראָכן". האָט ער ווידער מיט עטלעכע קלעפ אים באַפוילן אויסצוטון דעם בויכבינדער פון האַלדז. אויך דער געלער לאַגער־עלטעסטער און די קאַפאָס האָבן געזומען מיט קלעפ „איבערצייגן" נחמנען, אַז אין דעם לאַגער שאַטערווערק טאָר מען נישט פאַרבייטן דעם בויכבינדער אויף אַ האַלדזשאַליק.

אָבער אויפן אַרבעטס־פלאַץ האָט די קעלט „איבערצייגט" פאַרקערט — אַז דער נאַקעטער האַלדז ליידט מער ווי דער בויך פון דער קעלט, בפרט נאָכן שטיין אין אַ טיפן גרוב, וועז די קאַלטע ווינטן בלאָזן אַרום. האָט מען אַראָפגעצויגן פון זיך דעם בויכבינדער און אַרומגעוויקלט מיט אים דעם האַלדז. אָזוי האָט דער בויכבינדער טאָגטעגלעך געווואַנדערט עטלעכע מאָל פון בויך צום האַלדז און צוריק. אויסצומיידן סיי די קלעפ פון די לאַגער־עלטסטע און קאַפאָס און סיי די פראָסט־ווינטן אויף די נאַקעטע העלדזער איז דאָך געווען אוממעגלעך.

נחמן קאַנטאַראָוויטש האָט דערפונדן נאָך אַ נוצן פאַר דעם לאַנגן און שמאָלן פאַסיקל פלאַנעל: ער האָט דאָס געבונדן פאַר אַ גאַרטל, מיט וועלכן ער האָט זיך אַרומגעוויקלט אויף דער בלוזע, די טאַשמעס איבער־געהאַנגען אין ביידע זייטן, אָזוי ווי מיט אַן אמתן גאַרטל. מיט דעם האָט

ער אין אַ ווינקל אין בלאָק אַריינגעכאַפּט אַ קריאת־שמע אָדער אַ שמונה־עשרה.

אָאַ איז געווען אונדזער לעצטער ווינטער פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

נחמן קאַנטאַראָוויטש קומט אין קראַנקן־בלאָק מיט אַ וועסטל

עטלעכע וואָכן צייט איז דער בויכבינדער געווען דער איינציקער ווינטער־דיקער לבוש פאַר די יידן אין שאַטערווערקער לאַגער. די קאַסטנס מיט די מלבושים, וואָס זענען אָנגעקומען פאַר די יידישע העפטלינגע, זענען נאָך אַלץ געשטאַנען אין דעם לאַגער־מאַגאַזין. אָבער דער ווינטער שטייט נישט אויף קיין אָרט, מיט יעדער וואָך רוקט ער זיך טיפער אַריין מיט די ווינטן און קעלטן. יעדן טאָג האָפט מען צו באַקומען דעם אָנטון, און אַזוי גייט ווידער אַוועק אַ טאָג נאָך אַ טאָג, אַ וואָך נאָך אַ וואָך, און די יידן ווערן אָנטוישט. די דייטשישע פאַסטנס גייען אַהין און צוריק מיט שנעלע טריט, כדי צו דערוואַרעמען זיך, כאָטש זיי גייען גוט אָנגעטון, אָבער די יידן אַרבעטן אין דעם זומערדיקן אָנטון — אַ חוץ דעם בויכבינדער.

איז נישט קיין וווּנדער, וואָס די „פּראָצעסיעס" פון צוריקטראָגן די קראַנקע פון דער אַרבעט האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט. יעדן טאָג בלייבן 2 — 3 מאָן, וואָס קענען שוין נישט צוריקגיין אין לאַגער אַריין, און מען מוז זיי „אַהיים"־טראָגן; יעדן טאָג בלייבן ליגן עטלעכע קראַנקע אין די קראַנקן־בלאָקן און די קאָמאַנדעס פאַרקלענערן זיך.

אַ געוויסן טאָג איז אויך נחמן קאַנטאַראָוויטש געוואָרן דערשעפּט און האָט נישט געקענט צוריקגיין אין לאַגער אַריין. ער איז געבליבן ביי זיין שפּאַדעל און 3 יינגערע העפּטלינגע האָבן אים געמוזט טראָגן דעם גאַנצן וועג. אָבער וועג די אַרבעט־קאָמאַנדעס פון די קראַנקע זענען צוגעקומען צום לאַגער־טויער, איז דער טויער געווען פאַרשלאָסן און מען האָט די קאָמאַנדעס פאַרהאַלטן. אין דער ערשטער מינוט האָט מען שוין נישט געדענקט, אַז מיט אַ צייט צוריק זענען אָנגעקומען קאַסטנס אָנטון פאַר

די יידישע אַרעסטאַנטן, מען האָט זיך שוין געהאַט מיאש געווען. יענעם אָוונט האָט מען אויסגעשטעלט די רייען פון די קאַמאַנדאַס און מען האָט צוגעטיילט יעדן נאָך אַ מלבוש. דאָס מאָל איז עס געווען אַ גרעסערע זאַך, וואָס מען קען דאָס נישט פאַרבייטן — אַזוי ווי ס׳איז באַשטימט, מוז מען דאָס טראָגן. דאָס מאָל האָט יעדערער באַקומען אַ וועסטל.

די וועסטן זענען געווען פון די צוגעריבטע יידישע מלבושים, פון פאַרשידענע גרייסן און קאָליר: גראַנאַט, ברוין, גרוי, און פון פאַרשידענע קוואַליטעטן. די וועסטן האָבן טאָקע אַ ביסל דערהאַלטן ביים לעבן, די ברוסטן און פלייצעס זענען געווארן אַ ביסל געשיצט פון די ווינטן און קעלטן, אָבער די הענט און פיס, דער האַלדז און דער בויך, זענען נאָך אַלץ געווען נאַקעט, און דער בויכבינדער האָט כסדר געוואַנדערט פון האַלדז צום בויך, אַהין און צוריק.

אויך נחמן קאַנטעראָוויטש האָט ביים לאַגער־טויער באַקומען אַ וועסטל, אָבער אַ ביסל צו שפּעט, צו דער אַרבעט האָט ער שוין נישט געקענט גיין. דעם זעלבן אָוונט איז ער אַנגעקומען צום בעלגישן דאָקטער, וועלכער האָט אים געשיקט אין דעם קראַנקן־בלאָק אַריין. מיט דעם וועסטל פלעגט ער מיך אָפט באַזוכן אין דעם 11טן צעלטל. ביז צו דער לעצטער מינוט איז ער געווען מיט מיר נאָענט, ווי מיט אַ ברודער.

נחמן האָט נישט קיין טרייסט

בלויז 2 וואָכן איז נחמן געווען אין קראַנקן־בלאָק. ער האָט זיך דאָרט אַ ביסל אָפּגערוט, דערוואַרעמט און שוין אָנגעהויבן אַרומצוגיין. אָבער דעמאָלט האָבן די קאַפאָס און בלאָקאָווע געמאַכט אַן אַלאַרם: — איינ־טרעטן!

אַלע קראַנקע, וואָס האָבן זיך נאָך געקענט שטעלן אויף די פיס, זענען געווארן אַרויסגעטריבן צו שטעלן זיך אין ריי פאַר דעם בלאָק, צו אַ סעלעקציע.

וועג דער לאַגער־פירער מיטן בעלגישן דאָקטער זענען צוגעקומען צו נחמנען און דער דאָקטער האָט אָנגעהויבן דערקלערן אויף וואָס דער

העפטלינג איז קראַנק, האָט דער לאַגער־פירער נישט געלאָזט אים אויס־רעדן. ער האָט נישט געוואָלט הערן, נאָר אָפּגעמאַסטן נחמנען מיט זיינע בליקן פון אויבן ביז אַראָפּ און אַ וואַרף געטאָן מיטן קאָפּ:

— דער מוז מיט דער קאָמאַנדאָ צור אַרבייט גיין! צור אַרבייט גיין!

מען קען זיך פֿאָרשטעלן נחמנס ביטערע געפילן — ער האָט געווּוסט, אַז אויב ער וועט צוריקגיין צו דער אַרבעט, וועט ער פּיזיש נישט אויס־האַלטן. אָבער קיין ברירה האָט ער נישט געהאַט און איז אויף צו מאָרגנס מיטגעאַנגען מיט דער קאָמאַנדע.

אין אַ געוויסן טאָג זענען די קאָמאַנדעס אויף זייער וועג פון דער אַרבעט ווידער פֿאַרהאַלטן געוואָרן פֿאַרן לאַגער־טויער. יענעם טאָג האָט מען ענדלעך געעפנט די קאָסטנס מלבושים פֿאַר די העפטלינגע אין שאַטער־ווערקער לאַגער און יעדער האָט באַקומען אַ פֿאָר הויזן, אַ מאַרינאַרקע און אַ מאַנטל. דער הונגער, די קעלט, די שמוץ, די ברוטאַליטעט באַצוּונג, די קלעפּ פון די קאַפּאָס און עלטסטע, האָבן שוין געהאַט אויסגעמאַרדעט אפשר ¾ פון די מענטשן, און די וואָס האָבן נאָך געלעבט, זענען שוין אויך געווען נוטה למוות. דער ווינטער האָט שוין געהאַלטן ביים סוף. איז די גאָב פון די מלבושים אויפגענומען געוואָרן מיט אַפּאַטיע.

אויך נחמן האָט פֿאַרן לאַגער־טויער באַקומען זיין אָנטון, אָבער דאָס האָט אים שוין נישט געקענט ראַטעווען.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אים אַרײַנגעפירט אין זייער אַ שוועריקן מצב אין 11טן צעלטל אַריין. ער איז געלעגן אַ האַלב־פֿאַראַליזירטער, אין אַ טיפער דעפּרעסיע. וועז מען האָט געברענגט די זופּ, האָט מען אויך פֿאַר אים אָנגעגאָסן אַ פּאָרציע און אַנידערגעשטעלט לעבן אים די שיסל, אָבער ער האָט שוין נישט געקענט אָפּילו אויפּזעצן זיך, כדי צו נעמען דעם לעפל אין האָנט.

דער קאָפּאָ מאַרקאָוויטש האָט געוווסט, אַז נחמן איז מיין בעסטער פריינד, האָט ער מיר איבערגעגעבן, אַז איך זאָל זיך מטפל זיין מיט אים.

איך בין צו אים צוגעגאַנגען און אים אויפגעזעצט, אָבער ער האָט זיך נישט געקענט דערהאַלטן און איז צוריקגעפֿאַלן אויפן אָרט. איך האָב זיך געשטעלט הינטער זיינע פּלייצעס, אים אונטערגעשפּאַרט אויף מיינע קניען,

ער זאָל נישט צוריקפאַלן, זיך אַריבערגעבויגן, געשעפט מיטן לעפל זופ און אים געקאָרמעט:

— עס, נחמן, דו ביסט דאָך נישט, חלילה, קיין אפיקורס, דו דאַרפסט דאָך געזונט ווערן, מאָך אויף דאָס מויל, עס.

צוויי טעג איז ער אַזוי געלעגן אידער מען האָט אים אַריבערגעטראָגן אין דעם 12טן צעלטל. מען האָט אים צוגעטראָגן ביזן טירל פונעם 11טן צעלטל, אויסגעטון, און אויף זיין נאַקעטן טויטן קערפער האָט מען אָנגעשריבן מיט גרויסע ציפערן זיין לאַגער־נומער: 27124.

איך האָב זיך בשעת מעשׂה דערמאָנט, אַז מיט צוויי חדשים פריִער איז אין דעם קראַנקן־רעוויר, אויך פאַר מיינע אויגן, געשטאָרבן נחמנס נאָענטער חבר, מאָטל גרינבערג, וועלכער האָט געטראָגן דעם נומער 27122. איך האָב אינסטינקטיוו אַ קוק געטון אויף דעם רונדיקן בלעכל אויף מיין האַלדז, אויף מיין נומער: 27123.

די יונגע

אַ גרופּע פון אַכט יוגנטלעכע איז אָנגעקומען אין שאַטערווערקער לאַגער, צוזאַמען מיט די 400 לאָדזשער יידן. די יוגנטלעכע האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען ווי איין משפּחה, נאָך מער ווי אין נאָרמאַלע באַדינגונגען, ווען די יונגע אין זעלבן עלטער און מיט אַן ענלעכער דערציונג, חברן זיך, פאַרשטייען זיך און לעבן זיך געזעלשאַפטלעך אויס אויף דעם זעלבן אופן. אין שאַטערווערקער לאַגער האָבן דער עלנט, דער צער פאַרן גורל פון די עלטערן, די היימלאָזיקייט און אויך די אויסשליסלעך מענערישע געזעלשאַפט אין דעם לאַגער — גורם געווען זיי זאָלן זיך האַלטן צוזאַמען.

אין די ערשטע טעג אין דעם לאַגער, אין משך פונעם „קאָראַנטין", איז מען נאָך נישט געגאַנגען אַרבעטן. אין שאַטערווערקער לאַגער זענען נאָך נישט אויפגעשטעלט געווארן די קאַצעטלעריש האַלץ־בלאָקן. מען האָט „געווויגט" אין די דיקט־צעלטלעך, און אַלע יוגנטלעכע זענען געווען צוזאַמען אין איין צעלטל. וועלן די לאָדזשער העפטלינגע האָבן אָנגעהויבן

אַרויסגיין אויף אַרבעט, האָבן די יוגנטלעכע זיך געשטעלט אַרבעטן אויף איין אָרט.

די אַרבעט פון קאָצעטלער אין שאָטערוועקער „אַרבעטס־לאַגער" איז ווי געזאָגט, באַשטאַנען אין גראָבן לאַנגע, טיפע גריבער, כדי אין זיי צו לייגן ברייטע קאַנאַליזאַציע־רערן פאַר די דייטשישע דערפער פון יענער געגנט. די יידישע העפטלינגע זענען געשטאַנען אין אַ לאַנגער שורה לענג־אויס דעם שאָסיי, אָפגערוקט איינער פון צווייטן אויף אַ 2 — 3 מעטער, געהויבן און אַראָפגעלאָזט די שפּיציקע, שוועכע קילאָפן, שפּאַדלעס, דיקע שטאָלענע שטאַבעס און שוועכע האַמערס. אין אָנהייב האָט מען נאָר די לאַגער־מענטשן אַרויסגעזען אין גאַנצן, אַ ביסל שפּעטער האָבן זיי אַרויסגעשטעקט פון די גריבער בלויז אין דער העלפט, נאָך שפּעטער האָבן זיך שוין אַרויסגעזען בלויז זייערע קעפּ, אַזוי, ביז וואָנען מען האָט געקענט זען בלויז אַרויספליען ערד פון די גריבער.

אויפן שאָסיי זענען אויך געווען אַנדערע מענטשן, פרייע, פון דער „הויכער ראַסע". פון אין דער פרי אָן זענען פון צייט צו צייט פאַרבייגעגאַנגען אַלטע מענער, פרויען און קינדער. אַ טייל זענען געפאָרן אויף פורן אָדער ראָווערן. אָפילו מוטערס מיט קליינע קינדער האָט מען אויך געקענט זען פאַרבייגיין. איין סאָרט מענטשן האָבן מיר קיין מאָל נישט אויפגעהערט צו זען שפּאַצירן אויפן שאָסיי לעבן אונדזערע אַרבעטס־קאָמאַנדאָס: די פאָסטנס, די מונדירטע, באַוואָפנטע דייטשישע ס.ס.־זעלנער. חוץ דעם, וואָס זיי האָבן געהיטן, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן פון דער אַרבעט, האָבן זיי אויך געהאָט די אויפגאַבע נישט צוצולאָזן קיין פאַרבייגייער צו אונדז. בלויז די בליקן האָבן געקענט פאַרבינדן די פאַרבייגייער אויפן וועג מיט די יידישע העפטלינגע ביי דער אַרבעט. נאַטירלעך האָבן אַלע אינסטינקטיוו געקוקט אין אונדזער ריכטונג. טייל בליקן האָבן אויסגעדריקט מיטלייד און רחמנות; אַנדערע האָבן געקוקט מיט צופרידנקייט און אָפילו מיט פרייד; געווען אויך בליקן פון גלייכגילטיקייט. אָבער מיר אַלע זענען געווען באַהערשט פון צער און דעפּרעסיע, אויך צוליב דעם פאַרגלייך צווישן יענע פרייע מענטשן און אונדזער גורל, בלויז דערפאָר, וואָס מיר זענען יידן.

ס׳איז נאַטירלעך, אַז פון אָט די דאָזיקע געפילן האָבן צום שאַרפסטן געליטן די יונגע צווישן אונדז.

סראָליק מעלדעט זיך נישט צום „אַוסטרעטן"

אויף אַ בערגל, נישט ווייט פון די גריבער וווּ מיר אַרבעטן, איז פאַר אונדז געמאַכט געוואָרן אַן אָפן קלאָזעט. די אינריכטונג איז געווען אייגנפאַך: אַ גריבל און אַ ברעט זיך אַרויפצושטעלן. די אָפענע „באַקוועמלעכקייט" איז כדי די פּאַסטנס זאָלן קענען זען די, וואָס גייען אַהין און האָבן זיי כסדר אויפן אויג. נישט בלויז די זעלנער האָבן געקענט דאָרט „האַלטן אַן אויג" אויף די יידישע אַרבעטס־קנעכט — אויך די פאַרבייגייער אויפן וועג פלעגן זען די אויפגעדעקטע קערפּער־טיילן בעתן דערלידיקן זיך.

דאָס איז געווען דאָס אינציקע אָרט, וווּ מיר האָבן געקענט אַוועקגיין פון אַרבעטס־פּלאַץ. אָבער אויך אַהין איז נישט געווען אַזוי פּשוט אָנצוקומען: אַז עמעצער פון די העפטלינגע האָט געדאַרפט זיך דערלידיקן, האָט ער פריִער געמוזט צוגיין צום נאָענטסטן פּאָסטן, בלייבן שטיין „אויף אַכטונג" 3 מעטער פון אים און מעלדן:

— הער פּאָסטן, איך בראָך אַוסטרעטן. — ערשט דעמאָלט האָט ער געקענט באַקומען די דערלויבעניש צו דערזויטערן זיך פונעם אַרבעטס־פּלאַץ ביזן קלאָזעט. טייל מאָל האָבן די פּאָסטנס נישט באַווילּיקט צו געבן די דערלויבעניש און צוריקגעשיקט דעם ייִד, וויל אויב דאָרט איז שוין עמעצער געגאַנגען, האָבן זיי מורא געהאַט, אַז זיי וועלן נישט קענען אַלעמען אָפהיטן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז פאַר די יוגנטלעכע איז געווען נאָך שווערער ווי פאַר די עלטערע דאָס דערניידעריקן זיך און דאָס שטעלן זיך „נאָך באַטשנאָשטש" (ווי די יוגנט האָט דאָס גערופן) פאַר די ס.ס.־זעלנער מיט דער ביטע: הער פּאָסטן, איך בראָך אַוסטרעטן.

אין די ערשטע טעג אויף דער אַרבעט איז סראָליק איין מאָל אַהינגעגאַנגען נישט אָנמעלדנדיק זיך פריִער ביים פּאָסטן. וועגן ער איז צוריק־

געקומען און זיך אויפגעשטעלט מיט דער לאָפּאַטע, האָט דער וועכטער זיך אַוועקגעשטעלט לעבן אים, מיט איין האַנט געגלעט דעם לעדערנעם פּאַס פון דער ביקס, וואָס איז געווען פּאַרוואָרפן אויף זיין פּלייצע און מיט דער צווייטער זיך אונטערגעשפּאַרט דעם היפט. געשטאַנען איז ער אויף איין פוס און מיט דעם צווייטן געשאָקלט אין דער לופטן. אין אָט דער ווילי־יונגערישער פּאָזע האָט ער ענומען רעדן צו סראָליקן:

— דו קראָפּירסט שנעל, ווען דו צו גראָסע פּריווילעגיעס היער פּאַר־לאַנגסט!

סראָליק האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ און אַ רגע באַטראַכט דעם דייטשישן מונדירטן מערדער. דער אופן פון זיין שטיין און זיינע ווערטער האָבן אים אויפגערעגט. נאָך מער האָט סראָליקן פּאַרדראָסן דאָס, וואָס דער וועכטער איז כּמעט אין זעלבן עלטער וואָס ער אַליין. אַ יונגער דייטש רעדט צו אים אַזוי חוצפּהדיק, ווי צו אַ קליין יינגל. סראָליק האָט זיך דאָך באַהערשט, איינגעהאַלטן דעם פּאַרדראָס און געענטפערט רויק און זאַכלעך:

— וואָס קען איך שאָן האָבען היער פּריווילעגיעס אין דיזן קנעכטישן לאַגער? — דערמיט האָט זיך אָנגעהויבן דער דיאַלאָג צווישן סראָליקן און דעם פּאָסטן, וואָס האָט זיך געצויגן אַזוי לאַנג, ביז דער פּאָסטן האָט אים געדראָט צו דערשיסן:

— לאָוף מאָל וועק 50 מעטער פון היער, דאָן שיס איך דיך גערן. אָבער דו שמוציקער לאָזוער, האָסט קיין אָמביציע, דו וואָלסט ליבערשט שמאָכטן און קראָפּירן ביי דער אַרבייט; באַווייז דיין מוט און לאָוף מאָל וועק, דאָן שיס איך דיר ווי איין הונט!

— ווען דו שיסן מיך וואָגסט, דאָן וועסטו אימער באַדויערן, דאָס געווייסנביסן וועט דיך פּאַרפאָלגן אין דער אייביקייט.

דערויף האָט דער וועכטער זיך צעלאָכט מיט חוזק. ער האָט צוגערופן דעם וועכטער דערנעבן, און אים דערציילט סראָליקס לעצטע ווערטער און ביידע האָבן זיך געקאָטשעט פּאַר געלעכטער. סראָליק איז געוואָרן אַזוי אויפגעבראַכט, אַז ער איז אַרויס פון גרוב, כדי צו באַגיין זעלבסטמאָרד — אַנטלויפן. די יוגנטלעכע חברים, וואָס זענען געשטאַנען לעבן אים, האָבן אים מיט געוואָלט אָפּגעהאַלטן פון דעם פּאַרצווייפלטן שריט. אַז

ס׳איז אַריבער די ערשטע כוואַליע פון צאָרן, איז סראָליק ווייטער געשטאַנען מיט דער לאָפאַטע ביי דער אַרבעט. ער איז שוין אָבער געווען אַ געענדערטער מענטש.

איצט האָט סראָליק געאַרבעט אין שווייגענישׂ, אָבער פאַר זיינע חברים איז זיין שווייגן געווען ערגער ווי דאָס שרייען. מען האָט דערקענט אין אים די טיפע, פרעסנדיקע פאַרביטערונג. במשך פון די ווייטערדיקע טעג זענען אין לאַגער פאַרגעקומען העפטיקע וויכוחים צווישן סראָליקן און זיינע חברים. זיי האָבן נישט געוואָלט אָננעמען זיין פאַרצווייפלונג:

— מיר מוזן ממשיך זיין מיט דער האָפענונג אויף אַ שנעלער באַפרייונג, — האָבן זיי געטענהט. סראָליק האָט זיך נישט געלאָזט באַרוִיקן, ער האָט זיך געהאַלטן ביי זיינס:

— מען טאָר נישט זיין גלייכגילטיק צו אַזאַ שקלאַפעריש לעבן, צו הונגער, צו קאָפּען די ערד אונטער דער שמירה פון באַוואָפנטע היטלעריסטן און צו דאַרפן זיך קנעכטיש מעלדן צו גיין אין דעם אָפענעם קלאָזעט.

עטלעכע טעג זענען פאַרבּיי. אויף דעם אָרט, וווּ עס האָבן געאַרבעט ס׳אָליק מיט זיינע חברים, איז שוין געווען אַ טיפער גרוב. אַז מען האָט געוואָלט אַרויפגיין, האָט מען געמוזט פאַרלייגן די לאָפאַטע אין דער הויך, אַנשפּאַרן די עקן אין די קאָנטן פון ביידע זיטן אויפן באָדן, צוהאַלטן דעם שטעקן פון דער לאָפאַטע און אויף אַזאַ אופן זיך אַרויסדראָפּען פון דעם טיפן גרוב.

סראָליק איז יענעם טאָג געשטאַנען אין אַ זייט. זיינע חברים האָבן עס נישט באַמערקט אין דער ערשטער מינוט. אָבער דאָס מאָל האָט דער פאָסטן געפאַנגען זיין קרבן. ער איז ווידער צוגעגאַנגען, זיך געריכט מיט סראָליקן און אים פראָוואָצירט. די אַמביציע האָט נישט געלאָזט דעם יונגן סראָליקן פאַרשווייגן די באַלידיקונג. ער האָט שנעל פאַרלייגט זיין לאָפאַטע איבער זיך און אַרויס אויף דער אויבערפלאַך. אַ מינוט איז ער געשטאַנען פנים אל פנים מיטן נאַצישן רוצח, און באַלד האָט ער זיך אויסגעדרייט און אַנגעהויבן אַנטלויפן פון אַרבעטס־פלאַץ. אַז ער האָט זיך שוין דערווייטערט אַ שפּאַר שטיקל וועג, האָט ער זיך אויסגעדרייט און אַ רגע געקוקט אויף צוריק.

וועז זיינע חברים האָבן באַמערקט, אַז ער איז אַרויס פון גרוב, איז ביי זיי געווארן אַ בהלה, און עטלעכע זענען גלייך אַרויס אים צו ראַטעווען. אויף אַ מאָמענט האָט מען געקענט מיינען, אַז סראָליק וועט זיך צוריקציען און צוריקקערן צו דער אַרבעט. ער איז אָבער געשטאַנען מוטיק, געקוקט אויף זיינע חברים און אויף די יידישע קאַצעטלער. וועז ער האָט געזען, אַז די פאָסטנס הייבן די ביקסן, כדי צו צילן אין אים, האָט ער שנעל, מיט אַן אינערלעכער פעסטער דערצידירטקייט, געגעבן זיך אַ דריי אויס און וווייטער האַסטיק געלאָפן פאָרויס. באַלד האָט ער זיך צום צווייטן מאָל אויסגעדרייט, אויפגעהויבן דעם קאָפּ, אָנגעשטעלט די ברוסט — אַלץ מיט אַ בליץ־שנעלקייט. „זיין" וועכטער האָט צו אים אויסגעשאָסן צווי קוילן, דער צווייטער האָט אין אים אויך אַרײַנגעשאָסן אַ קויל. סראָליק איז געפאַלן מיטן פנים אַרויף, צום הימל.

די אַרבעט פון די קאָמאַנדעס איז אָפּגעשטעלט געווארן און די העפטלינגע האָט מען צונויפגעטריבן אויף איין אָרט. די ס.ס.־זעלנער זענען געווען צעריצט און דענערווירט. תיכף זענען אויך געקומען נאָציש אָפּיצירן און מיט דייטשישער „פינקטלעכקייט" אָפּגענומען דעם באַריכט און אים פאַרפראָטאָקאָלירט.

און מיר, די הונדערטער יידישע לאַגער־קנעכט, זענען געשטאַנען צונויפגעפרעסט און אַרומגערינגלט פון די באַוואָפנטע ס.ס.־זעלנער. אָפּ־געמעקט איז אונדזער פאַרגאַנגענהייט און די צוקונפט, און ווי פאַר אונדזערטוועגן האָט זיך דער הימל פאַרוואָלקנט און עס גיסט אַ רעגן. קאַלטע ווינטן בלאָזן נאָך אַלץ אין דעם אָפּהילך פון די ביקסן־שאָסן, וואָס האָבן דערהרגעט סראָליקן.

נאָך אַ יוגנטלעכער

נאָך איינער פון דער לאָדושער יוגנט־גרופּע אין שאַטערוווערקער לאַגער איז דערמאָרדעט געווארן. אויך ער איז געפאַלן אַ קרבן פון אַ פּראָוואָקאַציע. אָבער דאָס מאָל איז דער מאָרד געווארן אויסגעפירט מיט אַן עפּנטלעכער דייטשישער „צערעמאָניע" — דורך הענגען.

וועו איך דערמאָן זיך אין זיין לאַנגזאַמען, שטילן אַרויפגיין צו דער תליה, אין זיין שווייגנדיקער רעזיגנאַציע פון לעבן, זידט אין מיר אויף דאָס בלוט. איך האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן, ווי אַזוי די דייטשן האָבן אים גייסטיק דערמאַרדעט, נאָך איידער זיי האָבן אים געהאָנגען. ווייניק, זייער ווייניק מענטשן, זענען געבליבן לעבן פון יענעם לאַגער. איך צווייפל, צי עמעצער האָט שוין באַשריבן אָט די געשעענישן, פיל איך, אַז עס איז מיין חוב צו פאַרשרייבן דאָס אין מיינע זכרונות און אויף אַ מינוט אויפצידן זיין יונג פאַרגאַסן בלוט.

געווען איז דאָס אין סוף אָקטאָבער 1944. איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אין דער שיילערייַ אין קיך פון שאַטערווערקער לאַגער. נאָך דער אַרבעט בין איך „אַהיים" געגאַנגען אין פערטן בלאָק אַריין. דער טאָג איז געווען אַ רעגנדיקער, איינער פון די האַרבסטיקע טעג, וואָס האָט אויסגעוויקט, אויסגעשעפט און צעבראָכן די מענטשן. אויך דער אָוונט איז געווען אַ נאַסער, אַ קאַלטער און אַ בלאָטיקער. מיט שווערע בלאָטיקע שקראַבעס אויף די פיס, מיט נאַסע ליין־בלוזן, איז מען נאָך דער אַרבעט געשטאַנען אין די רייען נאָך דער זופ און נאָך דער פּאַרציע ברויט. איז מען שוין אַריין אין די בלאָקן, זיך אַוועקגעלייגט אויף די קויקעס זיך צו דערוואַרעמען, אויסטריקענען און אָפּרועון. פלוצעם איז אינעם לאַגער געווארן אַ בהלה. די עלטעסטע לויפן איבער די בלאָקן מיט אַ באַפעל: „איינטרעטן!"

וואָס איז געשען? די נאַכטרו נעמט מען אונדז שוין אויך צו? אָבער אין לאַגער איז נישטאָ קיין צייט אָפילו צו טראַכטן: די עלטעסטע און קאַפּאָס שלאָגן און טרייבן אַלע פון די בלאָקן. אין מיטן הויף ווערן מיר אויסגעשטעלט אין דריי זייטן: פון מזרח, פון צפון און פון דרום, מיט די פנימער אויף מערב־זייט. דאָרט איז שוין געווען צוגעגרייט אַ תליה.

נעבן דער תליה זענען געשטאַנען „גענסט", דייטשישע אָפיצירן, וואָס זענען ספּעציעל געקומען צו פאָרן, אַזוי ווי מחותנים אויף אַ חתונה. אַ ביסל ווייטער זענען אויך געשטאַנען גרייטע, מיטן אָנגעשטעלטן געווער, עטלעכע ס.ס.־זעלנער.

די עלעקטרישע לאָמפּן אַרום דעם לאַגער האָבן זיך געוויגט און געוואָרפן שטראָלן. אַלעמענס בליקן זענען געווען געוועגדט אַהין, ווו עס

וועלט געשיקט צו דער תליה אַ לאָדזשער יינגל פון אַ יאָר 18 — 19. מיט לאַנגזאַמע טריט גייט ער אַרויף אויפן טיש און שטעלט זיך אויפן קליינעם בענקעלע.

די דייטשישע אָפיצירן רעדן צווישן זיך. דער לאַגער־פירער פון שאַטערוועלקער לאַגער באַפעלט דעם געלן לאַגער־עלטעסטן פאַרלייגן די שטריק. דאָס יידישע יינגל פון אונגאַרן, וואָס פלעגט שטענדיק אַזוי גוט אויספירן זיין ראָל אַלס דער לאַגער־עלטעסטער, האָט דאָס מאָל פאַרראָטן זיינע „אַרבעטס־געבער": ער האָט געוואָגט זיי אָפצוזאָגן; ער קען דאָס נישט אויספירן. (שפּעטער האָבן אים די דייטשן דעגראַדירט און פאַרשיקט, קיינער ווייסט נישט ווּהין).

דער לאַגער־פירער האָט זיך דעמאָלט געוועלט צום צווייטן לאַגער־עלטעסטן, צו גינזבורגן. אים האָט שוין פאַרפעלט מוט אָפצוזאָגן, ער האָט דאָס אויסגעפירט: פאַרלייגט די שטריק, אַוועקגעשאַרט דאָס בענקעלע. דאָס יונגע לעבן איז געבליבן הענגען אין דער לופט. הונדערטער יידישע אויגן, טויט־מידע און צעפּיניקטע, קוקן זיך צו, ווי עס קורטשעט זיך און בלייבט הענגען אַן אויסגעמאַנגען יונג יידיש לעבן.

די עלעקטרישע לאָמפּן אַרום דעם לאַגער האָבן זיך געוויגט און דער האַרבסטיקער ווינט האָט וויטער געבלאָזן אויף די הונדערטער יידן. די פּיס זענען פאַרשטייפט פון שטיין אין דער קעלט, עס ווילט זיך אַזש פאַלן אין דער בלאָטע, נאָר קיין באַפעל צו גיין צוריק אין די בלאָקן איז נאָך נישט געקומען. מען מוז נאָך שטיין אין דער ריי, כדי אויסצוהערן די דייטשישע מעלדונג. דער לאַגער־פירער דערקלערט:

— דעם געהאָנגענעם האָט מען באַשטראָפט, ווייל ער איז אַנטלאָפן פון דער אַרבעט. מען האָט אים געפונען אין אַ דייטשישער שטוב אין אַ דאָרפישער הייזקע. אַזוי וועט מען מאָכן מיט יעדן, וואָס וועט וואָגן צו אַנטלויפן.

דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג האָט געמוזט איבערזעצן די מעלדונג אויף אונגאַריש, פאַר די אונגאַרישע יידן, וואָס פאַרשטייען נישט קיין דייטש.

ווי געוואָגט, איז דאָס געווען אַ פלאַנירטע פראָווואָקאַציע. אַ דייטשישע

נעץ איז פֿאַרלייגט געוואָרן צו פֿאַנגען דעם יוגנטלעכן און אים דערמאָרדן. ביים שאָסיי, ווו עס האָבן געאַרבעט די העפטלינגע, האָבן זיך געפונען עטלעכע דאַרפישע שטובן. עטלעכע טעג פֿאַרן מאָרד האָבן די פֿאַסטנס דערלויבט דעם בחור אַרײַנצוגיין אין אַ פּריוואָטער שטוב — ס׳האָט געהייסן, אַז זיי האָבן אויף אים רחמנות — אַז ער זאָל זיך אַ ביסל אָפּרוען פון דער אַרבעט, זיך אָנוואַרעמען און אויסטריקענען פון דער נעץ. דערנאָך זענען אַרײַנגעקומען צוויי אַנדערע ס.ס.־מענער און אים אַרויסגעפירט. ערשט דעמאָלט האָט ער זיך געכאַפּט, אַז ער איז פֿראָווֹאָצירט געוואָרן, אַז זייער גוטסקייט איז פון אָנהייב אָן געווען געצילט אים צו פֿאַנגען אין אַ פֿאַסטקע. אָבער ס׳איז שוין געווען צו שפּעט, ער האָט שוין נישט געקענט זיך אַרויסריסן פון זייערע מערדערישע הענט. איז ער אַריין אין אַ מעלאַנכאָליע און האָט זיך אונטערגעגעבן מיט אַ פֿאַרצווייפלטער גלייכגילטיקייט.

די דאָזיקע געשעענישן אין שאַטערווערקער לאַגער איז נישט געווען קיין אָפּגעזונדערטער פֿאַל. די טאַקטיק פון פּראָווֹאָקאַציעס און מאָרד איז געווען איינגעפירט אין אַלע לאַגערן אין יענער צייט, כדי אָנצוווּאַרפן אַ פּחד, פֿאַריאושן די העפטלינגע און זיי אַרײַנטרייבן אין אַ דעפּרעסיע און גלייכ־גילטיקייט.

ליידער האָבן די דייטשן זייער ציל דערגרייכט, ווייל אין דעם שאַטער־ווערקער לאַגער זענען כמעט אַלע יידן, מיט וויניקע אויסנאַמען, אויס־געשטאָרבן פון הונגער, שמוץ, און פֿאַרשידענע אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן. זאָלן די שורות דינען ווי אַ מצבה־זכרון פֿאַר זייערע פֿאַרשניטענע יאָרן.

דער „אַנטלאָפענער"

ערטערווייז קוקן אַרויס פון פֿאַרוואָלקנטן פינצטערן הימל בלאַס־קענדיקע שטערנס. די עלעקטרישע לאָמפּן, וואָס הענגען אַרום די שטעכל־צוימען פון לאַגער, שאָקלען זיך פון נאַכטיקעווינטן. ס׳איז נאָך טיפע נאַכט, אָבער די העפטלינגע אין שאַטערווערקער לאַגער זענען שוין וואַך

און גרייט זיך צו שטעלן לויט די קאָמאַנדעס צום פרימאַרגן־אַפּעל. ווי יעדן טאָג אין דער צייט, בעת די קאָמאַנדעס ווערן אויסגעשטעלט מיטן פּנים צום לאַגער־טויער אַרויסצומאַרשירן צו דער אַרבעט, ווערן געצייילט די מענטשן. דער שרייבער פֿאַרשרייבט זייער צאָל. ווייזט זיך אַרויס, אַז פונקט ווי מיט עטלעכע טעג פריִער מיט סראָליקן, איז ווידער עפּעס געשען. אויך איצט ווערן די קאָמאַנדעס פֿאַרהאַלטן. מען קוקט צום לאַגער־פּירער, אָבער קיין צווייטער סראָליק שטייט נישט לעבן אים. בלויז די לאַגער־און בלאָק־עלטעסטע דרייען זיך מיט דרך־ארץ און אונטערטעניקייט לעבן אים. זיי גייען איבער די בלאָקן, זוכן דעם וואָס פעלט צום אַפּעל און קומען צוריק איינציקווייז צו מעלדן דעם לאַגער־פּירער, אַז דער וואָס פעלט איז נישטאָ. קוקט דער לאַגער־פּירער אויף די עלטעסטע מיט פֿאַרדאַכט, אָבער זיי ענטפֿערן אים מיט אַ קוק פון אוממעכטיקער אונטערטעניקייט און פֿאַרצווייפלונג.

דערווייל וואַרטן די יידישע העפטלינגע אין די רייען: די פֿאַרטאָגיקע ווינטן דרינגען אַדורך די קאָצעטלער־פֿאַשאָקן און די מענטשן ציטערן פֿאַר קעלט. דאָך מוז מען שטיין אין די גלייכע רייען — דיסציפּלינירטע קאָצעטלער.

די באַוואָפנטע ס.ס.־זעלנער, וואָס וואַרטן אויך, אַז דער טויער זאָל זיך עפענען, זענען אָנגעטון וואַרעם. דאָך שפּאַצירן זיי אויף זייערע ערטער און קענען נישט אייגשטיין פֿאַר קעלט.

אָלע עלטעסטע זענען באַשעפטיקט ביים זוכן, פון דעסטוועגן גלעלונגט זיי נישט צו אָנטדעקן דעם ווידערשפּעניקן. ס׳איז ממש אַ רעטעניש וואָס קיינער קען נישט באַשיידן, און ס׳איז נישטאָ אויף וועמען אויסצולאָזן דעם כעס. דער וואָס האָט געוואָגט זיך ערגעץ אויסצובאַהאַלטן אָדער אָנטלויפן, איז נישטאָ, און נישטאָ וועמען צו באַשטראָפן, אַזוי ווי ס׳פּירט זיך אין די דייטשישע טויט־לאָגערן.

דערווייל הייבט שוין אָן צו ווערן ליכטיק. יעדן טאָג אין דער צייט איז מען שוין אָנגעקומען צו דער אַרבעט און מען נעמט זיך שוין צו די כלים. היינט איז נאָך דאָס טויער געשלאָסן.

לסוף, האָט דער לאַגער־פּירער צייטווייליק רעזיגנירט פון געפּינגען

דעם אַנטלאָפענעם. ער האָט באַפוילן צו עפענען דאָס טויער און די קאַמאַנדעס האָבן אַרויסמאַרשירט צו דער אַרבעט. די העפטלינגע האָבן אַ גאַנצן טאָג בייַ דער אַרבעט געטראַכט וועגן דעם גורל פון יענעם, וואָס מען האָט אים נישט געפונען. בייַ נאַכט אין לאַגער האָט מען זיך דערוווסט, אַז נאָך דעם, ווי די קאַמאַנדעס זענען אַוועק צו דער אַרבעט, האָט דער לאַגער־פירער געגעבן אַ שטרענגן באַפעל, אַז מען מוז אים אויסזוכן און באַשטראָפן. די עלטעסטע האָבן נאָך אַ מאָל גענישטערט און געזוכט ביז זיי האָבן אים „געפאָקט". אָבער באַשטראָפן האָט אים דער לאַגער־פירער שוין נישט באַווייזן. מען האָט אים געפונען הענגען אין אַ ווינקל פון אַ הויכער קויקע, שוין אַ טויטן.

דער גורל פון צוויי יידן אין אַ חזרים־שטאָל

אין שאָטערוועלקער לאַגער איז געווען, לעבן דעם לאַגער־קלאָזעט, אַ חזרים־שטאָל. דער לעבעדיקער אינווענטאַר איז געווען אונטער דער אויפזיכט פונעם קיך־פאַרוואַלטער.

דער קיך־פאַרוואַלטער איז געווען אַן אָפיציר פון דער ווירטשאַפט־לעכער „טאָדט־קאַמאַנדע"; ער האָט געפירט די קיך לויט אַלע כללים פון דער נאַצישער „אָרדענונג". דאָס עסן, וואָס איז געקאָכט געווארן אין לאַגער־קיך, אין איין סאָרט קעסלען, איז געמאַכט געווארן גוט, נאַראַהאַפטיק און געשמאַק. דאָס איז געווען דאָס עסן פאַר די דייטשישע זעלנער און פאַר די חזרים. פאַר די הונדערטער יידישע העפטלינגע דאָקעגן איז געקאָכט געווארן אין אַנדערע קעסלען, אַ שיטער־ביטערע זאַך, וואָס איז באַשטאַנען כמעט אין גאַנצן פון וואַסער. אָפילו אין דער שיילעריי האָבן געאַרבעט צוויי גרופּעס שיילערס: עטלעכע מאָן האָבן געמוזט שיילן די קאַרטאָפל ריין און זיי גוט וואַשן, וויייל זיי זענען געווען באַשטימט פאַר דעם יחסנישן קעסל. די איבעריקע שיילערס האָבן געאַרבעט בייַ אַן ערגערן סאָרט קאַרטאָפל און ברוקעוו און מען האָט אויך געקענט לאָזן שאָלן אויף זיי, וויייל דאָס איז געווען באַשטימט פאַר די יידישע העפטלינגע. טייל מאָל האָט מען טאָקע

בכלל נישט געשיילט די קאָרטאָפל פאַר די העפטלינגע — בלויז זיי צעשניטן און אַ ביסל געוואַשן.

דער קיך־פאַרוואַלטער האָט גאַנץ אַנדערש באַזאָרגט עסן פאַר די חזרים. פון די קעסלען, אין וועלכע מען האָט געקאָכט פאַר די יידן, פלעגט נאָך אַ מאָלצייט גאָרנישט בלייבן, און אויב ס׳וואָלט אַ מאָל יאָ געבליבן אַ ביסל וואַסערזופ, וואָלט דאָס אויך נישט גענוג געווען צו זעטיקן די חזרים. אין דעם דייטשישן קעסל האָט מען געקאָכט מער, כדי ס׳זאָל סטייען פאַר די חזרים. ס׳פלעגט שטענדיק בלייבן עסן אויך אין די דייטשישע שיסלען, און די געדיכטע, פעט־געשמאַקע רעשטלעך האָט מען נישט אַרויסגעוואָרפן, און אַזוידאי נישט געגעבן פון דעם די יידן צו פאַרזוכן, נאָר מען האָט עס אַוועקגעטראָגן אין חזרים־שטאָל. זענען די חזרים אין דעם שאָטערוועלקער לאַגער טאָקע געווען פעטע.

אין די חדשים נאָוועמבער־דעצעמבער 1944 האָבן זיך די אַרבעטס־קאָמאַנדעס פאַרקלענערט מיט יעדן טאָג. מענטשן זענען דערשעפט געוואָרן פון הונגער און קעלט, און יעדע נאַכט, ווען די קאָמאַנדעס פלעגן קומען פון דער אַרבעט, פלעגט דער בעלגישער דאָקטער אַריינענעמען אין די קראַנקן־בלאָקן עטלעכע שטערבלעך־קראַנקע.

דער פאַל מיטן „אַנטלאָפענעם", וועלכן מען האָט געפונען הענגען אַ טויטן איבער זיין קויקע, איז נישט געווען קיין אויסנאַם־פאַל אין יענע טעג אין לאַגער. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט זיך דאָס איבער־געחזרט: אויף אַ פרימאָרגן־„אַפּעל" האָט ווידער געפעלט איינער, אַ „געזונטער", צום קאָמפּלעט. ווידער האָבן די עלטעסטע דורכגעפירט גרינט־לעכע רעוויזיעס, ביז מען האָט געטראָפן אויך דעם „אַנטלאָפענעם" הענגען טויט אין חזרים־שטאָל.

אין זעלבן חזרים־שטאָל האָט זיך מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער אָפּגעשפּילט אַ געראַנגל מיט אַן אַנטלאָפענעם, אַ יונגער יידישער העפטלינג פון אונגאַרן. נאָך אַ גרינטלעכער רעוויזיע, האָט אַן עלטעסטער געמאָלדן דעם לאַגער־פירער, אַז ער באַהאַלט זיך אויס אין חזרים־שטאָל. איז דער לאַגער־פירער אַריין אין צאָרן און גלייך געלאָפן אַהין מיטן רעוואָלווער אין האַנט:

— יונגער פאַרברעכער! — האָט ער געברומט — דער וויל נישט גיין מיט דער קאַמאַנדע!

תיכף ווי ער האָט אויפגעמאַכט דאָס טירל פון שטאַל, האָט ער אַנ־געשטעלט דעם רעוואָלווער אויף דעם יונגן העפטלינג. עס איז אויסגעבראָכן אַ בהלה, אַ טומל פון מענטש און פון חיה.

דער יונגער בחור איז אין גרויס שרעק אַריין אין אַ היסטעריע. מיט ווילדן אימפעט האָט ער זיך געבויגן אין דרייען צווישן די חזרים און געלאָפן פון אײַן ווינקל אין צווייטן, שרייענדיק דערביי צום לאַגער־פירער:

— האַלט! היער איזט שווייגען!

ס׳איז אויסגעבראָכן אַ קוויטשעריי פון די חזרים. דער לאַגער־פירער האָט געוואָלט שיסן, אָבער צוליב דעם, וואָס דער „יונגער פאַרברעכער" האָט זיך באַהאַלטן צווישן די חזרים, האָט ער מורא געהאַט, ער זאָל נישט טרעפן אין קיין חזיר.

דעם לאַגער־פירער זענען זייער געפעלן דער אַנגסט־פחד און די ווילדע פאַרצווייפלטע געשריייען פון דעם יונגן יידישן העפטלינג. טראָץ זיין רחמנות פאַר די חזרים, האָט עס אַרויסגערופן ביי אים אַ גרויסן געלעכטער. צום סוף האָט ער דעם יונגן יידישן „פאַרברעכער" באַגנעדיקט.

דער מזלדיקער בחור איז דערנאָך מער שוין נישט געגאַנגען מיט די קאַמאַנדעס און זיך פריי אַרומגעדרייט אין לאַגער: ער האָט געמאַכט אַן אַנשטעל, אַז ער איז משוגע.

איך האָב שוין דעמאָלט „געווויסט" אין 11טן צעלטל. אין מיטן טאָג פלעגט ער אַרייַנקומען אין צעלטל. דער קאַפּאָ מאַרקאָוויטש, וואָס איז דעמאָלט געווען דער „בעל־הבית" פון צעלטל, פלעגט מיט אים פאַרפירן שמועסן אויף אונגאַריש. איך האָב בשעת מעשה אַבסערווירט די האַלטונג פון דעם יונגן מענטשן. מיט זיין אַריינקומען אין צעלטל האָט ער זיך שטענדיק אין גאַנצן געענדערט. אין לאַגער איז ער כסדר געווען צעשטרייט און געריידט הויך, אָבער דאָ פלעגט ער ווערן רויק, ערנסט און זאַכלעך — אַ נאָרמאַלער מענטש.

אברהמל גייט אויף קידוש־השם

ער איז געווען אַ נידעריקער, און ווי אַלע יידן אין שאַטערווערקער לאַגער — אָן שום אויסערלעכע אייגנשאַפטן, ווי מען זאָגט: אַ ייד פון אַ גאַנץ יאָר. אַ פאַלקסמענטש מיט אַ רעליגיעזער דערציונג, איז ער געווען איבערצייגט, אַז יש דין ויש דיין. ער האָט זיך דעצידירט צו גיין אויף קידוש־השם. אויב ער האָט נישט געקענט אָנקומען צו קיין בית־דין של מטה מיט זיינע שווערע באַשולדיקונגען קעגן דער דייטשישער מלכות הרשע, איז ער גרייט געווען דאָס טאָן פאַרן בית־דין של מעלה.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס אין אַ פינצטערן פרימאָרגן אין שאַטער־ווערקער לאַגער. ווי אַלע טאָג אין דער צייט, הערט מען פון די עלטעסטע און קאַפאָס דעם אַלאַרם־געשריי: — אַוף! שנעל רייסט מען אַלע אָפּ פון דער נאַכטרו. מען טוט זיך אָן, נאָכן אויסטרינקען די „קאַווע" ווערן איינגעשטעלט די רייען צו גיין מיט דער קאָמאַנדע צו דער אַרבעט. אָבער אברהמל וויל נישט אַרויסגיין פון בלאָק. ס׳העלפט נישט דעם שטובן־עלטעסטנס בייזן געשריי, דעם קאַפאָס שטופ און שטויס — אברהמל האַלט זיך ביי זיינס:

— איך בין קראַנק, איך פיל, אַז איך קען נישט און טאָר נישט גיין מיט דער קאָמאַנדע אַרבעטן אין דרויסן.

גינזבורג לויפט צום לאַגער־עלטעסטן, מיט אַ באַריכט וועגן אברהמלס קרענק. דער לאַגער־עלטעסטער באַפעלט, אַז ער זאָל אַרויסקומען, זיך צושטעלן צום דאָקטער, וועט ער אים באַפרייען פון דער אַרבעט און שיקן אין קראַנקען־בלאָק אַריין. מען ברענגט אברהמלען, מען פירט אים צו ביז צו דער וואַנט פון בלאָק און דאַרט שטייען שוין דער לאַגער־פירער און דער בעלגישער דאָקטער.

— וואָס איזט דען לאָוס? — פרעגט דער לאַגער־פירער. אברהמל קלאַפּט אַ צאָן אָן אַ צאָן פון שוידער און היץ. דער בעלגישער דאָקטער נעמט אָן זיין האַנט ביים פולס:

— דער האָט פיבער — זאָגט דער בעלגישער דאָקטער צום לאַגער־פירער, און ער גיט אברהמען דעם טערמאָמעטער.

די רייען זענען שוין אינגעשטעלט אַרויסצוגיין צו דער אַרבעט. אויך אויף יענער זייט טויער זענען שוין די באַוואָפנטע ס.ס.־דייטשן אינגעשטעלט און ווארטן, אַז דער טויער זאָל זיך עפענען, די יידיש העפטלינגע זאָלן אַרויסמאַרשירן, וועלן זיי זיך אַרומשטעלן און היטן די יידישע אַרבעטס־קנעכט. אָבער דאָס טויער איז נאָך צו. אַלע קוקן דאָרט אַהין און ווילן וויסן צוליב וואָס די נאָרמאַל קאָצעטלעריש „אַרדענונג" ווערט אויפ־געהאַלטן.

דער דאָקטער נעמט אַרויס דעם טערמאָמעטער פון אברהמלס אָרעם און מעלדעט דעם לאַגער־פירער:

— אַכט און דרייסיג און פינף פיבער צייגט דער טערמאָמעטער.

— ווען ס'גיבט קיין נוין און דרייסיג פיבער מוז דער יודע צור אַרבייט גיין!

דער לאַגער־עלטעסטער שטייט ביי דער זייט, ווען ער הערט דעם באַפעל פון לאַגער־פירער, באַפעלט ער אברהמען, אַז ער זאָל זיך שטעלן אין די רייען צו גיין מיט דער קאָמאַנדע. דאָ ברעכט אויס אברהמל אין אַ ביטער געוויין:

— איך בין קראַנק, איך קען נישט!

אַלע אין לאַגערהויף הערן זיך צו צו זיינע יללות, אַזעלכע ווייגעשרייען דאַרפן די הימלען שפאַלטן. דערווייל איז אויפגעהאַלטן געוואָרן די דייטש־קאָצעטלערישע „נאָרמאַלע אַרדענונג". דער בעלגישער דאָקטער און אַלע העפטלינגע קוקן מיט רחמנות צו אברהמלען.

— נאָך איין מאָל די פיבער מעסטן — זאָגט דער לאַגער־פירער צום דאָקטער.

ווען דער בעלגישער דאָקטער נעמט אַרויס דעם טערמאָמעטער דאָס צווייטע מאָל, מעלדעט ער דעם לאַגער־פירער:

— דער טערמאָמעטער צייגט יעצט אַכט און דרייסיג זעקס פיבער.

— ווען קיין פולע נוין און דרייסיג פיבער מוז דער צור אַרבייט גיין!

אַלע זענען דערשטוינט, אָבער די עלטעסטע און קאַפאָס קוקן צום

לאַגער־פּירער מיט אונטערטעניקייט, צווייַ קאַפּאַס נעמען אברהמלען און שטעלן אים אין די רייַען צו דער קאַמאַנדע.

אויף מזרח־זייט באַווייזן זיך שוין סימנים פון טאָג, דאָס טויער איז שוין אָפן, מען גייט. אָבער פלוצלינג לויפט אברהמל בליץ־שנעל אַרויס פון דער ריי, מיט אַ ביטערן וויַיגעשריי זעצט ער זיך אַנידער אויף דער ערד לעבן דעם בעלגישן דאָקטער.

דער אַרויסמאַרש איז פאַרהאַלטן געוואָרן נאָך אַ מאָל. דער דייטשישער לאַגער־פּירער האָט געהייסן ברענגען אַן עמער וואַסער, און אַזוי ווי אברהמל איז געזעסן אויף דער ערד, האָט ער דעם פולן עמער קאַלט וואַסער אַרויפגעגאָסן אויף אים.

די קאַמאַנדע איז אַוועק צו דער אַרבעט. איצט האָט מען אברהמלען שוין אַריינגענומען אין קראַנקען־בלאָק. דאָרט איז ער געלעגן צוויי טעג און אויסגעהויכט די נשמה.

מיין גערעַנגל מיט דער נאַצישער חיה

די רוימער האָבן אין אַלטערטום באַשטראָפט די ערשטע קריסטן מיט דעם, וואָס זיי האָבן זיי פאַרמאַכט צוזאַמען מיט לייבן אין שטייגן. דער מענטש האָט באַדאַרפט פאַרטיידיקן זיין לעבן אין אַ פאַרמעסט מיט אַ חיה. און די געצענדינערישע רוימער האָבן זיך געפרייט, ווען זיי האָבן געזען דורך די דראָטענע וועגט, ווי אַזוי דער פאַרצווייפלטער מענטש ראַנגלט זיך און די ווילדע חיה צעריסט אים.

מיר איז אויסגעקומען צו פירן אַ געראַנגל מיט אַ מענטשלעכער חיה אין שאַטערווערקער לאַגער. דאָס איז געווען דער לאַגער־פּירער, פון וועלכנס הענט ס׳איז כמעט אוממעגלעך געווען זיך צו ראַטעווען.

געווען איז עס אין די ערשטע טעג פון יאַנואַר 1945. ס׳איז מיר אויסגעקומען עטלעכע מאָל צו שטיין אין לאַגער־הויף ביים 11טן צעלטל, ווען ער איז צוגעקומען צו מיר, צוזאַמען מיטן בעלגישן דאָקטער. ער האָט מיך אָפּגעמאָסטן מיט זיינע אויגן פון אויבן ביז אַראָפּ. דער בעלגישער דאָקטער דערקלערט אים בשעת מעשה מיין געזונט־צושטאַנד;

— דער אַט דורכפאַל, אַנשטעקענדע דיזענטעריע־קרענק.

אין אָט דער רגע קומט פאָר מיין משפט. שפּילט זיך אָפּ מיין גורל — לחיים או למוות. אָדער ער באַפּעלט איך זאָל אַרויס פון 11טן צעלטל און גיין מיט דער קאָמאַנדע — און דאָס איז אַ זיכערער טויט־אורטייל — אָדער ער לאָזט מיך איבער אין דעם צעלטל. שטיי איך אַזוי אַלייַן, אויג אויף אויג מיט אים און וואַרט אָפּ דעם אורטייל. איך האָב אָפּגעאַטעמט פרייער וען ער האָט זיך אַוועקגערוקט פון מיר אָן וועגטער; דאָס האָט געהייסן, אַז איך בלייב דאָ. מיין לעבן איז פאַרלענגערט צו „ווינען" וויטער אין דיקטענעם צעלטל מיט די איזאָלירטע דיזענטעריע־קראַנקע.

אָבער סוף־כל־סוף האָט דעם דאָקטערס דערקלערונג וועגן מיין קראַנ־קייט נישט געהאָלפן. ער האָט מיך נאָך אַמאָל אָנגעקוקט און שטרענג באַפּוילן:

— צור אַרבעט!

דערמיט איז געפאַלן אויף מיר דער ענדגילטיקער אורטייל. מיין גורל איז געחתמעט: איך מוז אַרויס פון דעם 11טן צעלטל און גיין מיט דער קאָמאַנדע אַרבעטן, מיטן רידל קאָפּען די ערד.

זייער ווייניק העפטלינגע זענען שוין דעמאָלט געגאַנגען מיט דער קאָמאַנדע. א סך זענען שוין געווען אויסגעשטאָרבן, אַנדערע זענען געלעגן אין די קראַנקען־בלאָקן. פוז די ייִנגערע און געזינטערע, וואָס זענען נאָך דעמאָלט יאָ געגאַנגען אין די פרימאַרגנס צו דער אַרבעט, זענען יעדן טאָג עטלעכע צוריקגעקומען קראַנקע און דער בעלגישער דאָקטער האָט זיי געמוזט אַרייננעמען אין קראַנקען־בלאָק. אָלע איבעריקע זענען געקומען שטאַרק דערשלאָגן און אויסגעשעפּט. צו אָט די, שוין לעצטע, שיטערע רייען פון די קאָמאַנדע־לייט דאַרף איך זיך צושטעלן. וואָס טוט מען?

גיי איך אַרויס פון 11טן צעלטל מיט אַ געפיל, אַז איך זע דעם טויט פאָר די אויגן, אַז מאָרגן־איבערמאָרגן וועל איך טיילן דעם גורל פון מאָטל גרינבערג, נחמן קאַנטאָראָוויטש, קאָטשמאַרעק און הונדערטער אַנדערע, וואָס זענען פאָר מיינע אויגן אויסגעגאַנגען פאָר דער צייט.

איידער איך גיי אַריין אין בלאָק פון דער אַרבעטער־קאָמאַנדע, גיי איך פרי־ער צום בעלגישן דאָקטער. דער בעלגישער דאָקטער, מיין שטענדיקער

רעטער, קוקט מיך אָן מיט רחמנות. ער פילט מיר מיט, אָבער ער איז אוממעכטיק און קען נישט דעצידירן. בעט ער זיך ביי מיר איך זאָל אים זאָגן וואָס מיר טוט וויי. בלייב איך שטיין פאַרטראַכט און קלער זיך אַריין אין זיך: וואָס טוט מיר וויי? אַלץ טוט מיר וויי. אָבער דער דאָקטער קוקט אויף מיר מיט פאַרשנדיקע בליקן און איך שטיי פאַרצווייפלט. ביז איך דערמאָן זיך, אַז איך פאַרמאָג דווקא יאָ אַ גוטע סחורה פאַר דער איצטיקער נויט. אפשר וועט דאָס זיין די סיבה פאַר דער רפואה און מיך ראַטעווען פון דער קאָמאַנדע־אַרבעט. זאָג איך צום בעלגישן דאָקטער:

— הער דאָקטער! איך האָב אַ מכה אויפן פוס.

— צייג! טו אויס דעם טרעפֿ.

איך טו אויס דעם טרעפֿ, נעם אַראָפּ דעם „פוס־לאָפּ" (אַ מין לאַגער־שקאַרפּעט), דער דאָקטער באַטראַכט דאָס „באַלעמל" איבער די פינגער פון פוס, וואָס איז גרויס ווי אַ וועלשענע ניס און פול מיט גרינער מאַטעריע. ער גליט אָן זיין קניפיקל און הייסט מיך אַנידערשטעלן דעם פוס אויפן בענקל. ער וועט אויסשניידן די מכה. איך בין זיך מפקיר, זאָל ער שניידן, אַבי נישט צו גיין מיט דער קאָמאַנדע. איך שטעל אַנידער דעם פוס אויפן בענקל, הייב אויף דעם קאָפּ און פאַרקלעם די ציין. ווען דער דאָקטער האָט אויסגעשניטן די מכה, האָט ער מיך, מיט אַ לאָך אין פוס, אַרײַנגעשיקט אין קראַנקען־בלאָק אַריין.

אַזוי אַרום בין איך דעמאָלט געראַטעוועט געוואָרן פון די באַפעלן פון שאַטערוועקער לאַגער־פירער.

וועג דער הימל שטורעמט

ווי נאָר די קאָמאַנדעס האָבן אַנגעהויבן אַרויסצוגיין צו דער אַרבעט, האָט זיך איינגעשטעלט די אייזערנע דייטשישע דיסציפּלין. די העפטלינגע שטייען אַ גאַנצן טאָג אין די טיפע און לאַנגע גריבער מיט אַראָפּגעבויגענע קעפּ און גראָבן די ערד. אַז די האַרבסטיקע הימלען האָבן זיך פאַרוואָלקנט און עס האָבן אַנגעהויבן צו גיסן רעגנס, באַגלייטע פון קאַלטעווינטן, איז דאָס אויסגעגאַנגען צו די יידישע קעפּ. דאָס וואָסער איז אַנגעקומען

אין די גריבער, די ערד האָט זיך געקלעפט צו די פיס, פֿאַרשוועדיק די טריט. דאָס וואַסער איז אַריין דורך די לעכערדיקע שיך און דורכגעווייקט די פיס. די זאַטע ס.ס.־פֿאַסטנס, וואָס האָבן שפּאַצירט אויפן שאָסיי אין די גומענע מאַנטלען און גאַנצע שיך, האָבן פון דעם נישט געליטן.

ס׳האָט אָבער אַ מאָל אויך געטראָפֿן אַן אַנדער סאָרט „וועטער". דאָס ערשטע מאָל איז עס געשען נאָך אין די ערשטע וואָכן פון דער קאַמאַנדע־אַרבעט. יענער האַרבסטיקער טאָג איז גראָד געווען אַ שיינער, מיט אַ לויטערן בלויען הימל, דורכזיכטיק און טרוקן. אויף אַזאַ וועטער פלעגן יידן זאָגן: אַ געשאַנק פון גאָט, זיין ליבן נאָמען, אַליין. אָבער פלוצלינג האָבן די דייטשישע זעלנער דערפילט, ווי די ערד אונטער זייערע פיס וואָלט זיך געוואָקלט, אַ פּיבער־שרעק האָט אַרויסגעקוקט פון זייערע אויגן, פון זייערע פֿאַרפלאַמטע פנימער.

גלייך ווי די סירענעס האָבן אָנגעהויבן אַלאַרמירן, האָבן די ס.ס.־זעלנער געזוכט אַן אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן. זיי זענען שנעל צו צו אַ בוים, אַדער הינטער אַ וואַנט פון אַ דאָרפישער שטוב. די יידישע העפטלינגע זענען געבליבן אונטערן פרייען הימל. דאָך איז מען געווען צופרידן. אַ פונק פון האָפענונג האָט זיך באַוויזן, אַ שטראָל פון דערלייזונג, וואָס האָט געמונטערט אין דער פאַרצווייפלונג.

עטלעכע מאָל האָט מען אויך געהערט די „דונערן", די אויפרייסן און ערד־טרייסלונגען. כאָטש אונדזער לעבן איז אויך געווען אין געפאָר, האָט די סאָטיספאַקציע פון דעם, אַז דאָס איז געוועזן קעגן די דייטשן, דער־מוטיקט די יידישע העפטלינגע.

די באַמבאַרדירונגען זענען דירעקט צו אונדז נישט דערגאַנגען, אַ מאָל האָבן מיר געהערט די דעטאָנאַציע נענטער, אַ מאָל ווייטער. אָבער אפילו פון דער ווייטנס זענען זיי געווען פאַר די יידן אַ דערפֿרייענדיקע מוזיק. ס׳האָט זיך דערוועקט אַ האָפענונג: אפשר מאָרגן, איבער מאָרגן, וועט דאָס דערגרייכן צו אונדזער לאָגער אויך. ווען מיר האָבן געזען ווי די פנימער פון די פאַרריסענע דייטשן וועלן באַהערשט פון דעם פחד, האָבן מיר זיך געפילט נישט אין גאַנצן פאַראיינזאַמט.

די לופט־אַלאַרמען זענען פון אָנהייב פֿאַרגעקומען נישט אָפט, אָבער

אין די חדשים דעצעמבער 1944 און יאַנואַר 1945 האָבן זיי זיך אָפּט איבערגעחזרט: די פֿאַבריק־סירענעס האָבן געפייפט ביי טאָג און ביי נאַכט: וועָן די קאָמאַנדעס זענען געווען אויף דער אַרבעט און וועָן אַלע זענען שוין געווען אין לאַגער, וועָן מען איז געשלאָפֿן און וועָן מען האָט „אייַנ־געטראָטן".

גאַנץ אָפּט איז עס פֿאַרגעקומען פֿאַר טאָג, וועָן מען האָט אונדז אויפגע־וועקט און אַרויסגעטריבן פון די בלאָקן אינעם לאַגער־הויף. די ווינטערנאַכט האָט איינגעהילט דעם לאַגער אין אַ פינצטערניש, ס׳איז נאָך געווען עטלעכע שעה צום טאָגליכט. אונטער די שטראַלן פון די עלעקטרישע לאַגער־לאָמפּן אַרום די שטעכלדראָטענע וועָנט וועָרן איינגעשטעלט די רייען פון די קאָמאַנדעס, אַרויסצומאַרשירן צו דער אַרבעט. אָבער אייַדער ס׳וועָרט פֿאַרענדיקט דאָס איינשטעלן זיך, הערן זיך די אַלאַרם־סיגנאַלן און די לאַגער־לאָמפּן לעשן זיך אויס. אַ געדיכטע פינצטערניש דעקט צו דעם לאַגער־הויף. מען שטייט אָזוי אין דער פינצטערניש אַ שעה און צוויי, אָבער אַנשטאָט צו שיקן די קאָמאַנדעס צו דער אַרבעט, וויי אַלע טעג, שיקט מען זיי גאָר צוריק אין די בלאָקן. אַזעלכע פאַלן האָבן זיך איבערגעחזרט גאַנץ אָפּט.

די באַן־סטאַציע ביים שאַטערוועַרקער לאַגער איז שוין דעמאָלט שטום געוואָרן. די פּאַסאַזשיר־צוגן וואָס פלעגן פֿריִער צוויי מאָל אין טאָג פֿאָר־בייפֿאָרן אַהין און צוריק, האָט מען מער נישט געהערט און געזען. אויך קיין לאַסטצוגן זענען שוין מער נישט געפֿאָרן. די אַרבעט־קאָמאַנדע פון די באַן־סטאַציע איז מער נישט נויטיק געווען — מען האָט שוין מער נישט געדאַרפט אָנלאָדן אָדער אויסלאָדן קיין וואָגאָנען.

אין יענע טעג זענען פֿאַרגעקומען די איבערגרופֿירונגען. די דייטשן האָבן אויסגעקליבן די העפטלינגע, וואָס האָבן נאָך געקענט גיין, אַרומגעשטעלט זייערע רייען מיט ס.ס.־זעלנער, וואָס האָבן כסדר געהאַלטן די הענט ביים צינגל פון זייערע ביקסן, און אַוועקמאַרשירט. אַזוי האָט מען געפירט די רעשטלעך געפאַנגענע, נאָך לעבעדיקע יידן, אויף מערב, דערווייטערט זיי פון מזרח־אַראָפּ, וועלכער האָט זיך שוין געפונען בלויז עטלעכע קילאָמעטער פון אונדז, די יידן האָבן געמוזט מאַרשירן אין גלייכע רייען, מיט „גלייכ־

שריט". טעג און נעכט זענען זיי געגאַנגען, הונגעריקע און געפרוירענע. ביי יעדן נישט פינקטלעכן טראָט האָבן די דייטשישע זעלנער געשאָסן. אַ סך מענטשן זענען געפאַלן אויפן וועג, קיינער האָט זיי נישט אויפגעשטעלט. די, וואָס האָבן נישט געקענט גיין שנעל און זענען געבליבן הינטער־ שטעליק, האָבן די דייטשן דערשאָסן. אַזוי אַרום זענען אויף די וועגן, אויף וועלכע די דייטשן האָבן געשלעפּט די יידישע לאַגער־אַרעסטאַנטן, געבליבן ליגן מאַסן טויטע.

אין שאַטערוועקער לאַגער זענען געבליבן בלויז די קראַנקע פון די קראַנקען־בלאָקן. איך בין דעמאָלט אויך געווען צווישן די גליקלעכע, וואָס זענען נישט געווארן אַוועקגעשיקט אין מאַרש. אָבער קיין „אויבערגרופירונג" האָט אויך מיך נישט אויסגעמיטן. נאָך דעם ווי זיי האָבן אַוועקגעשיקט די „געזונטע", האָבן די דייטשן צונויפגענומען אַ גרופּע קראַנקע, וואָס זענען נאָך געווען פּעיק אַ ביסל צו גיין, און אַוועקמאַרשירט מיט זיי 3 קילאָ־ מעטער פון שאַטערוועקער לאַגער אין אַן אַנדער לאַגער אַריין. אַזוי אַרום בין איך, מיט אָט דער גרופּע קראַנקע, אַנגעקומען אין לאַגער דערנאָ.

לאַגער דערנאָו

אוישוויץ־זוטא — דערנאָו

איידער איך שרייב וועגן לאַגער דערנאָו, מוז איך כאָטש מיט עטלעכע ווערטער זיך אָפשטעלן אויף דעם קליינעם, הייליקן פּלאַץ, וואָס דערוועקט אין מיר אַ ציטער. אויף דעם שטח געפינט זיך דער בריידער־קבר פון טויזנטער יידן פון די „אַרבעט״־לאַגערן אין יענער געגנט. אָט די אַלע טויזנטער יידן זענען סיסטעמאַטיש אויסגעמאַרדעט געוואָרן דורך די דייטשן אין די יידישע מענער־לאַגערן אין נידער־שלעזיע. אין יענעם בריידער־קבר ליגן די, וועלכע זענען פריִער, אין אוישוויץ, סעגרעגירט געוואָרן אַלס יונגע, געזונטע און אַרבעטס־פעיִקע און געוואָרן פאַרשיקט אין די לאַגערן, וווּ זיי האָבן געליטן פון אומדערטרעגלעכן הונגער, שמוץ, פראָוואָקאַציעס און קלעפּ, קעלט און דערשעפונג. די, וואָס האָבן דאָס אַלץ אויסגעהאַלטן, זענען אומגעקומען אין די עפּידעמיעס.

די מענטשלעכע שפּראַך איז צו אַרעם אויף צו קענען געבן כאָטש אַ קליינעם באַגריף פון די פיינען און ליידן פון אָט די אַלע יונגע מענער, וועלכע האָבן מיט די לעצטע אינערציע־כוחות אויסגעהאַלטן און געוואָלט דערלעבן די פרייהייט. אַלע סימנים האָבן עדות געזאָגט, אַז די הילף איז שוין נאָענט, אַז דער מזרח־פראָנט איז שוין ממש „אונטער דער נאָז״. מען האָט געווּסט, אַז אוישוויץ איז שוין באַפרייט, אַז די דייטשן פאַרגאַזן שוין נישט דאָרטן קיין יידן און פאַרברענען זיי שוין נישט אין קיין קרעמאַטאָריעס. אָבער דער פראָנט האָט זיך גראָד פאַרהאַלטן ביי נידער־שלעזיע. האָבן די דייטשן אין יענער געגנט אַרגאַניזירט אַן אַנדער סיסטעם, אַן „אוישוויץ־זוטא״.

יענע געגנט איז געוואָרן פאַרזייט מיט יידישע „ארבעט״־לאַגערן, וועלכע האָבן זיך שנעל פאַרוואַנדלט אין טויט־לאַגערן, צווישן זיי דער צענטראַל־לאַגער אָבערוויסטעגירסדאָרף, שאָטערווערק, דערנאָו און

נאָך. יעדע 2 — 3 קילאָמעטער האָט זיך געפונען אַזאַ לאַגער, מיט יידן פון פוילן, אונגאַרן, גריכנלאַנד, דייטשלאַנד און פון אַנדערע לענדער.

דאָס סיסטעמאַטישע דערשעפן פון די יונגע יידישע מענער אין די אַרבעט־לאַגערן האָט זיך אָנגעהויבן פון די ערשטע חדשים פון פאַרשיקונג, אין האַרבסט 1944, אָבער דער טעמפּאָ און די פאַרמען האָבן זיך פאַרשטאַרקט אין פאַרשאַרפט אין די ווינטער־מאָנאַטן. די קראַנקע פון די קראַנקן־בלאָקן זענען מאָסנווייז אויסגעשטאַרבן. יעדער טאָג, וואָס האָט אונדז דערנענטערט צו דער באַפרייונג, האָט אויך געבראַכט אָלץ מער יידישע קרבנות אין די אָלע לאָגערן. אין פרילינג, אין די חדשים מערץ, אַפּריל און אין די ערשטע טעג מאַי 1945, האָט די שטערבלעכקייט, אָדער דייטלעכער געזאָגט, די דייטשישע אויסראָטונג פון די פאַרשיקטע יידישע אַרבעטער, אָנגענומען אַ מאָסן־כאַראַקטער פון אַ כמעט טאָטאָלן טויט־שניט.

פון אָלע לאָגערן אין דער געגנט אַרום דערנאָ, פלעגט מען יעדן טאָג ברענגען האָנט־וועגלעך. עטלעכע יונגע העפטלינגע, וואָס האָבן זיך נאָך געקענט האַלטן אויף די פיס, פלעגן זיך איינשפּאַנען צום וועגלע, צווישן מענער פלעגן עס אונטערשטופּן פון הינטן, און אַזוי פלעגט מען פירן אַ מרחק פון 2 — 3 קילאָמעטער דעם „באַגאַזש" פון 8 אָדער 10 טויטע יידן, אין דער באַגלייטונג פון אַ באַוואָפנטן ס.ס.־זעלנער. צוקומענדיק צום באַשטימטן גרוב, האָט מען די קדושים אַריינגעוואָרפן אויף די פריִערדיקע טויטע. אַזוי אַרום האָט זיך דאָרט געשאָפן אַ יידישער ברודער־קבר פון טויזנטער — פון די לעצטע רעשטלעך דערמאָרדעטע לאַגער־יידן.

די דייטשן האָבן איינגעפירט אַ ענויע רוטין לגבי די קערפערס פון די געשטאָרבענע אין יענע לאַגערן. ביי די, וואָס האָבן עס פאַרמאָגט, האָט מען אַרויסגעריסן די גאָלדענע ציין פון די מיילער, דערנאָך האָט מען מיט אַ פּענדזל אָנגעשריבן אויף די נאַקעטע קערפערס די לאַגער־נומערן. אין די ביוראָען זענען יעדן טאָג געוואָרן נאָטירט די נומערן פון די העפטלינגע, וועלכע זענען אַדורך די דייטשישע פּראָצעדור, ביז זייערע קערפערס זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין דעם טיפן יודן־גרוב. אַזוי האָט דער דערנאָער יידישער בריִדער־קבר, נישט ווייט פון דעם לאַגער אין דערנאָ, איינגע־שלונגען טויזנטער יידישע קדושים. אָט דער אוישוויץ־זוטא האָט עקזיסטירט

ביז דעם סאָמע לעצטן טאָג פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ביז דעם 8טן מאי 1945.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, אָנהויבנדיק פון יאָר 1946, ווען ס׳איז געקומען די יידישע רעפּאַטריאַציע פון ראַטן־פאַרבאַנד קיין פוילן, האָט זיך אין נידער־שלעזיע אַנטוויקלט אַ יידישער ישוב. די יידן פון יענער געגנט — ווי שווידניץ און וואַלבזשיך — פלעגן יעדן יאָר קומען צו דעם בריסלער־קבר פון דערנאָו, אָדער — ווי מען האָט דאָס אָרט דערנאָך גערופן אויף פּויליש — „גיערזטשצע פּוסטע". היינט צו טאָג, וויס איך נישט, צי ס׳איז נאָך דאָרט פאַרבליבן כאָטש אַ קליינער יידישער ישוב, און צי עמעצער באַזוכט נאָך אָמאָל דאָרט דעם בריסלער־קבר. דאָך, טאָר עס נישט פאַרגעסן ווערן. זאָלן מיינע עטלעכע שורות דינען ווי אַ מצבת־זכרון פאַר די אַלע טויזנטער קרבנות.

די נאַקעטע יידן און דער דייטשישער שפּאָט

דער לאַגער דערנאָו, ווי דער לאַגער אין אָבערוויסטעגירסדאָרף, געפינט זיך אין אַ געוועזענעם פאַבריק־בנין פון 3 שטאָק. אויף יעדן שטאָק אין די אַלע דריי גרויסע פאַבריק־האַלעס, זענען אינגעאָרדנט רייען פּריטשעס פון רויען האָלץ, צו 2 גאַרנס, אין „בעט" איבערן צווייטן. גלייך ביי מיין אָנקומען האָב איך זיך איבערצייגט, אַז דער לאַגער שאַטערוווערק איז נאָך געווען „ליבעראַל" אין פאַרגלייך מיט דער דייטשישער „אַרדנונג" אין דערנאָו. די אַלע מדורי גיהנום, וואָס איך בין אַדורך אין שאַטערוווערק, זענען נישט געקומען צו דעם, וואָס פאַר מיינע אויגן האָט זיך אַנטפלעקט אין דערנאָו.

אין בלאָק פון דריטן שטאָק, באַפעלן מיך דער בלאָק־עלטעסטער און די קאַפאָס זיך אויסצוטאָן און זיי נעמען צו מיין אָנטון. זיי וויזן מיר דאָס פּרייַ „בעט", וווּ איך זאָל זיך אַנידערלייגן. איך לייג זיך, דעק זיך צו מיט דעם קאָפּ, וואָס ליגט אויפן בעט, קוק זיך אַרום אין דער גרויסער האַלע מיט די פאַרשטויבטע ציגל־וועלט. דער ריזיקער זאָל איז פול מיט לאַגער־בעטן; רייַנווייז, אויף רעכטס און לינקס, הינטער מיר אַלע אַזש ביז צו דער טיר. אין אַלע בעטן ליגן די העפטלינגע אין גאַנצן נאַקעט, אַזוי ווי איך.

געווען איז דאָס סוף יאַנואַר 1945. די טעג זענען קורצע, די נאַכט פאַלט שנעל צו. די געצייטלטע שוואַכע עלעקטרישע לעמפלעך, וואָס הענגען אַראָפּ פון סופיט, באַלויכטן כמעט נישט די טיפע ווינקלען צווישן די בעטן, דאָך זע איך די באַוועגונג אין בלאָק. פון צייט צו צייט גייט אָ נאַקעטער העפטלינג צו צו דער טיר, ביי וועלכער עס שטייט אָ טיש מיט אָ באַרג פון מאַנטלען. די מאַנטלען זענען אַלט און פון פאַרשידענע גרייסן און קאָליר. דער דאָזיקער טיש ווערט שטרענג אָפּגעהיטן פון די עלטסטע און קאָפּאָס. צוקומענדיק צו דער טיר באַקומט דער נאַקעטער העפטלינג פון דעם קאָפּאָ אויסגעבאָרגט אַן אַלטן, שמוציקן מאַנטל, וועלכן ער טוט אָן אויפן נאַקעטן גוף. אַזוי גייט ער אַראָפּ אויפן פאַרטער, וווּ עס געפינט זיך דער לאַגער־קלאָזעט. צוריקקומענדיק, מוז דער העפטלינג גלייך אויסטאָן דעם מאַנטל און אים אַרויפלייגן אויפן טיש און אַליין גייט ער צוריק אָ נאַקעטער צו זיין געלעגער, רוקט זיך אַרונטער אונטער זיין קאָץ — דאָס איז דער „נאַקעטער" יידישער קראַנקען־לאַגער דערנאָ.

צו מאָרגנס פרי, ווען איך עפן די אויגן, ווער איך תיכף אינטריגירט פון דעם, וואָס אייגער שטייט אויף מיין בעט צופוסנס און קוקט אַרויס פון דעם פענצטערל, וואָס געפינט זיך אין דער וואַנט פונקט איבער מיין בעט.

וואָס קוקט ער דאָרט, וואָס זעט ער דען אויף די פעלדער פון דעם דערנאָער דאָרף? — פרעג איך זיך אַליין און באַשליס זיך אויפצושטעלן און אויך אַרויסקוקן. אָבער איידער איך באַווייז זיך אויפצושטעלן און זיך אַרומנעמען מיטן קאָץ, איז שוין נאָך אייגער אַרויף אויף מיין בעט כדי אַרויסצוקוקן. שטעל איך זיך צו ווי דער דריטער און קוק צווישן די צוויי קעפּ, וואָס ליגן אויפן פענצטערל. אין דער ערשטער מינוט זע איך גאָרנישט אויסער די פאַרשנייטע פעלדער און ביימער.

— וואָס איז אייך עפּעס אַזוי אינטערעסאַנט אַרויסצוקוקן? — פרעג איך זיי.

— ער זעט גאָרנישט דעם שאָסיי, וווּ די דייטשן וואַנדערן! — לאַכן זיי פון מיר.

איצט זע איך שוין בולט דעם שוואַרצן פּאַס צווישן די ווייסטע פעלדער. דאָס איז דער שאָסיי, וווּ די דייטשן וואַנדערן: גרויסע קאַראַוואַנען פילן אויס

זיין גאַנצע לענג און ברייט. מען גייט מיט רוקזעק צו פוס און מען פאָרט אויף ראָווערן. מען רייט אויף פערד און ס׳פאָרן דאָרפישע פורן, פולע מיט געפּעק, אויף וועלכע עס זיצן עלטערע פרויען און קינדער. טייל פורן זענען אַזוי איבערגעלאָדן מיט געפּעק, אַז די פאַמיליעס גייען צו פוס; דער אַלטער בעל־הבית גייט גלייך מיט די פערד פון פאָרנט, מיט דער בייטש אין זיין האַנט, דער הונט לויפט פאָרויס און די משפּחה גייט אַרום דער פור. צו טייל פורן זענען צוגעבונדן קי אָדער קעלבלעך.

דאָס רופט נאָטירלעך אַרויס אַסאָציאַציעס מיט אונדזערע אייגענע וואַנדערונגען אין אַנהויב פון דער מלחמה. אין משך פון פינף און אַ האַלב יאָר האָבן אונדז די דייטשן באָרויבט, צעשטויבט, דערמאָרדעט אונדזערע משפּחות און אונדז פאָרשיקט אין די „אַרבעט״־לאָגערן, ביז מיר זענען אָנגעקומען דאָ אַהער, אין אָט דעם „נאַקעטן״ יידן־לאָגער דערנאָו. די זכרונות פון דער פאָרגאַנגענהייט און די געפילן פון דער פיינלעכער קעגנ־וואָרט זענען אויסגעמישט מיט דער האָפענונג פאָר דער נאָצישער מפלה. מען קען זיך גאָרנישט אַוועקרוקן פון פענצטערל, מען ווערט נישט מיד צו שטיין און קוקן, צו זען די אַלע נייע מענטשן־כוואַליעס. דאָס איז דאָך אַ בולטער באַווייז, אַז דער מזרח־פראָנט איז נאָענט: די דייטשישע באָפעל־קערונג וואַנדערט אַוועק טיפער אין דייטשלאַנד, אויף מערב. דער סוף פון דער מלחמה דערנענטערט זיך!

אָבער אַזוי ווי מיר שטייען און שלינגען מיט פאָרגעניגן די פאַנאָראַמע פון דער דייטשישער אויסוואַנדערונג, דערהערט זיך דער גוט־באַקאַנטער באָפעל:

— אַכטונג! אַכטונג!

דאָס האָט דער בלאָק־עלטעסטער געמאָלדן די נאָקעטע העפטלינגע, אַז „געסט״ זענען אַריינגעקומען אין בלאָק אַריין און מען מוז זיי באָגריסן מיט דיסציפּלינירטער ערע.

אַלע צעלויפן זיך מאָמענטאַל פון דעם פענצטערל, אַלע העפטלינגע אין בלאָק לייגן זיך אַריין אין די בעטן, אונטער די קאַצן.

ביי דער טיר, לעבן דעם בלאָק־עלטעסטן, שטייען צוויי יונגיטשיקע נאָצישע אָפיצירן. דאָס זענען די צוויי לאָגער־פירער, אין עלטער פון 16 — 18

יאָר, אויסגעפוצטע אין געפאַסטע אָפּיצירן־אַנצוגער און היטלען. זייערע גלאַטיקע לויטערע פנימער קוקן מיט גאַווהדיקע אויגן אויף די טויזנט נאַקעטע יידן און זיי שמייכלען מיט שפּאָט.

די נאַקעטע יידן מוזן אָבער קוקן אויף די צוויי יונגע דייטשלעך. אָזאַ איז די דיסציפּלין־פּראָצעדור: די העפּטלינגע מוזן ליגן גלייך, אויף „אָכטונג", מיט די פּיס אונטער די קאָצן, האַלטן די הענט גלייך אויסגעצויגן איבער די קאָצן און קוקן אויף די צוויי דייטשלעך. אין בלאָק איז איצט שטיל, די שטימונג איז געשפּאַנט, אין די טויזנט קראַנקע נאַקעטע יידן קאָכט דער עקל איבער דעם מערדערישן ראַסן־שפּאָט, וואָס עס ווייזן נאָך אַלץ אַרויס די צוויי יונגע דייטשישע לאַגער־פּירער — אַפילו איצט, האַרט פאַר דער נאַצישער מפּלה.

גערטנער

גערטנער איז געלעגן ווייט פון מיר. נאָך עטלעכע טעג פון מיין זיין אין דעם בלאָק האָב איך אים נאָך נישט געקענט. די אומשטענדן האָבן אָבער דערפירט צו דעם, אַז איך האָב זיך מיט אים געטראָפן, און ער האָט מיר דערציילט וועגן זיין לאַדזשער פאַרגאַנגענהייט און אויך וועגן זיינע שטרע־בונגען פאַר באַפרייונג. צוליב דער אַלגעמיינער באַדייטונג פון זיינע ווערטער, האָב איך געהאַלטן פאַר נויטיק, תיכף נאָך דער מלחמה, דאָס צו פאַרנאָטירן.

איינעם אַ פּרימאַרגן האָט דער בלאָק־עלטעסטער אויסגערופן:

— ווער ס'וויל אויסקערן דעם בלאָק, דער באַקומט אַנצוטון אַ מאַנטל!

וואָס פאַר אַ גליק איז דאָס פאַר אַ נאַקעטן מענטשן, ווען ער באַקומט די מעגלעכקייט אָנטון עפּעס אויף זיין קערפּער! אָבער וויניק יידן אין בלאָק האָבן זיך אָפּגערופן אויפן בלאָק־עלטעסטנס מעלדונג. פאַר די קראַנקע איז ממש שווער געווען די אַרבעט פון אַרומגיין מיטן בעזעם און קערן דעם בלאָק. בלויז געציילטע גייען אַראָפּ פון די געלעגערס צו דער טיר צו נעמען אַ מאַנטל — זאָל זיין אַ פּרעמדער, אַלטער שמוציקער מאַנטל — אַבי

צוצודעקן דעם נאָקעטן גוף. עטלעכע מאָן שטעלן זיך אין אַ ריי, דער קאָפּאָ נעמט אַראָפּ פון טיש דעם ערשטן מאַנטל און דערלאַנגט עס דעם ערשטן אין דער ריי. ס׳איז נישט וויכטיק, אויב דער מענטש איז גראָד אַ הויכער, און דער מאַנטל אַ קליינער, אָדער פאַרקערט. אין לאַגער לייגט מען נישט קיין אַכט אויף אַזעלכע קליניקייטן. נאָר דעם באַקומט מען אויך אַ בעזעם, און מען נעמט זיך צו דער אַרבעט: יעדער גייט צווישן די לאַנגע רייען פון צוויי־גאָרנדיקע פּריטשעס.

איך בין אויך געווען צווישן די, וואָס האָבן באַקומען אַ פּאָלטן און אַ בעזעם, האָב איך פאַרלייגט די בריטע פּאָלעס פון מיין צו לאַנגן פּאָלטן און אַריין צווישן די פּריטשעס אויסקערן.

עטלעכע העפּטלינגע פון לאָדוש האָבן מיך דערקענט, און אַזוי, ווי איך בין געשטאַנען באַקליידט אין דעם פּאָלטן און מיט דעם בעזעם אין דער האַנט, האָבן מיר זיך באַגריסט און זיך אַ ביסל דורכגעשמועסט.

וועג איך בין אָבער צוגעקומען אויסקערן ביי געריטנערס געלעגער, האָט ער מיך פאַרהאַלטן אויף לענגער. איך האָב זיך אַנידערגעזעצט, און ער האָט מיר דערציילט וועגן די אונטערערדישע געזעלשאַפטלעכע טעטי־קייטן אין לאָדזשער גענאַ.

— איך האָב געוווינט — האָט ער מיר דערציילט — אויף בערקאָ יאָסעלעוויטשאַ גאַס נומער 16 אין טויער אויפן 2טן שטאָק. ביי מיר אין שטוב זענען אָפּט פאַרגעקומען זיצונגען פון די פאַך־קאָמיסיעס, פון דער קיך־פאַרוואַלטונג, באַראַטונגען בנוגע די וועגן צו באַקעמפן רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע. דו ווייסט — זאָגט ער צו מיר ווייטער — דו ווייסט, די מלחמה וועט זיך אַ ליאָדע טאָג ענדיקן, דעמאָלט וועט אונדז גאָרנישט פעלן, אונדזער חבר רינגעלבלום אין וואַרשע אַרבעט אין „דזשאָינט".

בשעת מעשה האָב איך זיך געווונדערט און באַצויגן זיך מיט פאַרדאַכט צו זיינע אויסטערלישע רייד, דאָך האָב איך געמיינט, אַז ס׳איז פאַראַן אויך אמת אין זיינע פאַנטאַזיעס. לסוף האָט ער געזאָגט:

— אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן, און מיר וועלן זיין פריי, וועל איך נישט קענען אַרויסגיין, ווייל איך בין דאָך נאָקעט. אפשר וועסטו מיך קענען באַזאָרגן מיט אַ מאַנטל, איך בעט דיך! — זיינע ווערטער האָבן אין מיר

אויפגעוועקט אַ געפיל פון רחמנות — פאַר אים. פאַר מיר, פאַר די אַלע געפאַנגענע, קראַנקע און נאַקעטע יידן אין לאַגער דערנאָ.

פאַרדאָן! פאַרדאָן!

יעדן טאָג פלעגן מיר שטיין, עטלעכע שכנים, אַרומגענומענע מיט די קאָצן אַרום אונדזערע נאַקעטע קערפערס. צופוסנס מיין „בעט", און אַרויסקוקן פון פענצטערל אויפן שאָסיי. דאָרט זעט מען כסדר די קאָראַוואַנען דייטשישע ציווילי־באַפעלקערונג, וואָס וואַנדערן אויף מערב. טיפער אין דייטשלאַנד. דאָס פאַרגעניגן, וואָס עס ברענגט די האָפענונג פון דער באַפרייונג, שטאַרקט די קראַנקע יידן, זיי שטייען אָזוי אפ אַ לאַנגע צייט אויף די פיס, נאָכקוקנדיק וואָס עס קומט פאָר אויף יענער זייט פון דעם דערנאָענטער לאַגער. אַז מען וועט מיד, לייגט מען זיך צוריק אין די „בעטן" און מען שמועסט וועגן דער לאַגע. מיין שכן פון דער רעכטער זייט קרעכצט און דריקט אויס דאָס, וואָס אַלע וויסן און פילן:

— דאָרט, אויפן שאָסיי, טרעטן שוין אפ די ציווילע דייטשן, אָבער דאָ היטן די באַוואָפנטע ס.ס.־דייטשן אַרום דעם לאַגער־בנין 24 שעה אין מעת־לעת, ס'איז פאַר זיי וויניק, וואָס זיי האָבן צוגענומען אונדזער אָנטון און מיר ליגן נאַקעט, זיי האָבן נאָך מורא, אַז מיר וועלן נאַקעטערהייט זיך באַפרייען פון זייערע מערדעריש הענט.

אַז מען רוט זיך אפ, שאַרט מען זיך וויידער צו צום פענצטערל אַרויס־קוקן אויפן שאָסיי. אפילו ווען דער טאָג האַלט שוין ביים זיך אויסלעשן, כאָפט מען אַריין די לעצטע גרויע טאָגליכט, כדי צו דערזען די אומענדלעכע באַוועגונג אויפן שאָסיי. אָבער פלוצלינג דערהערט זיך דער דונערדיקער באַפעל:

— אַכטונג! אַכטונג!

מען צעלויפט זיך פון דעם פענצטערל אין די „בעטן". אין בלאָק ווערט שטיל, אַלע ליגן מיט די פיס אונטער די קאָצן און די הענט — פון אויבן, ווי שטענדיק, ווען עס קומען אַריין די צוויי לאַגער־פירערס. איינעם אַ טאָג איז אָבער באַלד נאָך דעם באַפעל „אַכטונג!" געקומען אַן אַנדערער שטרענ־

געֶר באַפּעל מיט אַ וואַרענונג פון דעם בלאַק־עלטעסטן: אַלע זאָלן זיך אויסדרייען אויף דער זייט צו דער טיר און גאַנץ רויק זיך צוקוקן!

וואַרשיינלעך איז עס דאָס מאָל נישט קיין געווייַנטלעכער באַזוך פון די צוויי יונגע דייטשלעך. געשפּאַנט דרייען זיך די טויזנט נאַקעטע יידן אויס צו דער טיר. עס שטייען שוין דאָרט די „געסט" — די צוויי פּאָר אויגן פון די אויסדרעסירטע היטלער־יוגנט־אָפּיצירן שפּיזן שוין אויף די יידן מיט אַ מערדעריש חוזק.

אויפן טיש ביי דער טיר, לעבן די צוויי רוצחים, שטייט אַ בענקעלע ביי דער וואַנט און עס איז צוגעגרייט אַ תּליה. דער שטובאַוּוע פירט אַרויף אַ נאַקעטן יייד אויפן בענקעלע. דער ייד איז אַרום דרייסיק יאָר אַלט. וועָן ער שטייט אויפן בענקעלע, בינדט מען אים צו די הענט צו דער תּליה און דאָס בענקעלע נעמט מען אַוועק.

דער דרייסיק־יעריקער מאַן בלייבט הענגען אויף זיינע הענט, נעבן די שטריקלעך ווערן זיי ברוין און בלאָ. הייבט ער אָן הויך און פּאַרצווייפלט צו שרייען:

— פּאַרדאָן! פּאַרדאָן!

דער ייד איז אַ גריכישער, קיין דייטש אָדער יידיש קען ער נישט. וועָן עס האָבן אים אַרומגענומען די יסורים, האָט ער ביי די דייטשן געבעטן רחמים מיט דעם איינציקן וואָרט: „פּאַרדאָן"! מיט יעדן רגע זענען די ברוין־און־בלויע רייפן אויף זיינע הענט געוואָרן טיפער, ברייטער און שוואַר־צער. גלייכצייטיק האָבן פונקט אַזעלכע ברוין־און־בלויע פּאַרשוואַרצטע רייפן זיך באַווּיזן אויף זיינע פיס. מיט יעדער רגע האָבן זיך די קאָלירן פון זיין מיתה־משונה אַראָפּגעלאָזט פון די אויפגעהויבענע הענט אַלץ נידע־ריקער. גלייכצייטיק האָט זיך אויך געענדערט זיין שטימע. אין אָנהייב האָט ער געשריגן הויך, דערנאָך איז דאָס געשריי געוואָרן שוואַכער און שוואַכער.

די קראַנקע לאַגער־יידן האָבן זיך צו דעם אַלעם צוגעקוקט. דער שטובאַוּוע האָט פּאַרלוירן דאָס גלייכגעוויכט. זיין פּנים איז באַדעקט געוואָרן מיט אַ רויטן גרימצאָרן־קאָליר. דערווייל איז ביים געהאָנגענעם דער גאַנצער קערפּער שוואַרץ געוואָרן און דאָס שטילע שעפּטשען „פּאַרדאָן" איז שוין פּאַרשטומט. ווי אַ שוואַרצע מילץ אין אַ מענטש־געשטאַלט הענגט ער און

צאַנקט מיט דער נשמה. ביים שטובאָוועט האָבן אַנגעהויבן די פיס זיך צו טרייסלען; מיט אַ תחנונים־בליק קוקט ער צו די צוויי יונגע דייטשלעך, אַז זיי זאָלן אים דערלויבן באַפרייען דעם געהאַנגענעם פון די שטריק. אָבער די צוויי יונגע דייטשן קוקן זיך גלייכגילטיק צו, ווי דער ייד הענגט אויף זיינע הענט און ראַנגלט זיך אין זיינע קאַנוולסיעס. זיי קוקן אויף די קראַנקע וואָס טרייסלען זיך פון אַ פיבערדיקער אויפרעגונג, אָבער זיי פאַרגעסן אויף קיין איין מינוט נישט אין זייערע זיגערס: ווי אַן ענטפער אויפן שטובאָוועס תחנונים־בליקן, פויקט אייגער פון די דייטשן מיטן פינגער אויף זיין זיגער:

— נאָך פיר מינוטן! — ווידער קוקן זיי זיך קאַלטבלוטיק אַרום. דער דייטשישער מערדער פויקט ווייטער:

— נאָך דריי מינוטן, נאָך צוויי!

יעד סעקונדע דויערט אַן אייביקייט. דעם יידס קערפער ווערט אַלץ שוואַרצער, און אַלץ שוידערלעכער איז אויף אים צו קוקן.

ענדלעך האָט דער זיגער אויף דעם דייטשס האַנט געווויזן, אַז עס זענען אַריבער צען מינוט, די צוויי יונגע דייטשלעך האָבן גלייכגילטיק, ווי אויטאָמאַטן, פאַרלאָזט דעם בלאָק. נאָך זייער אַוועקגיין האָט דער שטובאָוועט געוואָלט שנעל אויפבינדן די שטריק, אָבער זיינע הענט האָבן געציטערט. עס איז געווארן אַ געשריי.

— אַ מעסער! אַ מעסער! — ענדלעך האָט מען געברענגט אַ מעסער, דער שטובאָוועט האָט אָפגעשניטן די שטריק. מען האָט דעם ייד אַראָפגענומען, אַנידערגעלייגט אויפן דיל וווּ ער איז געלעגן עטלעכע שעה, ביז ער האָט אָנגעהויבן קומען צו זיך.

מיט וואָס האָט זיך דער גריכישער ייד פאַרזינדיקט פאַר די דייטשלעך? פאַר וואָס האָבן זיי אים בשום אופן נישט געוואָלט מוחל זיין, נישט שענקען אים אַפילו קיין איין מינוט פון דער שטראָף — צו הענגען צען מינוט אויף די הענט, און נאָך דערצו נאַקעטערהייט, פאַר די אויגן פון אַלע קראַנקע אין בלאָק?

דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט דער דייטשישער תאווה פאַרן גאָלד, וואָס האָט זיך געפונען אין די מיילער פון די טויטע יידן.

אויף דער קויקע אונטער דעם גריכישן ייד איז זיין שכן געשטאָרבן. איידער מען האָט אַרויסגעטראָגן דעם טויטן קערפּער, האָט מען אַרויסגעריסן פון זיין מויל זיינע גאָלדענע ציין. דערביי האָט מען באַפוילן דעם גריכישן ייד, אַז ער זאָל נישט אַראָפקוקן צו זיין שכן. אָבער ער האָט זיך יאָ צוגעקוקט צו דער אַרבעט. אָט דערפאַר איז ער אָפגעקומען די עקזעקוציע פון הענגען צען מינוט אויף די הענט.

צווישן יאָ און ניין

אין אונדזער בלאָק איז אַן אויפלעבונג, ממש אַ „יריד". מען גייט און מען קומט, מען פאָרשט און מען פאַרשרייבט.

אַ יריד אין די דייטשישע לאַגערן איז נישט געווען פאַר אונדז קיין נייעס. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין אוישוויץ, אין סעפטעמבער 1944, זענען מיר גלייך אַרײַנגעפאַלן אין דער דייטשישער מאַשין, וואָס האָט די מענטשן צעטרייסלט, געשליידערט, געיאָגט, געשלאָגן און דערנידעריקט.

אָבער איצט, אין פעברואַר 1945, אין פאַרוואַרפענעם נידער־שלעזישן לאַגער דערנאָ, צווישן די וועגט פון אַ געווען פאַבריק, ווו עס ליגן טויזנט יידישע קראַנקע און נאַקעטע אַרבעטס־קנעכט — וואָס קען דאָ נאָך זיין פאַר אַ יאָגן און פלאָגן? וויזט זיך אָבער אַרויס, אַז די דייטשישע אויסטערלישע המצאות פאַר דער יידישער דערנידערונג זענען נאָך אַלץ נישט אויסגעשעפט.

אין די פרימאַרגן־שעהען זעצן זיך אַוועק אין מיטן בלאָק דער לאַגער־דאָקטער, דער שרייבער און די עלטעסטע. דער בלאָק־עלטעסטער רופט אַרויס אײנצלוויײז די קראַנקע העפטלינגע פון די „בעטן" צום דאָקטער; דער דאָקטער פרעגט דעם העפטלינג אַ וואָרט, דער העפטלינג ענטפערט און דער שרייבער פאַרשרייבט דעם ענטפער. ווען עס גייט צוריק אויף זיין געלעגער, ווערט אַרויסגערופן אַ צווייטער, דערנאָך אַ דריטער, און אַזוי כסדר. בכלל, ס׳איז „לעבעדיק" אין בלאָק, ס׳איז אַ באַוועגונג. מען טוט נישט חלילה קיין שלעכטס די מענטשן, מען פרעגט בלויז אַ וואָרט, און ס׳וועט פאַרשריבן זיין ענטפער. אָבער דאָך מישט זיך יעדן אין קאָפּ פון

דער אַנשטרענגונג צו געפינען אַ ריכטיקן ענטפער אויף דער „יעקישער" פראַגע, ווי אויף אַ רעטעניש.

— וואָס האָט דיך דער דאָקטער געפרעגט? — וועגד איך זיך צו מיין שכן פון רעכטס ווען ער איז צוריקגעקומען צעשטרייט און שטאַרק דענערווירט.

— ער האָט מיך געפרעגט, צי אין אַ חודש אַרום וועל איך שוין זיין געזונט.

— וואָס האָסטו אים געענטפערט?

— איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וויס נישט, וואָס ס'וועט זיין מיט מיר אין אַ חודש אַרום. דערויף האָט דער קאָפּאָ מיך אָנגעזידלט; דאָס — בייזערט ער זיך — איז נישט קיין ענטפער. אָזאַ ענטפער טאָר דער שרייבער נישט פאַרשרייבן, פאַרשטייסט? דו מוזט ענטפערן קורץ און שאַרף, מיט אין וואָרט — יאָ, אָדער ניין. חזרט דער דאָקטער איבער נאָך אַ מאָל די פראַגע: — אין אַ חודש אַרום וועסטו זיין געזונט?

איך האָב געוואָלט ענטפערן, אַז ניין, אָבער איך האָב זיך צוריקגעכאַפט און געענטפערט, אַז יאָ, און אָזוי האָט דער שרייבער פאַרשריבן.

— און וואָס איז טאַקע בעסער צו ענטפערן? — פרעגט מיין שכן פון דער לינקער זייט — יאָ, אָדער ניין? ווער ווייסט, וואָס פאַר אַ דייטשישע תחבולה ווערט ווידער צוגעגרייט פאַר אונדז. — אין בלאָק אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע וועגן דעם, וואָס איז בעסער צו ענטפערן; יאָ צי ניין.

ס'איז אויך געקומען מיין רייַ.

— אין אַ חודש אַרום וועסטו...

— ניין! — ענטפער איך — איך בין זיך מפקיר, וואָס וועט זיין, זאָל זיין.

צו מאָרגנס פרי בין איך, מיט נאָך אַ גרופּע העפטלינגע, צוריקגעשיקט געוואָרן קיין שאַטערווערק.

צוריק אין שאַטערוועלט

טויזנט הונדערט און פופציק יידן

ווען איך בין פון דערנאָו צוריקגעקומען אין שאַטערוועלט, האָב איך דעם לאַנד כמעט נישט דערקענט. דורך די צוויי וואָכן, וואָס איך בין געווען אין דערנאָוער לאַנד, זענען דאָ פאַרגעקומען גרויסע ענדערונגען. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער איבערגרופירונג. אין שאַטערוועלט קער לאַנד זענען געבליבן נאָר די קראַנקע פון די קראַנקען־בלאָקן. אויך אין אַנדערע יידן־לאַנדערן זענען פאַרגעקומען איבערגרופירונגען. די געזונטע האָט מען געשיקט אויף די גרויליקע ווענען. עטלעכע יידן־לאַנדערן אין נידער־שלעזיע זענען אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן; די קראַנקע העפטלינגע פון די ליקווידירטע לאַנדערן זענען איבערגעשיקט געוואָרן אין שאַטערווערקער לאַנד. אַזוי אַרום איז דער שאַטערווערקער לאַנד געוואָרן אַ קראַנקען־לאַנד.

די ס.ס.־זעלנער, וואָס האָבן געוואַכט טאָג און נאַכט פון יענער זייט דראָט־פאַרצוימונג, און געהיטן אַז קיין לאַנד־ייד זאָל נישט אַריבער די שטעכל־דראָטענע צוים, קיין אייגער זאָל נישט אַרויס אויף דער פריי — אויך זיי זענען איבערגרופירט געוואָרן: די געזונטע דייטשן זענען אַוועק, און שוואַכע און קראַנקע זענען אָנגעקומען צו האַלטן וואַך אַרום די לאַנד־ווענט. אויך אויפן אָרט פון פריערדיקן געזונטן מערדערישן לאַנד־פירער איז געקומען אַ נייער, אַ לאַמער.

אויף די ענדערונגען אין לאַנד שאַטערווערק האָט אויך עדות געזאָגט דאָס 11טע צעלטל, וואָס איז שוין געווען פוסט און ליידיק. בלויז אַן איבער־בלייבעכץ, אַן אָנצייכעניש פון דעם, וואָס דאָס 11טע צעלטל איז געווען, האָב איך געזען אויף דער לייסט, אונטער דעם דעכל פון צעלטל: דאָרט זענען נאָך געלעגן אַרום דעם רונדיקן צעלטל אַ סך בריקן. די אַלטע בריקן האָבן געקוקט צו מיר ווי פון אַ בריידער־קבר. די רעמלעך פון די בריקן זענען געווען פון פאַרשידענע קאָליר, אַ טייל פון די בריקן איז געווען

בלויז מיט איין גלאָז, אַנדערע — מיט צעבראָכענע אויערן־דראָטן, טייל אויך אין אַ בעסערן מצב, מיט ביידע גלעזער. דאָס איז געווען די אייניציקע איבערבלייבענישׂ פון די יידן.

דאָס צעלטל איז ליקווידירט געוואָרן, נישט דערפאַר, ווייל ס׳איז שוין נישט געווען מער קיין דיזענטעריע־קראַנקע, נאָר פאַרקערט: ווייל דאָס צעלטל איז שוין געווען צו קליין און האָט סיי ווי נישט געקענט אַרייננעמען אין זיך אַלע דיזענטעריע־קראַנקע, וואָס זענען כסדר צוגעקומען. דעריבער איז דער בלאָק נומער 4 באַשטימט געוואָרן פאַר אַ דיזענטעריע־בלאָק אין לאַגער שאַטערוועלק. דער קאַפּאָ פון צעלטל, מאַרקאָוויטש, איז געשיקט געוואָרן אין ערשטן בלאָק. די יידישע בלאָק־עלטעסטע און שטובן־עלטעסטע זענען אויך געטוישט געוואָרן אויף קראַנקע. דער געלעגער־עלטעסטער איז נעלם געוואָרן פון לאַגער, ווייזט אויס, די דייטשן האָבן אים באַשטראָפט פאַר זיין „חוצפה", ווייל ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו פאַרלייגן די שטריק אויפן יוגנטלעכן, וועמען זיי האָבן געשיקט צו דער תליה. אויך דער פרי־ערדיקער „שרייבער" איז דעגראַדירט געוואָרן, ער איז איבערגעשיקט געוואָרן אין דערנאָער לאַגער אויף אַרבעט. דער אייניציקער פון די אַלטע יידישע דיגניטאָרן, וואָס איז געבליבן אין שאַטערוועלקער לאַגער ביז דער באַפרייונג, איז געווען דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג.

נאָכן צוריקקער פון לאַגער דערנאָו, בין איך אַריין אין זעקסטן בלאָק. שפּעטער האָט מען מיך איבערגעשיקט אין פינפטן בלאָק. אין פעברואַר 1945 איז מיר, בעת אַן אַפּעל, אויסגעקומען צו שטיין לעבן דעם פרישן שרייבער, וועלכער האָט איבערגעגעבן דעם לאַגער־פירער די צאָל העפט־לינגע פון לאַגער שאַטערוועלק: „טויזנט הונדערט און פופציק". איך האָב דאָס דייטלעך געהערט, זיך גענומען אין זינען און דערציילט אין בלאָק מיינע שכנים. תיכף נאָך דער באַפרייונג, ווי איך בין נאָר געקומען צו זיך, האָב איך פאַרשריבן: טויזנט הונדערט און פופציק יידן אין חודש פעברואַר 1945 אין לאַגער שאַטערוועלק.

דער נאַכטוואַנדערער

די מעשה מיטן נאַכטוואַנדערער איז געווען אַזאַ: אין זעקסטן בלאַק, ווען איך האָב דאָרט „געווינט", איז אַ מאָל אייגער פון די 16 באַווינער פון מיין קויקע אויפגעשטאַנען אין דער פרי מיט גרויס פאַרדראָס און פאַרביטערונג: ער האָט דערציילט, אַז מ'האָט ביי נאַכט אים צוגעגנבעט דאָס פּיצל ברויט פון קעשענע. קען דאָס מעגלעך זיין? ער האָט דאָך דאָס געהאַט אין דער הויזן־קעשענע, פאַרוויקלט און אונטערגעלייגט צוקאָפּנס. ווער וועט זיך וואַגן אין מיטן נאַכט, אין דער פינצטער, אַפערשלעפּן די הויזן, אַרויסנעמען דאָס ברויט און צוריקלייגן די איינגעוויקלטע הויזן יענעם צוקאָפּנס? אין עטלעכע טעג שפּעטער האָט זיך די זעלבע זאַך איבערגעחזרט ביי אַ צווייטן, אַ פּאָר טעג אַרום — ביי אַ דריטן. ס'איז קלאָר געווארן, אַז ס'גיפינט זיך איינער, וואָס פירט אויס דאָס שטיקל אַרבעט יעדע נאַכט ביי אַן אַנדערן. מען האָט אַנגעהויבן פאַרדעכטיקן איינער דעם צווייטן, מ'האָט אַנגעהויבן אָבסערווירן, וואַכן אין די נעכט, ביז מען האָט געכאַפּט אויף דער הייסער מינוט, אין מיטן דער אַרבעט, דעם נאַכטוואַנדערער. דאָס איז געווען אַ יונגער בחור פון אַ יאָר 18 — 20, פון אונגאַרן. דער הונגער האָט אים נישט געלאָזט איינשלאָפן. אין מיטן נאַכט, אין דער פינצטער, איז ער דאָס געקראָכן איבער די שלאָפנדיקע, געזוכט, געגישטערט, ביז ער האָט עפּעס געפונען צו עסן.

די אונגאַרישע יידן פון בלאָק זענען געווען שרעקלעך אויפגעבראַכט אויף אים. יעדעס מאָל, ווען מ'איז אויפגעשטאַנען אין דער פרי און ס'האָט עפּעס עמעצן געפעלט האָבן זיי אים געשלאָגן מכות־רצח. איין מאָל האָבן זיי אים צעקלאַפּט, אַז זיי האָבן אים שיער נישט דערהרגעט. אָבער ס'האָט נישט געהאָלפן. דאָרט, ווו ער איז געשלאָפן, איז ער ביי נאַכט געווען דער בעל־הבית.

אין בלאָק איז געווארן אַ פּאַניק. מ'האָט מורא געהאַט צו האַלטן אַ פּיצל ברויט. מ'איז נישט זיכער געווען אַפּילו מיט דער בעסטער באַהעלטעניש. מ'האָט זיך איבערצייגט, אַז דער „נאַכטפּויגל" קען אומעטום דערגרייכן. דאָס בעסטע באַהעלטעניש איז דעריבער געווען — אין מאָגן.

אַלע האָבן אַנגעהויבן אויפצוועסן די פּאַרציע ברויט תיכף ווי מען האָט זי באַקומען און גאָרנישט איבערגעלאָזט אויף מאָרגן, כאָטש מ׳האָט געמוזט הונגערן דעם גאַנצן טאָג.

נאָוואַק

אין דער לעצטער שטובע פון פינפטן בלאָק, אויף דער אויבערשטער קויקע פון דער לינקער זייט, האָבן מיר, עטלעכע מענער, וועלכע זענען כסדר געווען צוזאַמען, זיך צונויפגעלעבט ווי ברידער. דער גורל האָט אונדז צוזאַמענגעפירט דורך די זעלבע ליידן און דורך דער איינציקער האָפענונג — די האָפענונג פון שנעלער באַפרייונג.

נאָוואַק איז געווען איינער פון אונדז. איך האָב אים געקענט נאָך פון לאָדזשער געטאָ — איך פלעג אים דאָרט טרעפן אין קיך אויף בערקאָ יאָסעלאָוויטשאָ 16. שפעטער, נאָך דער „שפּערע", בין איך געווען ביי אים אין מעלדונגס־ביורא, וווּ ער האָט געאַרבעט און אים געבעטן, אַז ער זאָל איבערמעלדן שיינדעלען, מיין יינגסטע טאָכטער. לויט די פאָדע־רונגען פון די דייטשן, האָבן קיין קינדער אין געטאָ נישט געטאָרט לעבן. אַלע מענטשן אין געטאָ האָבן געמוזט אַרבעטן אין איינער פון די געטאָ־פאַבריקן. נאָוואַק האָט גלייך „אויסגעבעסערט" מיין שיינדעלעס געבוירן־דאָטע און זי פאַרשריבן ווי אַן עלטערע. זינט דעמאָלט זענען שוין אַוועק 3 יאָר, אין משך פון וועלכע נאָוואַק האָט זיך געעלטערט ווי מיט 30 יאָר. אַזוי ליגנדיק מיט אים זייט ביי זייט, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט אים גוט צו דערקענען. מיט יעדן טאָג האָב איך אַלץ מער באַוווּנדערט זיין כאַראַקטער. אין די באַדינגונגען, אין וועלכע די יסורים האָבן אָפּגעמעקט דעם צלם־אלקים פון אַ מענטשן, האָט נאָוואַק געהאָלפן און געטרייסט זיינע חברים, אַליין געליטן, און דאָך מיטגעפילט אַנדערע. איך האָב באַוווּנדערט זיין מאָראַלישן כוח, וואָס האָט זיך אַנטפלעקט אין דעם קראַנקן־לאָגער שאָטערווערק, און געוואָלט אויך זיך דערהויבן צו זיין הויכער מאָראַלישער מדרגה. אָבער איך פלעג זיך יעדן טאָג איינברעכן אונטער דער לאָסט פון פיין און אויסשעפונג.

אין אַוונט ברענגט מען אַריין אין דער „שטובע" דעם קעסל זופ מיט די פֿאַרציעס ברויט. פון ביידע זייטן קוקן זיך צו די קראַנקע, אויסגע־הונגערטע העפטלינגע, ווי מען טיילט די זופּן; זעכצן פֿאָר אויגן פון דער אונטערשטער קויקע און זעכצן פֿאָר אויגן פון דער אויבערשטער, אַזוי פון ביידע זייטן טיר. מען דרייט זיך אויס מיטן פּנים צופֿוסנס כדי צו קענען גוט זען ווי דער שעפֿער שעפּט די זופּן, צי עס שווימען אַרום אויך עטלעכע קרישקעס, ווייל אין ביסל זופ מיטן שטיקל ברויט וועלדט זיך, צי מען וועט אַדורכלעבן די קומענדיקע 24 שעה, ביזן אַנדערן טאָג אין דער צייט. טייל העפטלינגע צעטיילן זיך די פֿאַרציע ברויט אויף צוויי, אַ העלפט עסן זיי גלייך אויף און די רעשט באַהאַלטן זיי אויף מאָרגן. אָבער די מערהייט קענען זיך נישט באַהערשן און עסן אויף די גאַנצע פֿאַרציע אויף אין מאָל און אַ גאַנצן טאָג מוזן זיי פֿאַסטן און צאַנקען מיט דער נשמה ביז צו דער פֿרישער קומענדיקער פֿונאַנדערטיילונג.

אויסגעהאַלטן אין דער הינזיכט איז געווען כּמעט בלויז נאָוואָק, ביי אים האָט נישט פֿאַסירט ער זאָל אויפֿעסן דאָס ברויט אויף אין מאָל. שטענדיק האָט ער געהאַט אַ שטיקעלע ברויט צו דער „קאָווע" אין דער פֿרי און אויך אַ שטיקעלע אויף ביי טאָג.

איך בין געווען צוגעווויינט, נאָך פון דעם זעקסטן בלאָק, אויפצועסן מיין פֿאַרציע ברויט אין זעלבן אָוונט. נאָך דעם ווי איך האָב זיך צוגעקוקט צו נאָוואָקס פֿירונג, האָב איך באַשלאָסן צו פֿירן זיך אַזוי ווי ער: אַז איך וועל באַקומען מיין פֿאַרציע ברויט, זאָל איך זיך באַהערשן און איבערלאָזן אַ העלפט אויף מאָרגן. איך האָב טאַקע דעם ערשטן אָוונט באַהאַלטן אין קעשענע אַ האַלבע פֿאַרציע, אָבער נאָכן אויסטרינקען די זופ האָבן זיך מיינע קישקעס צעבונטעוועט קעגן „שכל הישר" און אָנגעהויבן רעוואָלטירן קעגן מיין באַשלוס.

בין איך אַזוי געלעגן אַ לאַנגע צייט און די אינערלעכע מלחמה אין מיר האָט זיך אַלץ געשטאַרקט, ביז איך האָב שטילערהייט אַרויסגענבעט מיין באַהאַלטענע האַלבע פֿאַרציע ברויט און זי צעטיילט אויף צוויי גלייכע פּערטלעך. אויך איצט האָב איך אויפגעגעסן אַ העלפט און די רעשט גוט באַהאַלטן — דאָס מוז איך האַלטן אויף דעם מאָרגנדיקן גאַנצן

טאָג. מער וועל איך היינט שוין נישט רירן פון דעם ברויט, האָב איך זיך געזאָגט. אָבער אַז מען ליגט, פרעסט זיך די צייט אַריין אין די אָדערן. די שעהען האָבן זיך געצויגן אַן אַ סוף און מיך נישט געלאָזט איינשלאָפן. דאָס אויפגעגעסענע ברויט האָט מיין גוף בלויז אויפגעוועקט צום לעבן, אָבער אים נאָך נישט אָנגעזעטיקט. האָט ער געמאָנט דאָס לעצטע פּיצל ברויט, וואָס איך האָב באַהאַלטן אין קעשענע. האָב איך ווידער געשלאָגן זיך מיט דער דעה: נאָכגעבן דעם „שמד" פון הונגער און מאָרגן אַ גאַנצן טאָג פאַסטן, אָדער זיך באַהערשן, ווי נאָוואָק. מיט אָט די געדאַנקען האָב איך לאַנג זיך געדרייט פון אין זייט אויף דער צווייטער — ביז דער יצר־הרע פון הונגער האָט מיך באַזיגט און איך האָב אַרויסגענומען דאָס לעצטע פּיצל ברויט פון דער הויזן־קעשענע און עס אויפגעגעסן. דערנאָך האָב איך זיך שוין באַרויִקט, כאָטש דער הונגער איז נאָך נישט געווען אין גאַנצן איינגעשטילט; אָבער דאָס מאָל איז שוין נישט געווען קיין ברירה — ס׳איז גאָרנישט געבליבן, אויסגעליידיקט ביז דער לעצטער קרישקע. אַזוי בין איך שוין איינגעשלאָפן.

צו מאָרגנס אין דער פרי, ווען איך האָב געזען, ווי נאָוואָק עסט זיין שטיקעלע ברויט צו דער „קאָווע", האָט מיר שוין באַנג געטאָן אויף מיין שוואַכקייט. פאַר וואָס קען איך זיך נישט באַהערשן? האָב איך זיך ווידער באַשווויַרן: היינט, ווען איך וועל באַקומען מיין פּאָרציע ברויט, וועל איך זיך פירן פונקט ווי ער. ביי דעם באַשלוס האָב איך זיך געהאַלטן אַ גאַנצן טאָג, ביז איך האָב דערהאַלטן די פּאָרציע ברויט; אַז איך האָב דאָס שוין געהאַט אין רשות, האָט זיך איבערגעחזרט אין מיר די זעלבע מלחמה, וואָס דעם פריִערדיקן אָוונט.

נאָוואָק איז געלעגן ביי מיין זייט, האָט זיך צוגעקוקט און געזען וואָס עס קומט פאַר מיט מיר, האָט ער מיר געמוסרט. אַריינגעזאָגט און פרובירט ווירקן מיט גוטן, אָבער איך האָב נישט געקענט אַרויס פון דער אייגענער הויט. מיין פירעכץ האָט זיך ביי מיר פאַרוואַנדלט אין אַ געווינהייט.

מיין ברויט־„מלחמה" מיט נאָוואַקן

דער ווינטערדיקער אָוונט איז אַ לאַנגער. נאָך דעם ווי מען עסט אָפּ די זופּ מיט ברויט, דערוואַרעמט מען זיך אַ ביסל און ס׳דערוועקט זיך אַ פונק פון האָפענונג צו דערלעבן די פרייהייט. אין אַזאַ צייט הייבן זיך אָן די שמועסן צווישן די קראַנקע קאַצעטלער, אין די ערשטע חדשים פון 1945 זענען געווען אַקטועל די ענינים פון דער מלחמה און די אויסזיכטן זיי איבערצולעבן.

— אָלע סימנים זאָגן, אַז די דייטשן ליידן גרויסע מפלות; זיי מוזן זיך אין קורצן איינברעכן, קאַפּיטולירן — האָט געזאָגט שוואַרץ. ער איז געווען אַן אָפּטימיסט און געמאַכט פּלענער אויף נאָך דער מלחמה — מיר וועלן זיי איבערלעבן — האָט ער ווייטער געזעדט — מיט די אייגענע אויגן וועלן מיר נאָך זען די היטלער־מפּלה. מיר וועלן נאָך אַ מאָל וויסן פון אַ פריי, שיין לעבן.

דער קליינער יאַנקעלע איז געווען אַנדערש געשטימט:

— מיר געפינען זיך איצט אין אַזאַ לאַגע — האָט ער געטענהט — אַז די באָפרייונג איז פאַר אונדז בלויז צוקונפט־מוזיק. אין דער לאַגע, איז יעדער טאָג פאַר אונדז אַן אייביקייט. דורות מענטשן האָבן אויס־געלעבט זייערע יאָרן און נישט געליטן אַזוי פיל, וויפּל מיר אין אַיין וואָך; דער הונגער און די לייז עסן אונדז ביים לעבן. אוישוויץ איז שוין טאַקע פאַרנומען פון די רוסן, קיין גאַז־קאַמערן איז שוין דאָרט נישטאָ. אָבער דאָ, ביי אונדז אין שאַטערוועלקער לאַגער, דאָרפן די דייטשן זיך נישט באַנוצן מיט קיין גאַז־קאַמערן, כדי אונדז צו דערמאָרדן. זיי מאַכן דאָס איצט אויף טרוקן, קאַלט. יעדן טאָג ווערן אַרויסגעטראָגן פון יעדן בלאָק עטלעכע טויטע.

איך האָב אויסגעהערט די געשפּרעכן און די מיינונגען און גלייכ־צייטיק האָב איך געפילט, אַז אַן אינערלעכע „דיסקוסיע" קומט פאָר אין מיר גופא. שוין זינט אַ לענגערע צייט האָב איך געהאַט אויפגעגעסן מיין ערשטע האַלבע פּאָרציע ברויט. אַזוי ווי אָלע טאָג, האָט זיך דער הונגער געריצט מיט מיר און איך האָב צעטיילט די צווייטע האַלבע פּאָרציע

אויף צוויי העלפטלעך, איין פערטל באַהאַלטן אין דער הויזן־קעשענע און די צווייטע „אַראָפגעלאָזט" אין זיך.

נאָוואַק האָט געזען וואָס איך האָב געטאָן. דאָס מאָל האָט ער געשוויגן, ער איז געווען פאַרנומען מיט די חברישע שמועסן:

— דאָס, וואָס מיר האָבן נעכטן געהערט דערציילן — רופט זיך אָפּ נאָוואַק — וועגן דעם וואָס מען האָט גערעדט ביי די לאַגער־דאָקטוירים, דאָס זענען ערנסטע וואַרנונגען, וועלכע מיר דאַרפן גוט געדענקען. איצט איז נאָךווינטער, ס׳איז קאַלט. אויב די לאַגע וועט זיך נישט שנעל ענדערן, אויב מיר וועלן אין די נאָענטסטע טעג נישט באַפרייט ווערן, דראָט אַ געפאַר פון אַן אַלגעמיינער מגיפה אין לאַגער. ביי דעם שמוץ און שלעכטער דערנערונג, קען דאָס אַנדערש נישט זיין. ווי נאָר ס׳וועט זיך מאַכן וואַרעם, זענען מיר אַלע קאַנדידאַטן אויף די גענפערלעכסטע קראַנקייטן.

— מ׳דאַרף נישט זיין קיין פאַניק־מאַכער — מישט זיך אַריין דער געלער אברהמל — דער אויבערשטער וועט העלפן. ס׳איז נענטער ווי וווייטער.

נאָוואַק האָט אים אַנגעקוקט און אַקצענטירט יעדעס וואָרט באַזונדער:

— דער בעלגישער דאָקטער איז אַ ייד מיט אַ גוט האַרץ, און אַ גוטער דאָקטער דערצו. אויך דער דאָקטער גאָלדשטיין וווייסט וואָס ער רעדט. די לאַגע איז גאָר ערנסט, די געפאַר פון אַן עפּידעמיע איז גרויס. מיר דאַרפן דאָס וויסן.

— וואָס זשע דאַרפן מיר טאָן? — דערהערט זיך אַ פראַגע. און נאָוואַק רעדט וווייטער:

— ערשטנס, מוזן מיר, ווי וווייט מעגלעך, זיך האַלטן ריין. צווייטנס, דאַרף מען זיך באַמיִען צו צעטיילן די פאַרציע ברויט אויף 2—3 מאָל, נישט אויפעסן אויף איין מאָל און אויף צו מאָרגנס אַ גאַנצן טאָג פאַסטן. דריטנס, מיר דאַרפן זיך האַלטן צוזאַמען, העלפן ווי וווייט מעגלעך אייניער דעם צווייטן, נישט לאָזן אַ חבר פון צווישן אונדז פאַלן.

כאָטש נאָוואַק איז געווען פון די ייִנגסטע אין דער גרופּע, האָבן דאָך אַלע אויסגעהערט מיט אַכטונג זיינע וועכטער, וויל ער האָט גערעדט

„דברים היוצאים מן הלב". ער איז געווען דער, וואָס האָט צעמענטירט אונדזער „משפחה".

דער לאַנגער, ווינטערדיקער אָוונט האָט איינגעשלונגען די חברישע שמועסן צווישן די קראַנקע העפטלינגע. אין דער שפּעטער נאַכט זענען שוין כמעט אַלע געשלאָפן, אָבער איך האָלט נאָך אין איין דרייען זיך פון איין זייט אויף דער צווייטער. „ס'טאָטשעט" מיך דאָס שטיקעלע ברויט וואָס איך האָב נאָך ליגן אין דער הויזן־קעשענע. די „דיסקוסיע" פון מיין גוף מיטן שכל שטעלט זיך נאָך אַלץ נישט אָפּ, נישט איך קען איינשלאָפן און נישט איך קען וואָך זיין און טראַכטן פון עפּעס אַנדערש, ווי פון דעם פּיצל ברויט. נעם איך דאָס שטילערהייט אַרויסגנבענען פון מיין קעשענע און אויפעסן. ווי איך נעם נאָר די האַנט צום מויל, ווערט זי איינגעקלעמט אין נאָוואָסק האַנט. האָב איך דאָס ברויט געשלעפּט מיט דער צווייטער האַנט, האָט אויך ער אויסגעשטרעקט זיין צווייטע האַנט מיך איינצוהאַלטן. דאָס שטיקעלע ברויט איז געוואָרן איינגעקלעמט צווישן אונדזערע הענט. אַ מינוט האָבן מיר זיך געקוקט אין די אויגן: זיינע שטרענגע, גלאַנציקע אויגן האָבן אויסגעדריקט אַ געפּיל, וואָס נאָר עלטערן מיט קינדער, אָדער געטרייע בריידער, קענען דערפילן. מיין כעס און פאַרדראָס זענען געלינדערט געוואָרן, און נאָוואָסק האָט מיך באַזיגט: ער האָט צוגענומען מיין פּיצל ברויט.

צו מאָרגנס אין דער פרי, ווען ער האָט עס מיר צוריקגעגעבן, איך זאָל דאָס עסן מיט דער „קאַווע", האָב איך אים צוגעוואָרפן אַ וואַרעם שמייכעלע.

אין אָוונט, ווען מען האָט געטיילט די פרישע פאַרציעס ברויט, האָט נאָווסק געזאָגט צו מיר:

— אַז דו קענסט זיך נישט באַהערשן, טאָרסטו קיין ברויט נישט האַלטן. פון איצט אָן וועל איך נעמען צו מיר דיין פאַרציע און איך וועל דיר אויסטיילן די מאָלצייטן.

איך האָב אַראָפּגעלאָזט די אויגן פאַרשעמט, אָבער אַ וואַרעם־צופּריי־דענער שטראָם איז מיר אַדורך די ביינער. פון דעמאָלט אָן האָט נאָווסק געזומען דאָס ברויט פאַר מיר און מיר עס אויסגעטיילט אין דריי מאָל,

פונקט אַזוי, ווי ער האָט עס געטאָן פאַר זיך אַליין. איך האָב שוין מער נישט געטראַכט פון עסן, איך בין געווען זיכער, אַז מיין ברויט געפינט זיך אין גוטע הענט, פיל בעסערע ווי מיינע אייגענע. דאָס האָט געדויערט די גאַנצע צייט, וואָס איך בין געווען אין 5טן בלאָק צוזאַמען מיט נאָוואַקן.

נאָך פון חברישע שמועסן אין לאַגער שאַטערווערק

שלמה אייכנבוים איז אויך געווען אייגער פון אונדזער חברישער גרופּע העפּטלינגע אין 5טן בלאָק. איך האָב אים געקענט נאָך פון לאָדזשער געטאָ. אויך ער האָט געאַרבעט אין דער קיך אויף בערקאַ יאָסלעוויטשאַ 16, אין די יאָרן 41 — 1940. דערנאָך זענען אַוועק די טרויעריקע געטאָ־יאָרן און די ערשטע חדשים פון די פינצטערע לאַגערן, אין משך פון וועלכע איך האָב זיך מיט אים נישט געטראָפן. אָבער אין דער צייט וועז די קראַנקע העפּטלינגע פון אַנדערע לאַגערן אין נידער־שלעזיע זענען קאָנצענטרירט געווָארן אין שאַטערווערקער לאַגער, איז שלמה אייכנבוים אָנגעקומען צו אונדז אין 5טן בלאָק. אַזוי אַרום איז ער, צוגלייך מיט נאָוואַקן, געווען אייגער פון אונדזער גרופּע לאָדזשער העפּטלינגע, וואָס האָבן דעמאָלט „געלעבט" צוזאַמען.

שטיי איך אין מאָל אין לאַגער־הויף צוזאַמען מיט שלמהן. דער טאָג איז געווען אַ ליכטיקער, די זון האָט מילד געווארעמט און אָנגעזאָגט דעם אָנקומענדיקן פרילינג. די ס.ס.־זעלנער, וואָס האַלטן שמירה טאָג און נאַכט פון יענער זייט דראָט־פאַרצוימונג, מיט די אָנגעלאָדענע ביקסן, קענען נישט פאַרשטעלן די לויטערע, פרישע לופט פאַר דעם קראַנקען־לאַגער שאַטער־ווערק. די קראַנקע העפּטלינגע, וואָס קענען זיך נאָך שטעלן אויף די פיס, גייען אַרויס אין לאַגער־הויף.

— דו ווייסט — זאָגט צו מיר שלמה אייכנבוים — מיר דאַרפן זיך שוין אָנהייבן גרייטן אין וועג. מ'האָט נעכטן דערציילט, אַז די דייטשן האַלטן גאָר שמאָל, די מלחמה וועט זיך אַ ליאָדע טאָג ענדיקן, וועלן מיר אַהיימפאָרן קיין לאָדזש, אפשר איז נאָך עמעצער פון דער משפּחה געבליבן. — און

אזוי ווי מיר שטייען אין לאגער־הויף, זע איך, אז איינער, א גריכישער העפטלינג, קומט ארויס פון קיך מיט א ברויט אין האנט. אלע אין לאגער־הויף האבן אים נאכגעקוקט מיט שטוינונג. אזא זאך איז ביז דעמאלט נישט געשען — א העפטלינג זאל באקומען א גאנץ ברויט מיט איין מאל!

— זאג מיר, שלמה, אפשר ווייסטו פאר וואס מען האט אים געגעבן א ברויט? א גאנץ ברויט!

— דו ווייסט גארנישט, וואס עס טוט זיך אין לאגער? — בייגט זיך שלמה צו צו מיר און דערציילט מיר שטיל די נייע אויסטערלישע געשעע־נישן אין לאגער:

— די דייטשן קויפן אפ די גאלדענע ציין פון די העפטלינגע.

— דאס איז ביי דיר א נייעס? — זאג איך צו אים — איך ווייס דאס שוין פון לאנג. ווי נאר עמעצער שטארבט אין לאגער, רייסט מען אים באלד ארויס די גאלדענע ציין פון מויל.

— איצט איז עפעס אנדערש — זאגט שלמה — איצט ווארט מען שוין נישט ביז מען וועט שטארבן, זיי האבן שוין נישט קיין צייט צו ווארטן. היינט רייסט מען שוין ארויס די גאלדענע ציין נאך ביים לעבן, נאך איידער מיר שטארבן אויס, פארשטייסט?

איך בין געבליבן שטיין ווי געליימט. איך האב עס נישט געקענט תופס זיין.

— ס׳קומט איצט פאר א שטארקער גאלד־האנדל — זאגט ווייטער שלמה — ס׳איז איצט א גרויסע קאנקורענץ אויף דער דייטשישער גאלד־בערזע.

— וואס טויגן מיר דיינע פילאזאפיעס — וויר איך שוין אין כעס — דערצייל וואס קומט פאר אין לאגער?

— גלייבסטו נישט אין דעם וואס איך דערציל דיר? האסט דאך אליין געזען, אז ער האט פון דער קיך ארויסגעטראגן א ברויט. אדרבא, קוק אים אריין אין מויל, וועסטו זיך איבערצייגן, צי ער האט נאך א גאלדענעם צאן אין מויל. די קיך־ארבעטער — דערציילט ווייטער שלמה — פארן קיין שווידניץ אדער וואלדענבורג נאך פראדוקטן פאר די ס.ס.־זעלנער. פירן זיי אהין אוועק די גאלדענע ציין, וואס די העפטלינגע פאר־

קויפן פֿאַר ברויט. פֿאַר אונדז האָט מען פֿאַרקלענערט די פּאָרציעס ברויט אויף 12 דק״ג אַ טאָג, אָבער פֿאַרן גאָלד פון די טויטע און לעבעדיקע יידן איז דאָ ברויט.

זינט איך האָב געזען, ווי מען טראָגט אַרויס אַ ברויט פון קיך, האָב איך ווידער אָנגעהויבן טראַכטן פון ברויט, בפרט, אַז דער הונגער איז געוואָרן גרעסער צוליב די פֿאַרקלענערטע פּאָרציעס.

— די כוחות לאָזן זיך מיר אויס — זאָג איך צו נאָוואַק — איך פּיל, אַז מיין סוף דערנענטערט זיך. איך וועל דאָס נישט איבערהאַלטן. איך וואָלט נישט געוואָלט, אַז מען זאָל מיר נאָכן טויט אויפמאַכן דאָס מויל און אַרויסרייסן די גאָלדענע ציין. איך האָב צוויי שטיקלעך גאָלד אין מויל — אַ צאָן מיט אַ קאָראָנע. איז מיר באַשערט צו שטאַרבן אין לאַגער, וויל איך פריִער אַליין אויפעסן מיינע ציין.

— רעד נישט קיין נאַרישקייטן — ענטפֿערט נאָוואַק — מיר מוזן זיך שטאַרקן, מיר דאַרפן איבערלעבן דעם לאַגער, און אונדזער חוב, כאָטש טיילווייז, אויסצופילן. נעם אין אַכט, אַז מיר דאַרפן זיין די עדות פֿאַר דער וועלט, פֿאַר דער יידישער געשיכטע. וער וועט דען דערציילן וועגן די הונדערטער און טויזנטער, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן, וועגן די, וואָס מען פירט זיי טאָגטעגלעך אַוועק? וער וועט דאָס אַלץ קענען דערציילן, אויב נישט עמעצער פון אונדז, וואָס וועט זיך ביים לעבן דערהאַלטן?

— איך בין דיך מקנא — זאָג איך צו נאָוואַקן — דו האָסט אַ גוט האַרץ מיט אָפענע אויגן. פון פינצטערן לאַגער קוקסטו צו דער צוקונפט פון נאָך דער מלחמה. דו דאַרפסט טאָפלט לעבן, איבערלעבן דעם לאַגער און דערלעבן די פרייהייט. ווער פילט און פֿאַרשטייט נאָך אַזוי גוט ווי דו די איצטיקע און צוקונפטיקע פֿאַרהעלטענישן? אָבער איך פיל זיך שוין נישט בכוח. איך זע געוויס דעם גורל פון אַלע יידן אין שאָטערווערקער לאַגער. הייַנט — ער, מאָרגן — איך. האָב איך באַשלאָסן אַליין אויפֿצועסן מיינע גאָלדענע ציין אייַדער איך שטאַרב.

איך האָב שוין נישט געקענט רוען, ביז איך האָב נישט פֿאַרקויפט די צוויי גאָלדענע „טשוועקעס״ אין מיין מויל.

דער לאַגער־„דענטיסט"

די טראַנזאַקציע מיט מיינע גאָלדענע ציין האָב איך אָפּגעשלאָסן מיט די קיך־אַרבעטער לויט געוי־באַשטימטע באַדינגונגען: צוויי ברויט מיט פּיר זופּן. דאָס ברויט וועל איך באַקומען גלייך נאָכן צושטעלן דאָס גאָלד, די זופּן — יעדן צווייטן טאָג אַ זופּ. איצט דאַרף איך נאָר אַרויסנעמען די ציין פון מויל. דער גאָלדענער צאָן איז באַהאָפטן מיט דער קאָראָנע. מוז מען קודם כל זי אַראָפּנעמען. צוליב דעם מוז איך אָנקומען צו אַ דריטן צד. אין צווייטן בלאָק איז געווען אַ ספּעציאַליסט, אַ „דענטיסט", אַרויסצורייסן די גאָלדענע ציין. ער האָט געהאַט אַן אַלט, פּאַרזשאַווערט צוועגל, און פּאַר אַ האַלבע פּאַרציע ברויט האָט ער אַרויסגעריסן די גאָלדענע ציין. אויך איך האָב געמאַכט אַזאַ געשעפט מיטן „דענטיסט", און ער האָט זיך געזומען צו דער אַרבעט.

איך האָב אויפגעמאַכט דאָס מויל, דער „דענטיסט" האָט מיט זיין שמוציק שטיק אייזן אָנגעהויבן צו טרייסלען, רייסן, מאָניפּולירן אַהין און אַהער. אָבער אַ נעכטיקער טאָג, די קאָראָנע רירט זיך נישט פון אָרט. האָב איך מיט ביידע הענט אָנגעכאַפּט דעם „דענטיסטס" הענט, אַוועק־געדרייט דעם קאָפּ און זיך אויפגעשטעלט.

— ניין, איך וויל נישט! — זאָג איך צו אים — איך רעזיגנירן פון דעם גאַנצן עסק.

— וואָס רעדט איר! — טענהט דער „דענטיסט" — איך האָב דאָך כמעט שוין אַרויסגענומען די ציין. איר האָט נישט קיין געדולד? נאָך אַ ריר, און איך גיב אייך דאָס גאָלד אין די הענט אַריין.

— איר זענט אַ דענטיסט? פּרעג איך אים — איר רייסט דאָך מיר אָפּ דעם קאָפּ, נישט די קאָראָנע פונעם צאָן. — איך האָב זיך אויסגעדרייט און געוואָלט אַרויסגיין. איך וויל נישט קיין ברויט פּאַר די ציין, נאָר ער זאָל מיר נישט אָפּרייסן דעם קאָפּ. איך האָב אָבער דערפילט, אַז עס שטעכט מיר אין דער צונג, ווי אַ שאַרפּע שפּילקע. די קאָראָנע האָט ער טאַקע נאָך נישט אַראָפּגענומען, אָבער ביים ראַנד האָט ער אַוועקגעבויגן די שאַרף פון דער קאָראָנע גלייך צו דער צונג. בין איך צוריקגעגאַנגען

און געפֿאַדערט פון אים, ער זאָל צוריק אויסגלייכן די קאָראָנע אַזוי ווי ס׳איז פריִער געווען.

— איך האָב נאָך נישט געזען אַ מענטש זאָל זיין אַזוי נערוועזיש, נישט האָבן קיין געדולד — זאָגט ער צו מיר — איך האָב דאָך שוין כמעט די גאָלדענע ציין אין די הענט; נאָך אַ ריר און די זאָך איז דערלייַדיקט.

האָב איך ווידער אויפגעמאַכט דאָס מויל, דער „דענטיסט" איז ווידער אַריין מיטן שוואַרצן זשאַווער אין מיין מויל, אויף ס׳ניי אָנגעהויבן שלעפֿן, רייסן, דרייען אַהין, אַהער, אָבער אַ נעכטיקער טאָג — די קאָראָנע גייט נישט אַרויס. האָב איך ווידער זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט, מיט ביידע הענט זיך געהאַלטן ביים קאָפּ, געקרעכצט פון יסורים. איצט האָב איך שוין געפילט נישט בלויז אַ שפילקע אויף דער צונג, נאָר ווי מעסערס וואָלטן מיך געשניטן אין דער צונג און אין די יאָסלעס. וועג איך וואָלט געווען געווויסט, אַז דאָס איז פאַרבונדן מיט אַזעלכע יסורים, וואָלט איך דאָס זיכער נישט געטאָן. אָבער איצט בין איך אין גרויס פאַרצווייפלונג. ס׳איז שוין נישטאָ קיין וועג אויף צוריק. די קאָראָנע איז רוינירט, דער צאָן שאָקלט זיך, ס׳שטעכט פון אַלע זייטן. קיין אַנדערע עצה האָב איך נישט, איך מוז שוין ענדיקן. האָב איך ווידער אָנגעשטעלט דאָס אָפּענע מויל. דער „דענטיסט" האָט ווידער געזומען רייסן, דרייען, שלעפֿן — און ענדלעך האָט ער, נאָך שווערער מי, אַרויסגענומען מיינע גאָלדענע ציין.

באַלד האָב איך געליפערט די סחורה אין קיך אַריין און אָפּגענומען די צוויי ברויטן. איך האָב דאָס באַהאַלטן צוקאָפּנס, צווישן מיינעם און נאָוואַקס געלעגער.

טויזנט יידישע מענער און איין פּוילישע פרוי

דאָס ערשטע מאָל האָב איך זי געזען אין סוף אָקטאָבער 1944, וועג איך האָב געאַרבעט אין דער שיילעריי אין שאָטערוועקער לאַגער. אין דער טיר, וואָס האָט געפירט פון דער קיך צו דער שיילעריי, איז געבליבן שטיין אַ יונגע פרוי פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר: זי האָט שווייגנדיק

באַטראַכט די צוויי גרופּעס יידן, וואָס זענען געזעסן אויף נידעריקע בענקעלעך און געשיילט קאַרטאָפּל פאַר דער קיך. זי האָט געשווינגן, נישט אַזוי צוליב דעם, וואָס זי האָט זיך געשעמט, ווי אַן אייגציקע פרוי אין דעם יידישן מענער־לאַגער, ווי צוליב דעם, וואָס מיטן עצם שטיין אין דער טיר האָט זי שוין געבראָכן די דייטשישע דיסציפלין, וואָס האָט פאַרבאָטן צו זיין מיט די יידישע שיילערס אונטער אירן דאַך. איבערגעריסן איר שווייגן האָט אייגנער אַ שיילער אין איר עלטער. ער האָט דערקענט אין איר הלבשה און איר מינע, אַז זי איז אַ פּוילישע פרוי, אַ פאַרשיקטע אויף צוואַנגס־אַרבעט ביי די דייטשן.

— פאַני פראַצויע או שעפּאַ קוכני? (איר אַרבעט ביים שעף פון דער קיך?)

זי האָט געענטפערט מיט אַ לייכט שמייכעלע און צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ אויף יאָ.

— פון וואַנען זענט איר? — האָט זי געפרעגט דעם יונגן יידישן קאַרטאָפל־שיילער.

— פון לאָדזש.

— איך בין אויך אַ לאָדזשערין, — האָט זי געענטפערט. באַלד האָט זי זיך צוריק אַרייַנגעשאַרט צו איר אַרבעט אין קיך.

דאָס איז געווען אין די ערשטע חדשים אין שאַטערווערקער לאַגער, ווען דער לאַגער איז נאָך געווען אַן אַרבעט־לאַגער. יעדן טאָג זענען די אַרבעט־קאָמאַנדעס געגאַנגען אַ מרחק פון עטלעכע קילאָמעטער צו דער קאָטאַרגע־אַרבעט און געבליבן זענען נאָר די קראַנקע, וואָס זענען געלעגן אין רעוויר, און די, וואָס האָבן נאָך געקענט שיילן קאַרטאָפל. אויף די דאָזיקע „גליקלעכע" העפטלינגע, וואָס זענען אין די קאָלטע ווינטערטעג געזעסן אונטער אַ דאַך און געשיילט פאַר דער קיך, האָבן די אַרבעט־קאָמאַנדעס, נאַטירלעך, געקוקט מיט קנאה. אָבער אויך די שיילערס האָבן געהאַט וועמען מקנא צו זיין: זענדיק די פאַרשיקטע יונגע פּוילישע פרוי, וואָס האָט געאַרבעט ביים דייטשישן אונטער־אָפּיציר, דעם שעף פון דער קיך, קוקנדיק אויף איר פולן קערפּער, געזונטן, יונגן פּנים האָבן זיך די קאַרטאָפל־שיילערס געפרעגט: „וווּ זענען היינט אונדזערע מוטערס, אונדזערע

שוועסטערס, די טעכטער, וואָס זענען געווען אין איר עלטער אָדער יינגער? לעבן זיי נאָך? זענען זיי אויך זאַט, ווי אָט די פּוילישע פּאַרשיקטע יונגע פרוי וואָס איז אַ צוואַנגס־דינסט?"

די גאַנצע צייט, וואָס דער שאַטערווערקער לאַגער האָט עקזיסטירט, האָט זי געדינט ביים דייטשישן שעף פון דער קיך, און פון דעם פענצטער פון איר צימער האָט זי טאָגטעגלעך אַרויסגעקוקט אין לאַגער־הויף. פון יענעם הויז האָבן מיר אויך געהערט שפּילן אַ ראַדיאָ: קלאַנגען פון מוזיק, שאַלן פון מלחמה־נצחונות. די קלאַנגען פון ראַדיאָ און די בליקן פון דער יונגער פּוילישער פרוי האָבן אונדז כסדר דערמאָנט וועגן אונדזער געפאַלנקייט, דער קאָנטראַסט צווישן דער דייטשישער שטוב אין לאַגער שאַטערווערק און די יידישע העפטלינגע אין דעם זעלבן לאַגער איז געווען שווער צו באַגרייפן.

דעם טיפן תהום פון אונדזער אונטערגאַנג האָבן מיר צום שאַרפסטן דערפילט אין די פּרילינג־מאָנאַטן, ווען דער שאַטערווערקער לאַגער איז שוין געווען דורכויס אַ קראַנקן־לאַגער. די פּרילינגזון האָט געשיינט און ליבלעך געווארעמט. די קראַנקע, וואָס האָבן זיך נאָך געקענט שטעלן אויף די פיס, זענען אַרויס פון די בלאָקן אין לאַגער־הויף. די שטעכל־דראָטענע פּלויטן אַרום דעם לאַגער האָבן נישט פאַרשטעלט די ווארעמע זון־שטראַלן פאַר די קראַנקע יידישע העפטלינגע. די פּרילינגדיקע לופט פון נידער־שלעזיע האָט אונדז אויך נישט דיסקרימינירט אינעם לאַגער־הויף, האָט מען ליבערשט געוואָלט זיין אונטערן פּרייעם הימל אַידער אין די פאַר־לייזיקטע בלאָקן. מיטן גאַנצן גוף האָבן די קראַנקע לאַגער־יידן געשעפּט די פּרילינגס־לופט און ווארעמקייט; די אינערלעכע שטרעבונג אויסגעהיילט צו ווערן האָט זיך געשטאַרקט אונטערן שמאָלן פּאַס הימל און אויף דער נאַקעטער ערד פון שאַטערווערקער לאַגער־הויף. מען האָט אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דאָס שמוציקע אָנטון, אויך די פאַרלייזיקטע אונטערוועש. נאָר נאַקעטערהייט האָט מען געקענט אָפּשאָקלען און אָפּריניקן דעם גוף פון די פאַרשידענע אינסעקטן און פּאַראַזיטן, גרויסע און קליינע, ברוינע, גרינע און געלע, די אַלע וואָס האָבן זיך איינגעביסן אין אונדזערע איברים.

איין מאָל, אַזוי ווי איך בין באַשעפטיקט ביי מיין פּערזענלעכער

טרוקענער דעזינפעקציע אין לאַגער־הויף, זע איך, אַז די פּוילישע פרוי קוקט אַרויס פון איר פענצטער. זי קוקט און זעט די אַלע קראַנקע נאַקעטע יידן, וואָס שיבדן זיך די הויט פון דעם אומפּלייט.

זי, די יונגע פּולישע פרוי, די פּאַרשיקטע אויף צוואַנגס־דינסט ביי די דייטשן, האָט טאָג־טעגלעך געקוקט אויף אונדז — אין אָנהייב מיט באַדויער־בליקן, אָבער שפּעטער בלויז מיט גלייכגילטיקייט, וואָס קומט פון געווויינהייט.

אין דעם תהום, וואָס צווישן די באַדינגונגען פון די קראַנקע, אויס־שטאַרבנדיקע יידן, און פון דער פּוילישער דינסט ביים דייטש — אין אָט דעם תהום איז פאַרזונקען געוואָרן יעדער פונק פון מענטשלעכן געשלעכט־לעכן בושה־געפיל.

לעגענדעס און ווירקלעכקייט
אין שאַטערווערקער לאַגער

מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז אין דער וועשעריי נעמען די אַרבעטער אָן צו וואַשן וועש אויך פון די לאַגער־יידן. פאַר אַ קליין פּענצל ברויט וואָשן זיי אויס אַ העמד. פאַרשטייט זיך, אַז זיי מאַכן דאָס אין געהיים, די דייטשן זאָלן זיך וועגן דעם נישט דערוויסן, — די וועשעריי אין שאַטערווערקער לאַגער האָט עקזיסטירט נאָר פאַר די ס.ס.־זעלנער. די דאָזיקע ידיעה איז אויפגענומען געוואָרן ווי אַ חלום, וואָס האָט נישט קיין פּראַקטישע אָנווענדונג אין אונדזער לאַגער־לעבן. איין קליניקייט: אַ פּענצל ברויט! וווּ זאָל מען דאָס נעמען? אַז די טעגלעכע פּאָרציע ברויט קלעקט אַפּילו נישט די נשמה צו דערהאַלטן.

איך האָב זיך אָבער דאָס יאָ געקענט דערלויבן. גלייך דעם ערשטן טאָג נאָכן אַרויסרייסן די צווויי גאָלדענע ציין פון מיין מויל. טראָץ די שמערצן און די לערקייט, וואָס האָבן מיר געשטערט צו רעדן און עסן, בין איך דאָך געווען צופרידן. איך האָב דערלעבט צו האָבן אין מיין רשות צווויי גאַנצע ברויטן — 2,60 ק״ג. האָב איך, פאַרשטייט זיך, קודם כל אָפּגעשניטן אַ שטיקל ברויט און עס אויפגעגעסן, דערנאָך האָב איך אָפּ־געשניטן נאָך אַ פּענצל און עס אַרײַנגעטראָגן צוזאַמען מיט מיין העמד

אין דער וועשעריי. דאָס שוואַרצע פּיצל ברויט האָט וויס געמאַכט מיין העמד, וואָס איז במשך פון זעקס חדשים, די גאַנצע צייט פון מיין זיין אין לאַגער, נישט געוואַשן געוואָרן. אַ טאָג שפּעטער, וועז איך בין אויפגע־שטאַנען מיט מיין אויסגעוואַשן העמד, האָבן די חברים געשפּאַסט פון מיר:

— וואָס שיבסטו זיך? האָסט דאָך שוין אויסגעוואַשן דיין וועש.

— ס׳איז אַן עבירה דאָס שטיקל ברויט — ענטפער איך — אַז מיר ליגן 16 מאָן אויף איין קויקע. ס׳איז געגנוג, אַז איינער זאָל זיך נישט האַלטן ריין, ווערן שוין אַלע פאַרקראַכן.

— די „האַלץ־וואַללע" איז שוין דורכגענומען מיטן אומפּלייט — זאָגט שלמה אייכנבוים — מיר ליגן דאָ, ווי אין אַ מיסטקאַסטן, נאָר אַ שנעלע באַפרייונג קען אונדז אַרויסראַטעווען פון דאַנען.

פּלוצלינג, ווי אַ דונער פון הימל וואָלט מיך געטראָפן: עס זענען אַריינגעקומען דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג און דער דעמאָלטדיקער בלאָק־עלטעסטער, דער לאָמער גוטמאַן, און זיי האָבן שטרענג באַפוילן, אַז איך זאָל תיכף אַריבערגיין אין צווייטן בלאָק. אין אַ בהלהדיקן געיעג האָב איך געמוזט אַראָפגיין פון דער אויבערשטער קויקע און גיין אין 2טן בלאָק.

אין 2טן בלאָק האָב איך באַקומען אַן אָרט אויף דער אונטערשטער קויקע אין עק, ביי דער וואַנט. ליג איך און טראַכט זיך איין אין דער פּלוצלינגדיקער ענדערונג פון מיין מצב. ערשטנס, בין איך געוואָרן אַוועק־געריסן פון אונדזער גרופּע חברים, מיט וועלכע איך האָב זיך שוין געהאַט אַזוי האַרציק איינגעלעבט. צווייטנס, בין איך דערנידעריקט געוואָרן מיטן אַריבערגיין פון אַ טרוקענער, אויבערשטער קויקע אויף אַן אונטערשטער, ווו די „האַלץ־וואַללע" ליגט אויף דער נאַקעטער ערד. אָבער דאָס אַלץ איז אַ קליניקייט אַנטקעגן דעם, וואָס איך בין אַוועקגעריסן געוואָרן פון מיין ברויט. האָב איך אַ גאַנצע נאַכט געקלערט וועגן דעם ברויט, וואָס איך האָב איבערגעלאָזט אין 5טן בלאָק. דאָ אַהער קאָן איך אַזאַ „מאַגאַזין" מיט ברויט נישט נעמען. ס׳איז אַ גרויסע סכנה. איך וועל דאָס נישט קענען פאַרהיטן פון די פּרעמדע העפּטלינגע. בין איך צו מאָרגנס אין דער פּרי געגאַנגען אין 5טן בלאָק צו נאָווואָקן:

— נאָוואַק! דו מוזסט ביי זיך באַהאַלטן מיין ברויט, איך בין איצט אין 2טן בלאַק צווישן פרעמדע מענטשן, איך קען ביי זיך קיין ברויט נישט האַלטן.

נאָוואַק האָט געזומען צו זיך מיין גאַנץ ברויט, און יעדן טאָג בין איך געקומען אָפשניידן אַ שטיקל פון דעם ברויט, וואָס כ׳האָב איינגעהאַנדלט פאַר מיינע גאָלדענע ציין.

די 25 שמיץ

אין די ערשטע וואָרעמע טעג פונעם פרִיִען פרילינג, אין מערץ 1945, האָבן די העפטלינגע וויניק געקענט געניסן פון דעם שיינעם וועטער. זיי זענען גלעלעגן אין די שמוציקע בלאָקן און האָבן זיך געראַנגלט מיט פאַרשידענע קראַנקייטן. בלויז די קראַנקע, וואָס האָבן זיך נאָך געקענט שטעלן אויף די פיס, זענען אין מיטן טאָג דאָך אַרויס אין לאַגער־הויף, כדי צו גענישן פון דער לופט אין דרויסן און פון די וואָרעמע זון־שטראַלן. אויך איך האָב זיך געדרייט אין לאַגער־הויף.

איינעם אַ טאָג ווערט אַ באַוועגונג פון די עלטעסטע און קאַפאָס. זיי באַפעלן די אַלע, וואָס געפינען זיך אין לאַגער־הויף, אַז זיי זאָלן זיך צוזאַמענקומען אויף איין אָרט און זיך צוקוקן צו דעם, וואָס דאָרט ווערט פאָרקומען.

שטייען מיר, אַ גרופּע העפטלינגע פון איין זייט, און פון יענער זייט שטייט ער, דער דייטשישער לאַגער־פירער, דער אַלמעכטיקער הערשער איבער די קראַנקע, און גיט אַכטונג אויף דער „אַרדנונג". די הענט הינטערן רוקן, אין אַן עלעגאַנטן נאָצי־אוניפאָרם, מיט אַ רויקן געמיטלעכן שמייכל אויפן פנים — קוקט ער זיך צו מיט הנאה. עס קומט פאַר אַן עקזעקוציע פון שמייסן.

דער נאַקעטער הינטן פונעם קרבן שיינט אַרויף צום הימל, דאָס פנים איז געבויגן צו דער ערד, זיינע צוויי דאָרע לאַנגע פיס זענען איינגעקלעמט אין די הענט פון אַ קאַפאָ. די אויבערשטע העלפט פון זיין קערפער איז צוגעדריקט פון אַ צווייטן קאַפאָ צו דער ערד, אַ דריטער קאַפאָ האַלט דעם שטעקן און שמייסט, און אַ פערטער ציילט די שמיץ:

— איינס! צוויי!...

ביי יעדן מאָל, וועָן דער שטעקן קלאַפּט אָן אין זיין נאַקעטן לייב, גיט ער זיך אַ טרייסל. ער ווילּ זיך אַרויסרייסן פון קלעם און גיט דערביי אַ יאָמערדיקן קרעכץ. די קאַפּאָס אַליין גיבן אַזש אַ ציטער און שטרענגען זיך אָן, קוים וואָס זיי האַלטן אים צו. אַלע קוקן אויפן טיפּן, שוואַרצן פּאַס אויף זיין מאָגערן הינטן, און מען כאַפּט אויך אַ בליק צום דייטש. אָבער ער שטייט זיך רויִק, גלייכגילטיק, ווי אַ מומיע.

די שטעקנס האָבן זיך איינגעביסן אין דעם קרבנס לייב און ס׳האָט זיך געדוכט, אַז ער ברעכט זיך איין אין צווייען. זיין יאָמערלעך קרעכצן איז געוואָרן שטילער און שטילער. איך האָב געוואָלט זיך אַרויסגנבענען פון דער גרופּע צוקוקערס און זיך אַריינשמוגלען צוריק אין בלאָק אַריין, אָבער איך האָב זיך נישט געקענט אויף דעם דעצידירן. פון איין זייט האָב איך נישט געוואָלט דאָס אַלץ צוזען, אָבער פון דער צווייטער זייט האָב איך געפילט, אַז יענער, וואָס קורטשעט זיך אין טויט־יסורים, דאַרף כאָטש האָבן מענטשן, וואָס זאָלן מיט אים מיטפילן, מיטווייטיקן און זיין עדות פאַר הימל און ערד. בין איך וויטער געשטאַנען. דאָס ציילן האָט שוין געהאַלטן ביי דרייצן. דעמאָלט האָט דער ציילער געזאָגט: „אַכצעָן!״ — פון דרייצן איז ער גלייך אַריבער צו אַכצן. ס׳הט זיך אויסגעדאַכט, אַז די עקזעקוציע פון די 25 שטעקנס וועט פאַרקלענערט ווערן מיט עטלעכע שמיץ. אָבער דער דייטש האָט דערהערנדיק דעם „אַכצעָן״, באָפוילן מיט אַ חוזק־שמייכל:

— האַלט! פירצעָן איזט יעצט, ניכט אַכצעָן!

דער ציילער האָט זיך צוריקגעכאַפּט צו די „פירצעָן״, ווי ער וואָלט נישט ווילנדיק זיך „פאַרפלאָנטערט״ אין מיטן ציילן. די גרויליקע עקזעקוציע קומט וויטער פאָר. ס׳דאַכט זיך, אַז דער געשמיסענער וועט שוין אַזוי בלייבן ליגן אויף אייביק. ס׳וואָלט זיך געוואָלט, אַז די ערד זאָל זיך עפענען אוּן אַלץ איינשלינגען, אָדער דער הימל זאָל זיך שפּאַלטן אוּן אַ דונער זאָל דערשלאָגן די גאַנצע עקלדיקע „שפיל״. אָבער די ערד איז האַרט אוּן דער הימל — שטום. דער שטעקן האָקט וויטער אוּן צעקאַטעווועט אים דאָס הינטערלייב. דער ציילער ציילט וויטער, ער האָלט שוין ביי

נייגצן אוך ער זעצט פאָר אויף „פיר אוך צוואַנציק"! ווידער האָט זיך געדוכט, אַז דאָס מאָל וועט די שפּיל אַדורכגיין. האָלט דאָך שוין ביים סוף. אָבער דאָס דייטשישע מערדערישע האָרץ איז נאָך אַלץ נישט ווייכער געוואָרן. אויף זיין פּרצוף האָט זיך ווידער באַוויזן דער חוזק־שמייכל:

— האָלט! נייגצן וואָר געווען, יעצט איזט צוואַנציק. צוואַנציק זאָלסטו ציילן, ניכט פיר אוך צוואַנציק.

מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן זענען זיך צעגאַנגען די העפּטלינגע צוריק אין זייערע קראַנקען־בלאָקן, יעדערער אויף זיין קויקע. איך האָב זיך אויך צוריקגעלייגט אויף מיין קויקע. אין מיינע אויערן איז געבליבן דאָס קרעכצן פון דעם געשמיסענעם, אין מיינע אויגן — די שוואַרצע שטעקנס־פּאַסן אויף זיין נאַקעטן לייב, און אין מיין זכרון איז אויף אייביק אינגעבאַקן געוואָרן דער עקלדיקער אָקט פונעם דייטשישן סאַדיזם.

דער גריכישער „חזן"

אַ טראַדיציאָנעל־יידישע פּאַרמאַליטעט איז דורכגעפירט געוואָרן אין לאַגער שאַטערוועלט שוין אין די לעצטע וואָכן פון זיין עקזיסטענץ, אין אַפּריל און אין די ערשטע טעג פון מאַי 1945.

יעדן טאָג, אין די פּרימאָרגן־שעהען, איז דער „חזן" געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, פון בלאָק צו בלאָק און אָפּגעזונגען דאָס קאַפּיטל פון זיין חזנישער תפילה.

צי איז דער חזנישער גאַנג געקומען אויף אַ באַפעל פון אויבן? איז דאָס געווען אַזאַ אַלגעמיינע פּאַראַדענונג פון דער נאַצישער מאַכט, אַזאַ צביעותדיקער זשעסט, וועמען זיי האָבן שוין געווּסט, אַז זייער מפּלה איז אַ נאָענטע און זיכערע? אָדער איז דאָס געווען אַ לאָקאַלע באַשטימונג פון די יידישע לאַגער־עלטעסטע און בלאָקאָווּעס אין שאַטערוועלט לאַגער?

אַזוי צי אַזוי, האָב איך טאָגטעגלעך זיך אויפּמערקזאַם צוגעקוקט צו אָט דער לאַגער־פּראָצעדור, וואָס האָט געמאַכט אויף די קראַנקע העפּטלינגע אַ שוידערלעכן איינדרוק.

ווער איז געווען דער „גריכישער חזן", וואָס האָט געזונגען פּאַר די

לעצטע קראַנקע העפטלינגע אין לאַגער שאַטערווערק? ער איז געווען איינער פון אונדז, אַ יונגערמאַן פון גריכנלאַנד; די תפילה, וואָס ער האָט אָפּגעזונגען מיט אַ ספרדישן עברית־לשון, איז געווען אַן „אל מלא רחמים".

אין יעדער שטובע האָט אין יענע טעג די עפּידעמיע אַרויסגעריסן פון אונדז עטלעכע העפטלינגע. אין די פּרימאַרגן־שעהען, ווען די העפטלינגע זענען דערוועקט געוואָרן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ 2־3 מאַן האָבן די לעצטע נאַכט אויסגעהויכט די נשמה. האָבן די שטובאָווע זיי אַוועקגענומען פון די קויקעס צו דער טיר, ווו זיי זענען געלעגן ביז דער „גריכישער חזן" איז אַריינגעקומען, זיך דאָרט אַנידערגעשטעלט און געמאַכט פאַר זיי אַ קאַלעקטיוון „אל מלא רחמים".

פאַרשטייט זיך, אַז אַלע קראַנקע העפטלינגע האָבן זיך אויסגעדרייט מיט די פּנימער צו די טויטע ביי דער טיר און דעם יונגן „גריכישן חזן", וואָס באַגלייט זיי מיט דער יידישער טראַדיציאָנעלער תפילה אין דער אייביקייט.

דער „גריכישער חזן" האָט פאַר זיין הייליקער פונקציע באַקומען דעם גרעסטן לוין: גלייך נאָך דעם, ווי ער איז שנעל דורכגעגאַנגען אַלע שטובעס און אָפּגעזונגען זיין „מזמור", איז ער אַריין אין דער קיך און דאָרט האָט ער באַקומען אַ זופּ.

ביים ראַנד פון ד׳ער שטילער אייביקייט

דאָס איז געשען אין חודש אַפּריל 1945. איך בין דעמאָלט געלעגן אויף דער אויבערשטער קויקע. איבער דער גאַנצער לענג, פון ביידע זייטן, ליגן די קראַנקע העפטלינגע. ס׳איז שוין געווען גרויסער טאָג, רעד איך צו מיין שכן פון דער רעכטער זייט, וועגן אונדזער לאַגע:

— געדענקסט, מאָניעק! ווען מיר האָבן געאַרבעט אין דער שיילעריי איז נאָך נישט געווען אָזאַ הונגער ווי איצט. קען מען דען אויסהאַלטן מיט 12 ד״ג ברויט טעגלעך? נאָר אַ גיכע באַפרייונג קען אונדז ראַטעווען פון אונטער־גאַנג. — איך רעד, אָבער ער ענטפערט מיר נישט. — שלאָפסט? — ער רופט זיך נישט אָן. ליג איך נאָך אַ ביסל און פּרעג אים נאָך אַ מאָל:

וואָס אִיז מיט דיר? — ער שווייגט ווידער. זיין שווייגן איז געווען פאַר־דעכטיקט, ס׳איז נישט געווען זיין טבע.

— האָסט שוין נישט צו ווען צו רעדן — זאָגט מיר זיין שכן פון דער צווייטער זייט.

קוק איך אויף אים. זיינע ביינער שטופן אַרויס די געלע הויט, און איך טראַכט דערביי: ווען איך וואָלט איצט געהאַט אַ קליין שפּיגעלע, זיך אָנצוקוקן; איך ליג דאָך אויך אויף דער קויקע גלייך מיט אים. זע איך אויך שוין אַזוי אויס? וועל איך אויך בלייבן ליגן אַזוי פאַרשטומט?

דערווייל לעב איך נאָך און ליג פּנים אל פּנים מיט אַ בר־מינן. ס׳איז שוין אין שפּעטן טאָג, דער „גריכישער חזן" איז שוין לאָנג אַוועק, און די טויטע נעמט מען אַרויס בלויז אין מאָל אין טאָג, יעדן אינדערפרי. וועל איך דאַרפן ליגן מיט מיין טויטן שכן אַ גאַנצן טאָג און אַ גאַנצע נאַכט, ביז מאָרגן אין דער פרי. דריי איך זיך אויס אויף דער לינקער זייט, אַז איך זאָל נישט ליגן מיטן פּנים צו אים. אַזוי ציט זיך די צייט. ס׳ווערט נאַכט, און איך ליג אַ גאַנצע נאַכט אויף דער לינקער זייט. אין שלאָף געדענק איך, אַז איך דאַרף זיך איצט נישט איבערדרייען. קיין שרעק פיל איך נישט; ס׳איז נישט דאָס ערשטע מאָל, אַז איך בין אַן עדות פון אַזאַ געשעעניש; איך געדענק נאָך גוט פון 11טן צעלטל די אַלע חברים און באַקאַנטע, וואָס זענען געבליבן ליגן פאַר מיינע אויגן אין אַזאַ מעמד.

צו מאָרגנס אין דער פרי איז דאָס אָרט פון שכן פון דער רעכטער זייט געוואָרן פריי, ליידיק. איך קען שוין ליגן אויך אויף דער רעכטער זייט. אָבער עפּעס נאָגט אין מיר אַ פאַרדאַכט: איך הער נישט דאָס באַליבטע לידעלע פון מיין שכן פון דער לינקער זייט. יעדן טאָג, אַפילו נעכטן, האָט ער געזונגען, כאָטש האַלב וויינענדיק, מיט אַ פאַרשטיקט קול, אָבער דאָך געזונגען:

— וטהר לבנו, וטהר לבנו לעבדך באמת!...

איך דריי זיך אויס צו אים און וועק אים אויף מיט זיין לידעלע:

— דודטשע, וטהר לבנו! נו זינג! וואָס שלאָפסטו? — אָבער דודטשע איז שוין אויך אויף אייביק שטיל געבליבן. פונקט צום מעת־לעת, ווען מיין שכן פון רעכטס איז אויסגעגאַנגען.

איך האָב זיך אויסגעדרייט צוריק אויף דער רעכטער זייט. מיין האַרץ האָט האַסטיקער געקלאַפּט. אין מיר איז איינגעזאַפּט אויף אייביק זייער פּאַרשטומטקייט.

נייע טערמאָמעטערס און אַלטע בגדים

ס׳איז כדאי צו נאָטירן, אַז אין די ערשטע חדשים, וועלן די לאָדזשער יידן זענען געקומען, וועלן פיל הונדערטער געזונטע יידן זענען טעגלעך געשיקט געוואָרן אַרבעטן עבודת פּרך, האָט אַפילו דער לאַגער־דאָקטער קיין טערמאָמעטער נישט געהאַט. די דייטשן האָבן אונדז נישט געגעבן קיין אָנטוון, נישט אין האַרבסט פון יאָר 1944, און נישט אויףווינטער. מיר זענען געווען געקליידט אין די לייכטע פּאַשאַקן ביז אין טיפן ווינטער אַריין. וועש האָבן מיר נישט באַקומען אַפילו קיין אייניציק מאָל.

אין די פּרילינג־חדשים מערץ־אַפּריל און אין די ערשטע טעג מאַי 1945, האָט מען געקענט זען דעם טראַגישן גורל פון לאַגער שאַטערווערק — אין די בערג בגדים, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין לאַגער. נישט בלויז אין די 2 צעלטלעך, אין 11טן און 12טן, נאָר אויך אין די בלאָקן און אין לאַגערהויף: דיקע וואָלענע מאַנטלען פון פּאַרשידענע קאָלירן, הויזן, וועסט און אונטער־מלבושים. דאָס זענען געווען די בגדים פון די פּיל הונדערטער פּאַרשיקטע יידישע העפטלינגע פון פּוילן, גריכנלאַנד, אונגאַרן, דייטשלאַנד א״א, וואָס זענען סיסטעמאַטיש געוואָרן אויסגעהונגערט, פאַרפיניקט, דער־שעפּט און דערמאַרדעט. וועלן אויסווייך איז שוין נישט געווען אין די דייטשע הענט, ביזן לעצטן טאָג, דעם 8טן מאַי 1945, זענען די יידן אין שאַטערווערקער לאַגער סיסטעמאַטיש געוואָרן אומגעבראַכט.

אין דעם קראַנקען־בלאָק, וווּ איך בין דעמאָלט געלעגן, אין אַפּריל 1945, איז דער שטובאָווע מיטאָגצייט געקומען מיט עטלעכע נייע „גלעזלעך״ אין האַנט. ער האָט דאָס געטיילט צו עטלעכע קראַנקע אויף מעסטן די היץ. צו מאָרגנס אין דער פּרי איז ער געקומען מיט אַ רשימה פון די, וואָס האָבן געהאַט היץ, און די אַלע האָבן געדאַרפט פאַרלאָזן דעם בלאָק. אין אַ געוויסן פּרימאָרגן האָב איך אויך זיך געפּונען אויף דער רשימה, און איך האָב אויך באַקומען אַ באַפעל צו פאַרלאָזן דעם קראַנקען־בלאָק

און איבערגיין אין איזאָלאַציע־בלאָק. דאָס איז געווען אַ טייל פונעם 2טן בלאָק, אַרומגענומען מיט שטעכלדראָטענע וועגט, איזאָלירט פון אַלע אַנדערע בלאָקן אין לאַגער. אין אָט דעם בלאָק האָב איך דערפילט, אַז איך געפין זיך אויפן לעצטן שטאַפל פון דער לעבעדיקער וועלט. מיט וואָס פאַראַ נאָמען מיין עפידעמיע־קראַנקייט האָט זיך געהרופן, האָב איך זיך דערוווסט ערשט נאָך דער באַפרייונג: דאָס איז געווען פלעקן־טיפוס.

מיין לעצטער ברויט־„מאַגאַזין"

אין איזאָלאַציע־בלאָק האָב איך געהאַט קאַשמאַרע טעג און נעכט. איך בין געלעגן „זאַט". דאָס טעגלעכע שטיקל ברויט האָב איך נישט געקענט נעמען צום מויל. איך האָב אין גאַנצן אָנגעווירן דעם אָפּעטיט צום עסן. אויך שלאָפן האָב איך נישט געקענט. גאַנצע נעכט האָב איך זיך געדרייט פון איין זייט אויף דער צווייטער, זיך געשונדן די הויט און נישט געקענט איינשלאָפן. ערשט די דריטע נאַכט האָב איך איינגעדרימלט.

וועז איך האָב באַקומען די טעגלעכע פּאָרציע ברויט, האָב איך דאָס געהאַלטן אין דער האַנט, באַטראַכט מיט די אויגן די 12 דק"ג „ברילי־אַנטן": וואָס טוט מען דערמיט? עסן קען איך טאַקע נישט, אָבער ס'איז דאָך אַ גאַנצע פּאָרציע ברויט, אַ גרויס פּאַרמעגן אין לאַגער! האָב איך מיט מיין נאָדעלע, וואָס איך האָב געהאַט אין לאַגער, אַרויסגעצויגן דרימען גאַרן פון די אַלטע בגדים, וואָס האָבן זיך געוואַלגערט, און האָב זיך אויפגענייט אַ טאַרבעלע. דאָס טאַרבעלע האָב איך זיך אָנגעהאָנגען מיט אַ שטריקל אויפן האַלדז. יעדן טאָג, וועז איך האָב באַקומען מיין פּאָרציע ברויט, האָב איך דאָס אַריינגעלייגט אינעם טאַרבעלע.

אַזוי איז אַדורך 10 טעג פון אָפּאַטיע, ביז איך האָב אָנגעהויבן דער־ פילן, אַז ס'נאָגט מיך עפּעס ביים האַרץ, ס'פּעלט מיר עפּעס: אפשר זאָל איך עסן אַ שטיקעלע ברויט? אָבער ניין, איך קען דאָס ברויט נישט נעמען צום מויל. איך פיל אַ נאָגנדיקן הונגער, אָבער דאָס ברויט איז האַרט, אַלט און איך קען דאָס נישט עסן. דאַן לייג איך אַרויף אַ שטיקל ברויט אויפן אייזערנעם אייוועלע, וואָס ברענט זיך אין דער שטובע. דאָס

שטיקל ברויט ווערט וואַרעם, אַ ריח פון פריש געבעקס שמעקט און דערוועקט דעם הונגער. לאַנגזאַם הייב איך אָן צו בייסן, און יעדעס קרישקעלע, וואָס עס גיט זיך מיר איין אַראָפצושלינגען, וועקט־אויף די אָפּגעטויטע געדערעם. אָבער מער ווי אַ האַלבע פּאַרציע ברויט האָב איך דאָס ערשטע מאָל נישט געקענט אויפעסן. יענע נאַכט בין איך איינ־געשלאָפן אין אַ טיף־געשמאַקן שלאָף, אָבער וועז איך בין אויפגעשטאַנען, אַ קוק געגעבן אין מיין טאַרבעלע, האָב איך דאָרט געפונען בלויז 1½ שטיקלעך ברויט. מיין גאַנצן איבעריקן „מאַגאַזין" פון 8 פּאָרציעס האָט מען מיר אַרויסגעצויגן וועז איך בין ביי נאַכט געשלאָפן.

דעם פאַרדראָס האָב איך דעמאָלט באַהאַלטן אין זיך. ערשטנס, בין איך נישט געווען בכוח צו רעאַגירן, צווייטנס, בין איך זיכער געווען, אַז ס׳וועט מיר סיי ווי גאָרנישט העלפן. דאָס צוגעגנבעטע ברויט וועל איך שוין צוריק נישט באַקומען. איך בין דעמאָלט געלעגן מיט פרעמדע מענטשן, וואָס האָבן אָפילו נישט געריידט צווישן זיך קיין יידיש, נאָר אונגאָריש. איך בין צוריק אַריין אין געראַנגל פאַרן לעבן, איך האָב אויפגעפּרישט די שטיקעלעך ברויט צו דערהאַלטן די נשמה.

די 1טע־מאַי־סעודה אין יאָר 1945 אין 5טן בלאָק

שלמה אייכענבוים האָט זיך אָפּטער אַרײַנגעגנבעט צו מיר אין איזאַ־לאַציע־בלאָק. דעם 1טן מאַי 1945, אין די אָוונט־שעהען, האָט ער מיר אָפּגעגעבן אַ גרוס פון נאָוואָקן און דערציילט וועגן דער 1טער־מאַי־סעודה, וואָס נאָוואָק האָט געמאַכט פאַר זיינע נאָענטע קויקע־חברים. איך בין געלעגן און אויסגעהערט די ווונדערלעכע געשיכטע פון לאַגער שאַטערווערק, דערציילט פון שלמה אייכענבוים:

דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג איז געקומען אין 5טן בלאָק און באַפוילן נאָוואָקן און שוואַרצן צו גיין אַרבעטן. זיי האָבן באַקומען אַ טראַגע צו ברענגען פרישע זשוויר־שטיינדעלעך אויף אויסצוגלייכן די גריבלעך פון באָדן אין לאַגערהויף.

אויף יענער זייט פון לאַגער־טויער איז געווען די פאַבריק פון שאַטער (זשוויר), דאָס אייגנטלעכע שאַטערווערק. די פאַבריק האָט שוין לאַנג נישט געאַרבעט, אָבער גרויסע בערג מיט שאַטער־שטיינדעלעך זענען געלעגן לעבן דער פאַבריק; פון דאָרט האָט מען געשלעפּט די שטיינדלעך אין לאַגער אַריין. ביי נאָווקן און שוואַרצן זענען געווען אָנגעהאָנגען אויף די אַקסלען די פּאַסן פון דער טראַגע און זיי האָבן געשלעפּט די שאַטער־שטיינדלעך. די טראַגע האָט אַראָפּגעצויגן צו דער ערד, די קנײַען האָבן געבראָכן און ס׳איז שווער געווען צו שלעפּן די פיס. דער ס.ס.־זעלנער, וואָס איז געשטאַנען אויף זײַן פּאָסטן ביים טויער, האָט כסדר נאָכגעקוקט, ווי די יידן, דערשעפּטע און קראַנקע, שלעפּן די טראַגע מיט שטיינדלעך אַריין און אַרויס. פון זייערע איינגעפּאַלענע באַקן שטאַרצן אַרויס די ביינער, די צעפּענטע אויגן זענען פאַרצויגן מיט אַ מאַטן גלאַנץ, די קעפּ אַראָפּ־געבויגן, די הענט אָנגעצויגן צו די הענטלעך פון דער טראַגע, די פיס אויסגעבויגן, ווי מיט אונטערגעהאַקטע קנײַען. די גרויסע האַלץ־טרעפּעס קלאַפּן אָן אין די שטיינדלעך אויף דער ערד און עס הילכט אָפּ די שוועריע פּיין פון עבודת־פּרך.

דער טעמפּער ריטעם פון די צוויי פּאָר האַלץ־טרעפּעס האָבן געשטערט דעם פּאָסטן צו לייענען זיין צייטונג. יעדעס מאָל וואָס זיי זענען פאַרביי דעם לאַגער־טויער, האָט ער זיי נאָכגעקוקט, דערנאָך ווידער געלייענט. זעט אויס, אַז די נאָכריכטן פון פראָנט האָבן אים איבערצייגט, אַז די מפּלה פון זיין „פירער" איז שוין נאָענט. ער האָט אָנגעהויבן טראָכטן וועגן דער וויכּלעכקייט און געוואָלט זיך באַווייזן ווי אַ גוטער דייטש לגבי די קראַנקע יידן, וואָס טראָגן די שוועריע טראַגעס מיט שאַטער:

— מוזולמענער! זאָגן זיי, וואָרום זען זי זאָ שלעכט אָוס — פרעגט ער נאָוואָקן.

— מיר באַקומען קיין עסן — ענטפערט נאָוואָק — אויף אַ גאַנצן טאָג באַקומען מיר בלויז צוועלף דק״ג ברויט. יעדעס מאָל ווערט די פּאָרציאָן ברויט פּאָר אונדז פאַרקלענערט.

וועג זיי זענען נאָך אַ מאָל פּאַרבייגעגאַנגען דעם טויער, האָט דער פּאָסטן געזאָגט נאָוואָקן, אַז ער זאָל אויפהייבן דאָס פּאַפּיר, וואָס ליגט אין

בודקע. דער פֿאַסטן איז אַרויס פון דער בודקע, זיך פֿאַרדרייט אין אַ זייט, געמאַכט זיך נישט זען. נאָוואַק איז אַריין און אויפגעהויבן דאָס פּאַפּיר. דאָס איז געווען אַ פּעקל פּריש געקאָכט פלייש. אַז נאָוואַק מיט שוואַרצן האָבן געענדיקט די אַרבעט, זענען זיי אַרויף צו דער „קויקע־משפחה". נאָוואַק האָט אויפגעוויקלט דאָס פּאַפּיר און איינגעטיילט דאָס שמעקענדיקע, פּרישע פלייש — יעדן אַ שטיקעלע, אַלעמען גלייך.

— לאָמיר אַלע, כאָטש מיט אַ שטיקעלע פלייש אין לאַגער, געניסן פונעם אַרבעטער־יום־טוב, דעם 1טן מאַי — האָט נאָוואַק געזאָגט.

שלמה אייכענבוים איז מער נישט געקומען אין מיין איזאָלאַציע־בלאָק. ערשט אין טאָג פון דער באַפֿרייונג זע איך אים אין לאַגער־הויף. דער־ציילט ער מיר, אַז דער לאַגער־עלטעסטער גינזבורג איז שוין אַוועק פון לאַגער, גלייך נאָך די ס.ס.־זעלנער. אויך דער קאַפּאָ מאַרקאָוויטש איז אַוועק.

— אָבער ווו איז נאָוואַק? — פרעג איך אים. ער ענטפֿערט מיר נישט און לאָזט אַראָפּ די אויגן.

— פֿאַר וואָס רעדסטו נישט? ווו איז נאָוואַק?

— ער, ער האָט מיט צוויי טעג צוריק אויסגעהויבט זיין נשמה...

אַ לעפל זופ וואָס איז מחיה מתים

די לעצטע טעג אין לאַגער בין איך געלעגן אין 2טן בלאָק אויף דער אונטערשטער קויקע. אַקעגן איבער, אויף דער אויבערשטער קויקע, זענען געלעגן עטלעכע יחסנים; אַ טייל פון די לאַגער־דיגניטאַרן, וואָס זענען געשטראָפט געוואָרן אין די סאַמע לעצטע טעג פון דער לאַגער־עקזיסטענץ צו ליגן אין זעלבן בלאָק מיט אַלע העפטלינגע.

ווער זענען דאָס געווען די יחסנים, וואָס זענען געלעגן אויף דער אויבערשטער קויקע קעגן איבער מיר? דאָס זענען געווען עטלעכע קיך־אַרבעטער, אונגאַרישע יידן־העפטלינגע, וואָס זענען געווען פריווילעגירט צו אַרבעטן אין דער וואַרעמער, זאַטער קיך. זיי זענען געווען אין נאַענטער „אינטערעסן־געמיינשאַפט" מיטן דאָקטער גאָלדשטיין און מיט די בלאָק־

עלטעסטע. זיי האָבן געהאַט די מעגלעכקייטן צו דיספּאָנירן מיט קעסלען זופּ. דאַרף מען דען אין לאָגער אַ גרעסערע קאַריערע ווי „שאַרן־זיך" אַרום אַ קעסל זופּ? כאָטש זיי זענען געווען אונטער אַ שטרענגער אויפּ־זיכט פון דייטשישן קיך־מייסטער, געמוזט קאָכן פאַר די ס.ס.־זעלנער נאַראַפּאָטע, געשמאַקע זופּן און פאַר די יידישע העפטלינגע — וואַסערדיקע זופּ, מיט אַלטע, האַלצערנע, פאַרשטונקענע קילעריבן, גאַנץ שטאַרק גע־זאַלצן, כדי די קראַנקע זאָלן וואָס שנעלער אויסשטאַרבן.

אָבער די עפּידעמיע פון פלעקן־טיפוס האָט זיך אַזוי פאַרשפּרייט די לעצטע וואָכן אין שאַטערוועלקער לאָגער, אַז זי האָט אויך אָנגעגריפן עטלעכע מאָן פון די קיך־אַרבעטער. דאָס זענען זיי געווען, וואָס זענען געלעגן אויף דער אויבערשטער קויקע קעגן איבער מיר.

נאָך דעם, ווי מען ברענגט אַריין פאַר די קראַנקע העפּטלינגע דעם קעסל זופּ און מען גיסט אַריין יעדערן אין שיסל די פּאָרציע „לאַגער־מיטאָג", קומען 2 קיך־אַרבעטער מיט נאָך אַ קעסל זופּ. זיי גייען גלייך צו צו זייערע חברים, די יחסנישע קיך־קראַנקע, און גיסן זיי אַריין אין די שיסלען די „צולאָגעס". דאָס איז געווען אַן אַריינגעשמוגלטער האַלבער קעסל זופּ, פון דעם, וואָס איז געקאָכט געווארן פאַר די ס.ס.־זעלנער. אַז ס׳איז געבליבן אין קעסל נאָך אַ ביסל זופּ, האָבן זיי צעטיילט צו ביסלעך זופּ די קראַנקע אונגאַרישע העפּטלינגע.

איין מאָל, ווען זיי האָבן שוין געהאַט צעטיילט די „צולאָגעס" און געהאַלטן ביי אַוועקגיין, האָב איך זיי געבעטן:

— גיט מיר אויך, כאָטש אַ לעפּל זופּ!

— און אַז מ׳וועט דיר שוין געבן אַ לעפּל זופּ, וועסטו שוין בלייבן לעבן?

— יאָ! — ענטפער איך. זיי זענען געבליבן שטיין מיטן לייִדיקן קעסל לעבן מיר. ר׳איז געווען גאַנץ לייִדיק, בלויז אַרום די וועגט איז געווען צוגעקלעפּט פאַרטריקנטער אָפּזאַץ פון דער געדיכט־געשמאַקער זופּ. מיטן לעפּל האָט איינער פון זיין אַרומגעקראַצט די וועגטלעך פון קעסל, אַריינ־געווארפן אין מיין כלי און אַוועק.

ווען איך האָב געשלונגען פון דעם איינעם לעפּל זופּ, האָב איך דער־

פילט, ווי אַלע אברים צעשפּילן זיך אין מיר, דערוועקן זיך צום לעבן. גלייך ווי איך וואָלט אויפגעשטאַנען תחית־המתים.

די לעצטע ליל־שימורים
אין שאַטערווערקער לאַגער

דעם 7טן מאַי 1945 האָבן די קראַנקע העפטלינגע, די וואָס האָבן זיך נאָר געקענט אויפזעצן, אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער אין לאַגער־הויף. אַ דערפריַענדיקע נייעס: אַ סוף צו זייער פאַררישענער גדלות. אין הויף שטייט אַ פור, אַ דאָרפישע פור אין איין פערד געשפּאַנט, און מען לייגט אַרויף די געפּעק פונעם קיך־מייסטער, דער דייטשישער מערדער, וואָס האָט פּלאַנמעסיק און סיסטעמאַטיש אויסגעהונגערט די לאַגער־יידן ביז צום טויט פון 90% פאַרשיקטע אין „אַרבעטס"־לאַגער שאַטערווערק.

ביי נאַכט איז דער דאָקטער גאָלדשטיין אָפּטער געקומען אין דער שטובע וווּ איך בין געלעגן און יעדעס מאָל געברענגט פרישע נייעס. גלייך נאָך זיין אַרויסגיין פון שטובע האָבן די קראַנקע זיך געטיילט מיט די פרישע ידיעות, וואָס דער דאָקטער גאָלדשטיין האָט געבראַכט.

ער איז געווען אינפאָרמירט דורך דעם לאַגער־שרייבער און לאַגער־עלטעסטן. געקומען איז ער צו זיינע ידידים, די קיך־אַרבעטער, וואָס זענען געלעגן אויף דער אויבערשטער קויקע. ער איז געשטאַנען און גערעדט צו זיי אונגאַריש, אָבער זיין סודותדיקע מימיק האָט עדות געזאָגט, אַז זייער וויכטיקע נייעס געשעט אין די איצטיקע שעהען. מיינע אונגאַרישע שכנים פון דער אונטערשטער קויקע האָבן נישט געקענט באַהאַלטן די „סודות" פאַר מיר. פון גרויס צופרידנקייט האָבן זיי מיר פאַרטייטשט אויף יידיש די נייעס. איין מאָל האָט מיין שכן מיט אַ פריידיקן געלעכטער געזאָגט צו מיר — בערלין ברענט! אַ צווייט מאָל — די דייטשן קאַפּיטולירן! די געשפּרעכן וועגן דער פאָליטישער וועגדונג האָבן אַ גאַנצע נאַכט נישט געלאָזט אונדז קיין אויג צוטאָן.

ס׳איז שוין געווען אין דער טיפער נאַכט, וועו דער דאָקטער גאָלדשטיין איז ווידער געקומען מיט אַ פרישן „סוד" צו זיינע ידידים, איז ווידער

געשטאַנען אַ לענגערע צייט און האָט קאָמענטירט מיט זיי. נאָך זיין אַרויס־גיין איז אויך דער „סוד" מגלה געוואָרן פאַר אַלע אין דער שטובע: די פּאָסטנס, די ס.ס.־זעלנער, אונדזערע „שומרים", האָבן באַקומען אַ באָפעל די נאַכט נישט אויסצוטון די שיך צום שלאָפן. פאַרשטייט זיך, אַז נאָך אַזאַ פּריידיקער ידיעה, האָט קיינער נישט געקענט איינשלאָפן.

די געשפּאַנטקייט האָט זיך געשטאַרקט מיט יעדער שעה. גלייך מיט די ערשטע ליכט־שטראַלן איז געוואָרן אַ באַוועגונג: ס׳איז אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז די דייטשישע זעלנער שטייען שוין נישט אַרום די לאַגער־דראָטן, אויך ביים לאַגער־טויער שטייט שוין נישט דער פּאָסטן!

די רעשטלעך לעבן־געבליבענע האָבן אָבער די באַפרייונג נישט געקענט אויפנעמען מיט דער פולער פרייד; אַלע זענען געווען קראַנקע, אַ גרויסער טייל זענען אָפילו נישט געווען בכוח אַרויסצוגיין אויפן הויף. זיי זענען געלעגן און בשום־אופן זיך נישט געקענט שטעלן אויף די פיס. די שטאַרק קראַנקע זענען נאָך עטלעכע טעג נאָך דער באַפרייונג געלעגן אויף די שמוציקע, פאַרלייזטע קויקעס, ביז מען האָט זיי איבערגעפירט אין אַ סאַנאַטאָריע. די האָלץ־בלאָקן זענען שפּעטער אונטערגעצונדן געוואָרן און דער שאָטערוועקער לאַגער איז אַוועק אין פלאָמען.

עפּילאָג

אַז די קראַנקע פון שאָטערוועקער לאַגער האָט מען איבערגעפירט אין אַ סאַנאַטאָריע — האָב איך זיך דערוווּסט ערשט עטלעכע חדשים נאָך דער באַפרייונג. אָבער דעם 8טן מאַי 1945, דעם ערשטן טאָג פון דער באַפרייונג, האָט קיינער נישט געוואָלט ליגן אין פאַרלייזיקטן, וויסטן לאַגער. די קראַנקע וואָס האָבן, ביי דער גרעסטער אַנשטרענגונג, זיך נאָך געקענט שטעלן אויף די פיס, זענען אַרויס פון לאַגער און אַוועק אין דער פרייער וועלט אַריין.

איך בין אויך אַרויס פון לאַגער דעם 8טן מאַי 1945. כאַטש איך בין געווען קראַנק און נישט געקענט גיין, האָט אַבער די פרייַע וועלט געלאָקט, געראָפן, און איך האָב לאַנגזאַם „געלערנט" זיך גיין. ביי יעדער שטיקל וועג, בערך 50 מעטער, האָב איך זיך אַנידערגעזעצט זיך אָפרוען אויף דער ערד. אַזוי האָב איך מיט לאַנגזאַמע טריט זיך געלאָזט אין דער וועלט אַריין. אויפן וועג האָב איך אויפגעהויבן אַ שטיקל האָלץ פון אַ צעבראָכענעם צוייַג. דאָס איז געווארן מיין שטעקעלע צו פאַרלייכטערן זיך די וואַנדערונג אין דער פרעמדער וועלט אַריין.

מיין ציל איז געווען: אַנצוקומען צוריק קיין לאָדזש, זען וואָס עס טוט זיך דאָרט, וואָס איז דער גורל פון מיין משפחה, פון מיין שוועסטער, ברודער, פון אַלע אייגענע. אָבער דער וואַנדערוועג צום ציל האָט געדויערט ביזן 14טן יוני 1945. וווּ האָב איך אַלץ נישט געוואַנדערט! וואָס האָט זיך אַלץ נישט געטאָן מיט מיר במשך פון די 37 טעג וואַנדערן! אָבער דאָס איז אַ לאַנגע פּרשה, וואָס קען זיך נישט אַריינפּאַסן אין דעם קורצן עפּילאָג. אָבער איין געשעעניש וויל איך דאָ נאָטירן:

אין מיין וואַנדערן בין איך אַנגעקומען קיין אָפּאָלע (אָפּעלן). דאָרט האָב איך זיך אַריינבאַקומען אין אַ סאָוויעטיש־מיליטעריש שפּיטאָל. איך בין דאָרט געווען אין ציווילער קראַנקער, צווישן די קראַנקע פאַרוווּנדעטע זעלנער. יעדן צווייטן טאָג האָט מיך די שפּיטאָל־דאָקטאָרין, פרוי דאָקטאָר שטיין, אונטערזוכט (זי איז געווען אַ יידישע פרוי פון רוסלאַנד). יעדן 2טן טאָג האָט זי פאַרשריבן פאַר מיר פאַרשידענע מעדיקאַמענטן. אויך האָט זי פאַראָרדנט אין שפּיטאָל־קיך אַ ספּעציעלע דיעטע פאַר מיר. אין דעם דאָזיקן שפּיטאָל בין איך געלעגן 4 וואָכן צייט, ביז איך האָב זיך געקענט שטעלן אויף די פיס.

אַרויסקומענדיק פון שפּיטאָל, בין איך באַלד געפאָרן מיט דער באַן קיין לאָדזש. דאָ האָב איך געטראָפן מיין זון, וואָס איז אויך דעם זעלבן טאָג צוריקגעקומען פון די דייטשישע קאַצעטן.

אינהאלט

אויפן וועג שטייט אַ בוים (במקום אַ הקדמה) — — — — — 5

אין לאַדזשער גענט — — — — — — — — — — — — — — — 7

אוישוויץ — — — — — — — — — — — — — — — — — — 103

אַבערוויסטעגירסדאָרף — — — — — — — — — — — — — 138

לאַגער שאַטערווערק — — — — — — — — — — — — — 153

לאַגער דערנאָו — — — — — — — — — — — — — — — 220

צוריק אין שאַטערווערק — — — — — — — — — — — — 232

1 —
1/83
Westside Furn.